

**ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА імені В. М. Корецького
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МАРЧЕНКО Михайло Андрійович

УДК 340.1

**ДИСЕРТАЦІЯ
ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ЮРИДИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ «ГІДНІСТЬ»
(ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)**

081 – «Право»

08 – «Право»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії (PhD)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ М. А. Марченко

Науковий керівник: **ОНИЩЕНКО Наталія Миколаївна**, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України

Київ – 2022

АНОТАЦІЯ

Марченко М. А. Формування і розвиток юридичної категорії «гідність» (порівняльно-правовий аспект). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – «Право» (08 – Право). Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Київ, 2022.

Юридична категорія «гідність» є багатоаспектним явищем у правових реаліях сьогодення, оскільки вона, маючи невичерпний зміст, є невід’ємним компонентом правового буття. Гідність в певному сенсі є синонімом того, що розуміється як благо або цінність, існування якої не обмежується рамками тільки правових реалій. Однак у межах юридичних наук погляди на людську гідність спрямовуються через сприйняття її невід’ємних від особи-носія ціннісних характеристик, які не мають матеріального вираження. Загальна сукупність характерних складових людської гідності створює розуміння цього феномену як природного блага, яке є невідчужуваним від людини, притаманним їй від народження, а отже, є визначальним для самої людини не лише як суб’єкта правовідносин, а людини як біопсихосоціальної цінності.

Автор у рамках дослідження проблематики формування й розвитку юридичної категорії «гідність» у порівняльно-правовому аспекті виокремив низку актуальних питань: 1) опрацьовано предметну складову за об’єктом наукового дослідження; 2) проаналізовано гносеологічний аспект категорії «гідність»; 3) досліджено методологічні підвалини людської гідності як категорії; 4) розглянуто сутнісні характеристики юридичної категорії «гідність», її природу та смислоутворюючі елементи; 5) визначено роль і місце людської гідності у правових реаліях розвинутих демократичних країн Європи; 6) окреслено ключові відмінності об’єкта пізнання в межах правових підходів та поглядів представників різних видів правових сімей; 7) досліджено теоретико-прикладний аспект юридичного механізму захисту

людської гідності; 8) проаналізовано відмінності правових підходів до тлумачення змісту людської гідності як категорії та права в юридичних реаліях національної правової системи; 9) обґрунтовано авторські пропозиції щодо удосконалення юридичних підходів до розгляду юридичної категорії «гідність» як багатоаспектної категорії.

Метою цього дисертаційного дослідження є порівняльно-правовий аналіз наявних підходів та поглядів на юридичну категорію «гідність» у різноманітних часово-просторових координатах.

Емпіричну основу дисертації складають такі доктринальні джерела, як фахові наукові статті представників різноманітних галузей права та інших гуманітарних дисциплін, автореферати їх дисертацій, дисертаційні дослідження, монографії, а також відповідні тези доповідей та матеріали наукових конференцій, в яких характеризується відповідний феномен. Разом із тим, у межах цього дослідження змістовно проаналізовано прецедентну практику Європейського суду з прав людини, юридичні розбіжності та протиріччя в контексті тлумачення людської гідності як категорії та захисту конкретно визначеного права особи на повагу до її гідності.

У дисертації висвітлено гносеологічні аспекти такої юридичної категорії, як «гідність», через призму яких опрацьовано різноманітні концепції та форми, відповідно до яких вибудовувалися погляди на людину та її гідність на різних етапах розвитку суспільства, які кореспондувалися з формами ранньої правосвідомості, уявленнями про мораль, справедливість, права та обов'язки.

Проблематика природи пізнання об'єкта дисертаційного дослідження з гносеологічної точки зору, загальні підстави його виникнення, подальший розвиток та той результат, який ми спостерігаємо в межах правових реалій XXI ст., розкриває важливість змісту юридичної категорії «гідність» як для права в цілому, так і правових систем різних країн зокрема. Вказане зумовлюється розумінням людської гідності як первинної та чи не

найвагомішої складової загальносвітової системи прав людини і як першоджерела інших основоположних прав людини.

У рамках опрацювання методологічної складової щодо людської гідності як юридичної категорії з'ясовано, що її фундамент становлять загальні (філософські) підходи в межах тих засадничих положень та вихідних ідей, які передували сьгоднішнім поглядам щодо об'єкта дисертаційного дослідження. Філософські підходи вказаної праці, по суті, набули критично-сміслової значущості, оскільки їх комплексне застосування забезпечило процес ґрунтовного аналізу різноманітних світоглядних концепцій щодо досліджуваного феномену. Важливою частиною методологічних підвалин юридичної категорії «гідність» є загальнонаукові та приватнонаукові методи в контексті конкретизації загальних філософських підходів та необхідності інтерпретації оцінювальних результатів як на міжгалузевому рівні, так і на конкретногалузевому.

Також автором окремо наголошується, що категорія «гідність» як поліаспектне явище не є винятково юридичною категорією, у зв'язку з чим у дисертації обґрунтовується різноманітність методів наукового дослідження для більш широкого та цілісного сприйняття відповідного об'єкта спершу на міжгалузевому рівні та власне – на юридичному.

Особливу увагу в науковій праці приділено сутності та природі юридичної категорії «гідність», оскільки це явище є невід'ємним від людини через належність їй від народження, то обґрунтовується необхідність наукового опосередкування людини як носія такого природного блага, як гідність. Автором зазначається, що, розглядаючи людську гідність, неможливо оминати суть самої людини, її автономність, унікальність та неповторність на будь-якому рівні: біологічному, соціальному, антропологічному, психологічному та духовному. Отже, акцентується, що без засвоєння підвалин людської природи повноцінне розуміння гідності як юридичної категорії є неможливим тому, що гідність, відповідно до своєї

сутності – похідна від природи людини, яка за своїм походженням є носієм певних природних благ.

У межах дисертаційного дослідження встановлюється, що категорія «гідність» у юридичному сенсі є найбільш репрезентованою та, з точки зору правозастосовної практики, дієвою в європейських країнах із розвинутими демократичними інституціями. Відповідно до конституційних положень країн – членів Європейського Союзу гідність як багатоаспектне явище асоціюється з переліком певних європейсько-правових традицій, культурної та історичної спадщини відповідних народів, до створення та тлумачення якої причетні видатні представники різних історичних епох. Гідність як універсальна гуманітарно-правова категорія потребує уваги та захисту на найвищому рівні, оскільки її аксіологічна основа є однією з причин об'єднання європейських країн з метою збереження та примноження своїх орієнтаційно-ціннісних багатвікових надбань.

На думку автора, враховуючи діалектично глибокий зміст цієї категорії, її наукове опрацювання потребує відповідного праворозуміння, притаманного не лише представникам англо-саксонської або романо-германської юридичної думки, а й представникам країн із іншими видами правових систем, які засновані на відмінних ціннісних характеристиках, наприклад, країни мусульманського світу, і, як наслідок, мають своєрідну правозастосовну практику. У межах викладеного здобувачем зазначається, що дослідження гідності через призму мусульмансько-правових підходів відбувається в партнерстві з релігійними постулатами, оскільки представники мусульманської доктрини є послідовниками ісламу, мають власну систему світогляду, першоджерела якої мають своїм корінням багатвікові релігійні звичаї, традиції, віровчення тощо.

У дисертації на конкретних прикладах, у поєднанні з теоретичним обґрунтуванням було досліджено правозастосовну практику Європейського суду з прав людини щодо захисту людської гідності. У рамках зазначеного було опрацьовано низку рішень ЄСПЛ у справах, у яких у тій чи іншій

протиправній формі, визначеній на рівні міжнародних нормативно-правових актів, відбувається посягання на людську гідність. Крім того, за результатами теоретичного узагальнення практичного досвіду вказаної судової інституції було досліджено взаємозв'язок протиправних посягань на інші основоположні права людини, у змісті яких відображена людська гідність, яка, на думку ЄСПЛ, має нерозривний зв'язок із фізичною, моральною та психологічною цілісністю людини.

У рамках порівняльно-правового аспекту дисертаційного дослідження значна увага дисертантом приділяється проблематиці розуміння та сприйняття людської гідності в національній юридичній думці, в межах якої було опрацьовано теоретичні концепції щодо досліджуваного феномену в межах різних галузей права та напрямках юридичної науки. Категорія «гідність» як загальне явище має невичерпний зміст, у зв'язку з чим юридична категорія «гідність» дещо по-різному розглядається представниками української юридичної науки, що призводить до певних відмінностей у правозастосовній практиці щодо взаємовідносин, які виникають у зв'язку з реалізацією особами свого права на повагу до гідності.

Ключові слова: гідність, мораль, правова система, права і свободи, природні права, блага, цінності, порівняльно-правовий аспект.

SUMMARY

Marchenko M. A. Formation and development of the legal category of dignity (comparative legal aspect). – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 – «Law» (08 – Law). V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2022.

The legal category of dignity is a multifaceted phenomenon in the legal realities of today, since it, having an inexhaustible meaning, is an integral part of

legal being. In a sense, dignity is a synonym of a good or value, the existence of which is not limited to legal realities. However, within legal sciences, views on human dignity are directed through the perception of its values inalienable from the bearing person, which have no material expression. The general set of characterizing components of human dignity creates an understanding of this phenomenon as a natural good, which is inalienable from an individual, inherent in him/her by nature, and therefore is decisive for an individual himself/herself not only as a subject of legal relations, but as a biopsychosocial value.

In the study of the formation and development of the legal category of dignity in the comparative legal aspect, the author singled out a number of topical issues: 1) developed the subject component under the object of scientific research, 2) analyzed the gnoseological aspect of the category of dignity, 3) studied the methodological foundations of human dignity as a category, 4) considered the essential characteristics of the legal category of dignity, its nature and sense-making elements, 5) identified the role and place of human dignity in the legal realities of developed democracies in Europe, 6) outlined key differences of the object of cognition within legal approaches and views of representatives of different types of legal families, 7) studied the theoretical and applied aspect of the legal mechanism of human dignity protection, 8) analyzed the differences of legal approaches to interpreting the content of human dignity as a category and law in the legal realities of the national legal system, 9) substantiated proposals regarding improvement of legal approaches to the consideration of the legal category of dignity as a multifaceted category.

The purpose of this thesis research is a comparative legal analysis of existing approaches and views on the legal category of dignity in various temporal and spatial coordinates.

The empirical basis of the thesis is such doctrinal sources as: scientific articles of representatives of various branches of law and other humanities, abstracts of their theses, thesis researches, monographs, as well as relevant abstracts and materials of scientific conferences, which characterize the

phenomenon. At the same time, in this study, the case law of the European Court of Human Rights, legal differences and contradictions are analyzed in the context of interpreting human dignity as a category and protecting a specific right of a person to respect for his/her dignity.

The thesis highlights the gnoseological aspects of such a legal category as dignity, through the prism of which various concepts and forms are developed, according to which views on a human and his/her dignity at different stages of society have been constructed, which corresponded to the forms of early legal consciousness, ideas of morality, justice, rights and responsibilities.

Problems of the nature of cognition of the object of the thesis research from the gnoseological point of view, the general reasons for its emergence, further development and the result we see in the legal realities of the 21st century, reveal the importance of the content of the legal category of dignity for law as a whole and particular legal systems of different countries. This is due to the understanding of human dignity as a primary and perhaps the most important component of the global human rights system, and as the primary source of other fundamental human rights.

As part of the development of the methodological component of human dignity as a legal category, it has been found that its basis is general (philosophical) approaches, within the basic principles and original ideas that preceded today's views on the object of the thesis research. The philosophical approaches of this work, in fact, have become of critical and semantic significance, as their comprehensive application has provided for a process of thorough analysis of various worldview concepts in relation to the phenomenon under study. An important part of the methodological foundations of the legal category of dignity is general scientific and special scientific methods in the context of concretization of general philosophical approaches and the need to interpret evaluation results both at the intersectoral level and at the specific sectoral level.

The author also emphasizes that the category of dignity as a multifaceted phenomenon is not a purely legal category, in connection with which the thesis

substantiates the diversity of research methods for a broader and holistic perception of the object first at the intersectoral level and, as such, at the legal one.

The research paper pays special attention to the essence and nature of the legal category of dignity, because this phenomenon is inseparable from an individual by nature, the need for scientific mediation of an individual as a bearer of such a natural value as dignity. The author notes that, in considering human dignity, it is impossible to miss the essence of a human himself/herself, his/her autonomy, uniqueness and originality at any level: biological, social, anthropological, psychological and spiritual ones. Thus, it is emphasized that without acquiring the foundations of human nature, a full understanding of dignity as a legal category is impossible, because dignity, in essence, is derived from human nature, who by his/her origin is the bearer of certain natural values.

The thesis research establishes that the category of dignity in the legal sense is the most represented and, in terms of application practice, effective in European countries with developed democratic institutions. According to the constitutional provisions of the European Union member states, dignity as a multifaceted phenomenon is associated with a list of certain European legal traditions, cultural and historical heritage of the nations concerned, in the creation and interpretation of which prominent representatives of different historical epochs are involved. Dignity as a universal humanitarian and legal category requires attention and protection at the highest level, as its axiological basis is one of the reasons for uniting European countries in order to preserve and increase their orientation and value centuries-old heritage.

According to the author, given the dialectically deep meaning of this category, its scientific study requires a proper understanding of law, inherent not only in Anglo-Saxon or Romano-Germanic legal thought, but also in countries with other types of legal systems based on different values, such as countries of the Muslim world, and as a result, have a particular law enforcement practice. In the research, the author notes that the study of dignity through the prism of Muslim legal approaches is in partnership with religious postulates, as Muslim jurists are

followers of Islam, have their own worldview, the origins of which are rooted in centuries-old religious customs, traditions, beliefs, etc.

The thesis studies the law application practice of the European Court of Human Rights concerning protection of human dignity on specific examples, in combination with the theoretical substantiation. Within the framework of the above, a number of judgements of the European Court of Human Rights in cases in which human dignity had been infringed in some illegal form, defined at the level of international legal acts, have been studied. In addition, based on the results of theoretical generalization of the practical experience of this judicial institution, the relationship between illegal infringements on other fundamental human rights, the content of which reflects human dignity that, according to the ECtHR, is inextricably linked with physical, moral and psychological integrity of a human.

Within the comparative legal aspect of the thesis, considerable attention is paid to the issue of understanding and perception of human dignity in national legal thought, within which theoretical concepts in relation to the phenomenon in various fields of law and jurisprudence have been studied. The category of dignity as a general phenomenon has an inexhaustible meaning, owing to which the legal category of dignity is regarded differently by representatives of Ukrainian jurisprudence, which leads to certain differences in application practice regarding the relationships that arise in connection with the exercise by individuals of their right to respect for their dignity.

Key words: dignity, morality, legal system, rights and freedoms, natural rights, goods, values, comparative legal aspect.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Марченко М. А. Нормативно-правове закріплення права на повагу до людської гідності в українській та європейській правових системах (порівняльно-правовий аспект). *Альманах права*. 2019. Вип. 10. С. 180–184.

2. Марченко М. А. Формування та розвиток ідеї прав людини в історико-правовій думці. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2019. № 2. С. 42–47.

3. Марченко М. А. Методологічні основи дослідження юридичної категорії «людська гідність». *Альманах права*. 2020. Вип. 11. С. 155–161.

4. Марченко М. А. Розуміння юридичної категорії «гідність» у правових підходах країн ісламського світу. *Альманах права*. 2021. № 12. С. 186–190.

5. Марченко М. А. Захист гідності людини в законодавстві Європейського Союзу (конкретизація окремих прав). *ScienceRise: Juridical Science: Journal*. 2020. Вип. 1 (11). С. 11–18.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Марченко М. А. Захист гідності людини та забезпечення інформаційної безпеки. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави: зб. тез наук. доповідей XI Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 15.05. 2020 р.)*. Київ. 2020. С. 141–143.

7. Марченко М. Дотримання прав і свобод, честі і гідності особи правоохоронними органами України в умовах воєнного стану. Питання дискреційних повноважень у функціонуванні органів публічної влади: матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 20 травня 2021 р.) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, ВГО «Асоціація українських правників». Київ: «Видавництво Людмила», 2021. С. 275–279.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Теоретико-правовий аналіз юридичної категорії «гідність»	12
1.1 Гносеологічні засади дослідження юридичної категорії «гідність»	12
1.2 Методологічні підвалини юридичної категорії «гідність»	51
Висновки до Розділу 1	66
РОЗДІЛ 2. Гідність людини як юридична категорія (темпорально-просторовий контекст)	69
2.1 Природа та сутнісні характеристики юридичної категорії «гідність»	69
2.2 Юридична категорія «гідність» у правових системах Європи	95
2.3 Юридична категорія «гідність» у юридичній думці країн ісламського світу	116
Висновки до Розділу 2	132
РОЗДІЛ 3. Юридична категорія «гідність» у правозастосовній міжнародній та вітчизняній практиці (теоретико-прикладний аспект)	136
3.1 Практика Європейського суду з прав людини в контексті захисту людської гідності	136
3.2 Людська гідність в контексті розвитку національної правової системи	158
Висновки до Розділу 3	195
ВИСНОВКИ	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	204
ДОДАТОК А	241

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Стрімкий розвиток національної юридичної думки та модернізація вітчизняної правової системи поряд із євроінтеграційними процесами в нашій державі потребують своєчасного та системного опрацювання теоретичних концепцій та положень щодо конкретних юридичних категорій, обґрунтованість змістовної наповненості яких впливає на загальне розуміння прав і свобод людини, правозастосовну практику, правосвідомість суспільства, а також вектор подальшого розвитку України як демократичної та правової держави.

Відсутність усталеного бачення щодо конкретних юридичних категорій, а також розуміння природи та сутності основоположних прав людини здатна призвести до численних колізій між суб'єктами юридичної діяльності, спершу на теоретичному рівні правових реалій, і як наслідок, у практичній площині.

Гідність як юридична категорія є досить глибоким та невичерпним явищем за своєю природою, що робить її унікальним елементом для цілісної юридичної картини будь-якої країни. Сьогоднішні підходи до тлумачення людської гідності, які містяться в сучасних доктринах та концепціях, демонструють необхідність закріплення права особи на повагу до її гідності. Зазначене є надважливим для правової системи будь-якої країни, тому що гідність – це феномен, що належить людині за фактом її народження та не може бути відчуженим за будь-яких обставин. У зв'язку з чим практичний механізм реалізації особою свого права на повагу до її гідності актуалізований незалежно від часу та суспільно-політичної ситуації в конкретній країні. Гідність є всеохоплюючою категорією, адже вона є вихідним положенням для інших елементів правової системи, у тому числі тих нормативно-правових положень, які гарантують та забезпечують природні права людини.

Так, необхідність проведення відповідного сучасним правовим реаліям порівняльно-правового аналізу наявних наукових здобутків українських та зарубіжних вчених, а також практичних напрацювань міжнародних судових інстанцій з метою більш широкої інтерпретації змістовної наповненості досліджуваного феномену, вироблення та розробка теоретичних пропозицій для модернізації сучасних напрацювань стимулюють вивчення людської гідності як юридичної категорії.

Проблематика людської гідності була і залишається предметом дослідження на рівні фахових дисертацій, монографій, посібників із теорії держави і права та інших юридичних напрямів таких вітчизняних науковців, як: А. Андрушко, Н. Ахтирська, В. Бортник, С. Вдовіченко, І. Головань, О. Грищук, Н. Давидова, С. Жданенко, В. Касько, В. Кожан, В. Кампо, М. Колос, О. Кохановська, Н. Кузнецова, І. Лагутіна, Д. Лук'янов, Д. Луспеник, Л. Юзьков, Б. Маланчук, Н. Марущак, Д. Маріц, К. Можаровська, А. Олійник, Н. Оніщенко, В. Панькевич, В. Підгородинський, Б. Пошва, В. Рабінович, П. Рабінович, І. Саприкіна, А. Селіванов, Г. Собко, Р. Стефанчук, Т. Фулей, О. Храмцов, А. Церковна, А. Червяцова, С. Шевчук, Е. Шишкіна, Н. Шукліна, М. Шуп'яна, Ю. Разметаєва.

Актуальні проблеми щодо людської гідності, її розуміння та тлумачення, нормативно-правового забезпечення та захисту знайшли своє відображення у працях таких зарубіжних науковців, як: Р. Андорно, М. Асрорі, Машуд А. Бадерін, Ж. Дюбі, О. Зимін, Я. Ктістакіс, П. Лемменс, Ж. Марітен, Б. Мур, Р. Назарієв, Дж. Ролз, Салім Аззам, Л. Хакет, Л. Херіс, Д. Шонекер, Е. Шмідт.

Філософську основу дослідження склали праці таких мислителів минулого, як: Сократ, Платон, Арістотель, Епікур, М. Цицерон, А. Августин, Ф. Аквінський, Ібн Арабі, Аль-Фарабі, Аль-Газалі, І. Кант, Ф. Шиллер, Дж. Локк, З. Фрейд, О. Герцен, М. Шелер, Дж. Стюарт Мілль, М. Драгоманов, М. Грушевський та інші. Емпірична база дослідження

презентована як міжнародною, так і вітчизняною нормативно-правовою базою.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами.

Дисертаційне дослідження здійснено відповідно до програми науково-дослідної діяльності Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України і є складовою частиною планових науково-дослідних тем відділу теорії держави і права «Право і прогрес: запити громадянського суспільства» (номер державної реєстрації: РК0117U002697), «Роль правової доктрини в реформуванні національної правової системи: запити-підходи-рішення» (номер державної реєстрації: РК0119U103206).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є з'ясування феномену «гідність» через призму порівняльно-правових підходів та поглядів на юридичну категорію гідності у різноманітних часово-просторових координатах.

Для досягнення мети поставлені такі завдання:

- систематизувати сучасні підходи до розуміння та тлумачення юридичної категорії «гідність»;
- проаналізувати гносеологічний аспект гідності як юридичної категорії;
- дослідити методологічну основу цього явища в контексті обґрунтування тих вихідних положень, які передували сучасному стану правового розуміння людської гідності;
- з'ясувати сутнісні характеристики людської гідності та її правову природу через призму розуміння людини як біопсихосоціальної цінності;
- виокремити роль і місце юридичної категорії «гідність» у правових системах розвинутих демократичних країн Європи;
- окреслити ключові відмінності правових підходів та поглядів представників юридичної думки країн ісламського світу;

- дослідити сучасну прецедентну практику Європейського суду з прав людини, його актуальні роз'яснення та рекомендації;
- проаналізувати відмінності у правових підходах щодо тлумачення змісту людської гідності як категорії в українській юридичній науці на міжгалузевому рівні;
- надати авторську дефініцію юридичної категорії «національна гідність»;
- запропонувати удосконалення юридичних підходів до тлумачення людської гідності як багатоаспектної категорії.

Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини, урегульовані правом, що виникають та реалізуються через призму юридичної категорії «гідність».

Предметом дослідження є порівняльно-правовий аспект формування і розвитку категорії «гідність».

Методи дослідження. Дисертація виконувалася на основі комплексного підходу до вивчення предмета дослідження. З метою одержання найбільш достовірних наукових результатів у дисертаційному дослідженні використано систему принципів та підходів, яка побудована на філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціальних (юридичних) методах, що обрані з урахуванням мети і завдань дисертаційного дослідження.

Зокрема, діалектичний підхід використовувався на всіх етапах дослідження для визначення, по-перше, різноманітних аспектів розуміння категорії «гідність» в межах різних темпорально-просторових вимірів (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 2.2, 2.3) і, по-друге, особливостей міжнародної та вітчизняної правозастосовної практики захисту людської гідності в контексті розвитку сучасних демократичних правових систем (підрозділи 3.1, 3.2); феноменологічний підхід надав можливість осмислити категорію «гідність» крізь призму сутності та природи феномену людської особистості та відносин у суспільстві, які функціонують в межах визначеної системи соціальних

цінностей (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2); герменевтичний підхід був застосований у зв'язку із необхідністю пізнання та інтерпретації текстів наукових праць, навчальних матеріалів, нормативно-правових актів, а також окремих судових рішень, що дало можливість, зокрема, розкрити роль та значення юридичної категорії «гідність» в умовах сучасного правового розвитку (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2); філософсько-антропологічний підхід було обрано одним із найвизначальніших з-поміж загальних (філософських), оскільки через його призму відбувалось теоретичне опрацювання положень щодо природи та суті такого явища, як гідність, яка будучи невід'ємною від людської природи, в подальшому вплинула на формування відповідних правових ідей, що з часом були трансформовані у відповідні норми права (підрозділи 1.1, 2.1); використання аксіологічного підходу дало змогу дослідити розуміння людської гідності, як унікальної та невідчужуваної цінності, а також її сприйняття оточуючими через призму відповідних усталених ціннісних орієнтирів (підрозділи 1.1, 2.1, 3.1); застосування онтологічного підходу відбувалось в рамках вивчення співвідношення окремих аспектів правового буття особи та її природи, як унікальної біопсихосоціальної цінності (підрозділи 1.1, 2.1, 2.2, 3.1); деонтологічний підхід відіграв важливу роль при вивченні та подальшому обґрунтуванні співвідношення суцього та належного у правових реаліях щодо гідності, як категорії (підрозділи 1.1, 2.1, 2.2, 3.1).

Історичний та логічні методи використовувалися під час аналізу еволюції філософської та наукової думки щодо розуміння категорії «гідність» та її конкретного прояву в межах відповідних історичних епох (підрозділи 1.1, 2.2); метод системного аналізу був використаний, зокрема, при визначенні правових та моральних чинників формування та розвитку категорії «гідність», характеристиці змістовних особливостей юридичної категорії «гідність» у правових системах Європи та держав ісламського світу, а також при структуруванні методологічної бази дослідження (підрозділи 1.2, 2.1, 2.2, 2.3); застосування формально-логічного методу сприяло аналізу

підходів до розуміння юридичної категорії «гідність» у практиці Європейського Суду з прав людини (підрозділ 3.1); за допомогою системно-функціонального методу були визначені функціональні можливості методологічної основи наукового дослідження (підрозділ 1.2) та встановлено функціональне призначення гідності у розвитку національної правової системи України (підрозділ 3.2); конкретно-соціологічний метод використовувався при опрацюванні необхідної інформації щодо правозастосовної діяльності уповноважених органів, з метою теоретичного узагальнення практичного досвіду (підрозділ 3.1); застосування порівняльно-правового методу потребувало визначення особливостей юридичної категорії «гідність» у правових системах Європи, держав ісламського світу, а також національної правової системи (підрозділи 2.2, 2.3, 3.2); методи моделювання та прогнозування використовувалися при розробці рекомендацій щодо напрямів розвитку нормативних положень про «національну гідність» в національній правовій системі України (підрозділ 3.3).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших у національній юридичній науці комплексних порівняльно-правових досліджень гідності, як юридичної категорії:

вперше:

- структуровано систему наукових підходів щодо методологічної складової дослідження засадничої юридичної категорії «гідність»;
- обґрунтовано нормативно-правове забезпечення людської гідності, як універсальної цінності у положеннях найвищих за своєю юридичною силою нормативно-правових актів країн Європейського Союзу, а саме у конституціях таких країн як Французька Республіка, Королівство Бельгія, Польська Республіка, Королівство Іспанія тощо;
- доведено, що наявність в положеннях національного законодавства посилань на необхідність захисту «національної гідності» від спроб її приниження, а також забезпечення поваги до неї потребує

проведення окремого дослідження щодо такого явища соціальної дійсності, як «національна гідність»;

- надана авторська дефініція юридичної категорії «національна гідність», під якою розуміється сукупність життєво важливих складових національної свідомості, які визнаються, проголошуються та забезпечуються національним законодавством, відповідно до яких особа усвідомлює свою приналежність до певної національної спільноти, її традицій, історії, культури, мови тощо;

удосконалено:

- наукові погляди щодо співвідношення розуміння людської гідності з окремими механізмами реалізації людиною громадянських і політичних прав крізь призму політико-правової активності, яка має на меті демонстрацію волевиявлень представників демократичних країн, що повинна відбуватись у душі поваги до людської гідності;

- розуміння поліаспектності гідності, яка є значно ширшою та більш глибокою за своїм значенням, ніж те розуміння людської гідності, сприйняття якого обмежується винятково встановленими рамками нормативно-правових актів;

- наукові підходи до розуміння природи та суті юридичної категорії «гідність», яка онтологічно пов'язана з розумінням самої людини та повинна враховувати не лише біопсихосоціальний аспект, а й духовну складову як невід'ємний компонент людської особистості;

- аксіологічні та онтологічні засади розуміння категорії «гідність» у загальноправових положеннях країн ісламського світу як на рівні релігійного усвідомлення, так і власне правового;

- систематизацію міжгалузевих наукових поглядів щодо розуміння явища «гідність» як на індивідуальному рівні, так і колективному;

набули подальшого розвитку:

- наукові здобутки щодо юридичної категорії «гідність» як багатоаспектного явища, природа та зміст якого є більш діалектично

глибокими за своєю суттю, ніж їх нормативно-правова констатація сьогодення;

- наукові висновки щодо місця та ролі юридичної категорії «гідність» у системі загальноєвропейських правових цінностей в контексті закріплення юридичного механізму забезпечення права особи на повагу до них;

- наукове розуміння відмінностей у підходах до тлумачення суті та змісту людської гідності представниками країн романо-германської та англосаксонської правових сімей та представниками наукової доктрини країн мусульманського світу;

- вивчення та характеристика окремих юридико-філософських підходів щодо аксіологічної складової людської гідності в позитивно-правовому контексті.

Практичне значення отриманих результатів. Сформульовані в дисертаційному дослідженні теоретичні напрацювання, наукові здобутки, узагальнення та висновки можуть бути використані: 1) у науково-дослідницькій площині з метою вдосконалення теоретичних напрацювань про досліджувану категорію та розробки актуальних сучасним правовим реаліям юридичних доктрин; 2) у навчальному процесі при викладанні в юридичних та інших гуманітарних навчальних закладах базових та спеціальних курсів із загальної теорії держави і права, філософії права, міжнародного права та порівняльного правознавства, а також при підготовці навчально-методичних посібників та інших навчальних матеріалів; 3) у правотворчій діяльності з метою вдосконалення нормативно-правової бази України в контексті її євроінтеграційних спрямувань, адаптації вітчизняного законодавства до стандартів європейських держав із розвинутими демократичними інституціями, законодавчого забезпечення стратегічних безпекових намірів нашої держави протидіяти спробам приниження національної гідності українського народу як на міжнародній арені, так і в межах України; 4) у правозастосовній діяльності, зокрема у разі необхідності

встановлення ознак деструктивних та негативних, протиправних та жорстоких дій, якими можна нашкодити людині та її гідності на фізичному та психологічному рівнях.

Апробація матеріалів дисертації. Окремі положення, висновки та рекомендації пройшли апробацію шляхом обговорення на Щорічній відомчій науково-практичній конференції «Актуальні проблеми оперативно-службової діяльності Служби безпеки України в сучасних умовах» (м. Київ, 27 вересня 2019 р.; тези опубліковано) та Науково-практичній конференції «Питання дискреційних повноважень у функціонуванні органів публічної влади» (м. Київ, 20 травня 2021 р.; тези опубліковано).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладені в 7 наукових публікаціях: 5 – у наукових фахових виданнях України та 2 – тези, надруковані у збірниках матеріалів наукових конференцій за напрямом підготовленої дисертації.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які об'єднують 7 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатка А. **Загальний обсяг дисертації** становить 241 сторінку, з яких основний текст – 200 сторінок, список використаних джерел – 37 сторінок, який налічує 363 найменування, додаток А – 1 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЮРИДИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ «ГІДНІСТЬ»

1.1 Гносеологічні засади дослідження юридичної категорії «гідність»

Історія, а також теорія держави і права дають змогу зрозуміти, що на різних етапах розвитку суспільства існувала своя концепція людини як суб'єкта правовідносин та притаманне для певного історичного періоду уявлення про її права. Межі визнання прав і свобод людини визначалися розвитком суспільства, його духовним, культурним та соціально-економічним рівнем.

Роздуми та уявлення щодо гідності протягом багатьох століть були онтологічно пов'язані з ідеями про права людини та природні права, які протягом тривалого часу вважалися взаємозалежними та взаємовизначальними. Гідність тлумачилась як вияв природи людини, невід'ємна складова її духовного начала, а тому розглядалась як фундаментальна основа як природного права, так і комплексу загальноновизнаних прав людини [50, с. 21]. Із врахуванням вищевказаного, вважаємо за доцільне розглядати юридичну категорію «гідність» через призму природного права та природної (сутності) людини.

Права і свободи людини, які у ХХІ ст. регулюються загальнообов'язковими та формально визначеними правилами поведінки, тобто нормами права, як на рівні міжнародних нормативно-правових актів, так і на рівні законів у національних правових системах, пройшли процес формування у декілька тисячоліть. На різних етапах історії людства його світосприйняття, а отже, й ставлення до змісту та обсягу своїх прав і обов'язків постійно змінювалося, набуваючи більш раціонально вираженої

форми. Безсумнівно, що спочатку пізнання людиною себе, а також своїх нематеріальних благ як унікальних цінностей мало чуттєвий та ірраціональний рівень, що виявлялося в суті т. зв. «мононорм», які мали певне духовно-культурне, релігійне та морально-етичне наповнення.

У юридичній думці, зокрема українській, прийнято вважати, що перші паростки відчуття власної гідності зароджуються в людини ще в родовому суспільстві. Неможливо не погодитися з думкою Ю. Г. Падафет про те, що таким передумовам сприяла повага співродичів до хоробрих, мужніх та винахідливих у добуванні засобів життя індивідів, які забезпечували створення необхідних умов для існування [210, с. 29].

Особливістю втілення ідеї гідності в давнину слугувала детермінація учасників суспільних відносин відповідно до їх статі, віку, а також навичок. Як зазначалося вище, найбільше поважали мужніх або вправних тощо, тому люди похилого віку або діти могли сприйматися як менш цінні представники соціуму. Також при розгляді людини та її гідності в первісному суспільстві слід наголосити на нерівнозначній цінності «чужака» в порівнянні з членом певної соціальної групи або племені через те, що особи з іншого середовища часто сприймалися вороже, що автоматично знижувало їх цінність в очах такого племені, клану, общини тощо.

Вже в давнину люди тією чи іншою мірою усвідомлювали своє місце в родині, клані, общині чи соціальній групі, маючи певний рівень поваги до оточуючих або самоповаги та самоідентифікації.

Саме тому на перших етапах дослідження, визначаючи таку юридичну категорію, як гідність, вкрай необхідним є з'ясування часових закономірностей розвитку правосвідомості людини в контексті сприйняття та усвідомлення себе як особистості, а також свого місця не лише в межах певних правовідносин, а й у матеріальному світі взагалі.

Так, у давнину зміст гідності включав у себе почуття єдності та солідарності з родом, тобто людина в первісному суспільстві не усвідомлювала себе як особистість. О. І. Герцен зазначав, що «далека від

усвідомлення своєї самотності людина поглинається сім'єю та племенем, усе шановане є поза нею» [42, с. 396].

У період ранніх цивілізацій права людини, зокрема її гідність, співвідносилися не з самою людиною, як окремо взятим індивідом та його особливостями, а відповідали тогочасним уявленням про суспільний лад, асоціюючи кожного суб'єкта тогочасних правовідносин із певним становищем у суспільстві, тобто класом або соціальною групою. Безперечно, що нині правосвідомість суспільства, подолавши тернистий шлях, перебуває на іншому рівні, однак, досліджуючи таку юридичну категорію, як гідність, слід усвідомлювати, що перші писані закони були необхідною відповіддю на тогочасні запити людини в контексті реалізації її потреб та пошуку справедливості.

Слід зазначити, що в давні часи погляди на державу, а також її вимоги щодо правил поведінки людей були не самостійними знаннями, а елементами синкретичного міфологічного світогляду. Згідно з міфологічними уявленнями наших предків порядок, установлений на Землі, розглядався ними як складова всесвітнього порядку, започаткованого Творцем [315, с. 14].

Міфологічні уявлення про людину, її місце в суспільстві та державі можемо бачити на прикладах народів Стародавнього Сходу, стародавніх єгиптян, індусів чи вавилонян, де бог є безпосереднім джерелом влади і сам здійснює правління на землі, виступає як панівна і законодавча особа в державах і суспільствах, що ним утворені [105, с. 21].

Наочним прикладом вищезазначеного є державно-правова думка давніх вавилонян, зміст якої відображений у Законах Хаммурапі (1750 р. до н. е.), що майже в повному обсязі дійшли до наших днів. Видатний вавилонський правитель стверджував, що бог сонця Шамаш наказав йому встановити у країні такий порядок, «щоб сильний не гнобив слабшого, щоб виявляти справедливість до сироти та вдови, щоб чинити суд у країні, щоб до пригнобленого виявляти справедливість». На думку деяких вітчизняних

вчених, у цих законах є певні правові вияви, спрямовані на захист такої категорії, як гідність, навіть якщо йдеться не про гідність конкретної особи як окремо взятого індивіда, а гідність особи як представника певного класу.

Так, нерівнозначність гідності різних верств населення закріплювалася на рівні вищевказаних законів, про що свідчить таке положення: «У разі якщо син людини вдарить по обличчю сина людини, то він повинен віддати 1 міну срібла», однак «якщо людина вдарила по обличчю особу, вищу за становищем у суспільстві, то її необхідно на публічних зборах вдарити 60 разів» [38, с. 35–37]. Таким чином, публічність покарання в рамках розуміння гідності з позицій класового підходу є свідченням того, що посягання на статус та цінність, а отже, й гідність представника більш заможної верстви населення захищалася суворіше та радикальніше, у порівнянні з менш шанованими членами такої спільноти.

Так, зі змісту положень зазначеної історичної пам'ятки можна виокремити низьку оцінку тогочасним суспільством гідності осіб, які мали статус рабів, про що свідчить таке покарання: «Якщо раб вдарить по щоці будь-кого з людей, то йому необхідно відрізати вухо» [88, с. 30–32].

З позиції дослідження такої юридичної категорії, як гідність, особливого наукового інтересу заслуговує встановлена в зазначених законах відповідальність за неправдиві свідчення та наклеп. Окрім того, покарання особи, яка обмовила іншу, потенційно могло бути застосоване таким чином: «Якщо людина, промовивши клятву, звинувачує іншого у вбивстві, але не зможе довести цього, то її необхідно вбити» [304, с. 16–17]. Як бачимо, зміст інформації щодо певної особи мав досить велике значення як на соціальному, так і на індивідуальному рівнях. Вбивство як покарання за тогочасними мірками було справедливим, найбільш суворим різновидом «встановлення справедливості», а його застосування до особи, яка здійснила наклеп або образу щодо іншого члена соціуму, лише підкреслює значимість гідності як життєво важливої цінності в давнину.

Водночас у єгиптян ідеалом справедливості, правосуддя, свободи та недоторканності людини була богиня Маат. Попри те що автори пам'яток давньоєгипетської думки, обґрутовуючи божественний порядок державної влади, виправдовували деспотію та насильницькі дії задля досягнення соціально значущої мети, водночас радили поважати старших, допомагати бідним та не ображати слабших. Наприклад, відповідно до єгипетсько-хетської мирної угоди (1272 р. до н. е.) встановлювався порядок видачі перебіжчиків іншій стороні, однак за умови що така сторона забезпечить гуманне поводження щодо таких осіб та гарантуватиме недоторканність представників їх сімей та майна [28, с. 76]. У науковій спільноті переважає думка про те, що окремі елементи давньоєгипетських пам'яток державно-правової і політичної думки з часом були втілені у вченнях багатьох античних мислителів, зокрема Платона [181, с. 16].

Поряд із цим, у стародавніх аріїв ідеї тотожного змісту були відображені у священних гімнах «Рігведе», а також релігійних і ритуальних текстах «Веди». У Давньому Китаї схожі тези можна віднайти у книзі пісень «Шицзін», основні положення якої активно використовувалися представниками давньокитайської правової думки.

Однак зміст людської гідності в давньокитайській думці впливав із розуміння рівнів соціальної ієрархії, на найвищому із яких перебував цар (ван). Після верховного правителя йшли його найближчі родичі, сановники, племінні вожді тощо, а також чужаки-іноплеменники, які перетворювалися, як правило, на рабів [25, с. 16]. Так, в залежності від наближеності до верховного правителя, інші представники отримували певні титули, які давали їм окремі привілеї. Отже, найбільш гідними членами суспільства у той період вважалися найбільш титуловані та шановані, із чим не погоджувалися представники різних верств населення.

Так, прибічниками створення нового «порядку речей» у суспільстві виступали проповідники різних релігійно-філософських концепцій. Наприклад, у VI–V ст. до н. е. засновник даосизму Лао-цзи, виклавши свою

морально-правову концепцію в трактаті «Дао де цзін» («Книга про шлях до благодаті»), започаткував певну систему поглядів на державу. Відповідно до думки професора Ф. П. Шульженка, зазначена система за змістом окремих положень наближалася до буддизму, оскільки Лао-цзи вважав, що «дао» є уособленням справедливості, всебічного порядку і доброзичливості, тому якщо правовідносини в державі будуються згідно з принципами «дао», то в такій державі панує справедливість та порядок, а отже, добробут і щасливе життя; якщо ж вказані принципи не виконуються, то в суспільстві виникають насилля та інші вади [315, с. 17].

Окремі принципи «дао» від Лао-цзи перейняв Конфуцій, методологічним стрижнем поглядів якого є антропоцентризм – проблеми людини, її розумові та моральні якості [181, с. 28]. Створюючи концепцію певного державного управління, він спрямовував основні зусилля на розробку еталонів вищої моралі, гідної поведінки та створення ідеалу досконалої людини [14, с. 35].

У державно-правовій думці Давньої Індії також можна знайти коріння ідей, які відображають зміст людської гідності. Незважаючи на те, що давньоіндійське суспільство, згідно з положеннями законів Ману, розділяло його членів на певні станові групи (варни): брахмани (священнослужителі та жреці), кштарії (воїни та правителі), вайш'ї (ремісники) та шудри (слуги), ми можемо констатувати наявність розуміння складових компонентів гідності на рівні представників різних каст. Наприклад, у зазначених законах чітко регламентувалось, що є гідним брахмана та які дії він повинен здійснювати задля ствердження у своїй гідності. Положеннями ст. 18 глави IV встановлювалось, що одяг, мова та думки повинні відповідати його віку, майновому статусу, а також священному знанню та належності до певного роду [83]. В інших положеннях зазначалось, що брахман повинен щодня розширювати свій світогляд, вивчаючи науки, приборкувати свої пристрасті здобутками в релігійній площині, бути терплячим та наполегливим тощо.

Крім того, законами Ману чітко описувалась поведінка, яка могла трактуватись негідною представника найвищої варни [83].

Однак вже у VI–V ст. до н. е. Сіддхартха (Будда), пропагуючи свої державно-правові погляди, всупереч ідеям брахманізму щодо божественної основи держави та законів, акцентував увагу на гуманістичній концепції, яка популяризувала повагу і добродієність у відносинах між людьми, заперечувала силу у вирішенні життєвих проблем та нівелювала покарання при відсутності вини. У буддійських писаннях зазначається, що «той хто керує іншими за допомогою не насилля, а закону і справедливості, – є істинно праведним». Саме тому Будда вважав, що умовою суспільного порядку є законність [66, с. 20].

Так, ідеї щодо необхідності встановлення соціальної справедливості, рівності усіх членів суспільства в гідності та правах, незалежно від їх класової приналежності та майнового статусу можна бачити у вченнях та настановах засновника буддизму, якому приписують такі слова: «Немає міри, якою можна виміряти людину..., лиш той обмеження свої усунув, хто упередження стосовно інших зміг вправно обійти» [27].

Цікавим є науковий факт про те, що в усіх вищезазначених давніх цивілізаціях, як і вказаних жителів Месопотамії часів Хаммурапі, тогочасні законотворці впроваджували найсуворіші різновиди покарання за посягання на «добре ім'я» певного індивіду, образу або наклеп, а саме тілесні каліцтва або вбивство. Наприклад, за вже згаданими законами Ману наклеп або образа, чи надумані чутки вважалися гріхом, а особу, яка здійснила гріховні дії такого характеру, карали штрафом та відрізанням язика. Водночас у Стародавньому Китаї наклепнику також відрізали язика, після чого до нього застосовувалось покарання, пропорційне тій шкоді, яку завдали його неправдиві відомості [352].

Таким чином, розуміння людської гідності в період розвитку первісного суспільства та виникнення перших цивілізацій характеризується досить неоднозначно, проте її наявність та усвідомлення складно

заперечувати. У контексті т.зв. «доісторичного періоду» (приблизно з 3000 р. до н. е. по 800 р. до н. е.), де розподіл суспільства за класами, верствами, варнами тощо відігравав ключову роль в ідентифікації людини як представника соціуму, складно говорити про людську гідність з позицій сьогодення. Однак за результатами аналізу різних фрагментів давніх правових пам'яток, слід зазначити, що гідність сприймалася як через призму індивідуального підходу (повагою користувалися найхоробріші, наймудріші та найсильніші), так і колективного (належність конкретної людини до певного роду або племені). Останнє в подальшому, із розподілом та розвитком засобів виробництва, вплинуло на співставлення гідності відповідно до становища людини в суспільстві згідно з його класом, що своєю чергою впливало на правозастосовну практику впровадження покарань за посягання на гідність представника певного класу, яка була нерівнозначною з гідністю представників іншого, оскільки останні були менш шанованими. Водночас у цей історичний період починають розвиватися більш ліберальні погляди, наскільки це було можливо, на державу та суспільний лад, в якому обстоювалися ідеї гідного життя, заснованого на добродітності, справедливості й моральності [169, с.277].

Паралельно з розвитком державних утворень стародавнього Китаю та Індії стрімкого поширення набуває слава мешканців Еллади, де зароджується політична філософія свободи та формується світогляд вільних громадян [181, с. 36]. Незважаючи на те, що державно-правові вчення грецьких мислителів відображали інтереси значної меншості мешканців Еллади, це не знижує їх значущості для сьогодення, зокрема в контексті дослідження такої природної правової категорії, як людська гідність.

Так, одні з перших свідчень щодо людської гідності можна вже знайти приблизно в період I тис. до н. е., за часів так званої «гомерівської Греції», де елліни активно починають вводити у свою лексику такі слова, як «діке», що означає «правда» або «справедливість», а також «тіме», що перекладається як «особиста честь» [280, с. 17–18].

У VII ст. до н. е. у своїх загальновідомих поемах «Іліада» та «Одіссея» Гомер зображував Зевса в ролі верховного заступника справедливості, наголошуючи на тому, що основним принципом поведінки є саме вищевказана категорія, якої мусять дотримуватися як боги, так і люди. Також у тогочасному суспільстві боги представляли різні морально-правові принципи, про що красномовно свідчив Гесіод (VII–VIII ст. до н. е.) у творі «Теогонія». У цій літературній пам'ятці йшлося про те, що в Зевса, який уособлював всебічну досконалість, і Феміди, яка персоніфікувала вічний природний порядок, народилися дві дочки: Діке та Евномія. Перша з них охороняла справедливість і карала кривду, а друга представляла божественний характер початку законності в суспільному устрої [315, с. 23].

Згодом, у VI–V ст. до н. е., ідеї рівності всіх людей обстоювали давньогрецькі філософи-софісти (Лікофрон, Антифонт, Алкідамант, Гіппій та інші), які доводили, що всі люди від народження мають однакові, зумовлені природою права, оскільки «створені Космосом, і він над усіма рівно тяжіє». Один із видатних софістів Алкідамант вважав, що «Бог створив усіх людей рівними, а природа нікого не зробила рабом». Антифот стверджував: «За своєю природою ми всі є рівними в усіх відносинах, причому і варвари, і елліни». Гіппій зазначав, що нерівність породжується не від народження, а полісним законом, який «володарюючи над людьми, примушує багато до чого, що не відповідає природі» [239, с. 24].

Заперечення окремих софістичних поглядів та ідей можна віднайти у працях Сократа, Платона та Арістотеля. Подібно до софістів, Сократ (469–399 рр. до н. е.) в принципі підтримував протиставлення «природи» умовним законам. Попри це в Сократа поняття природи замінюється загальними категоріями розуму й моралі. Сократ будував свою етико-нормативну систему на основі віри у вищу, моральну сутність людини [240, с. 239]. Саме тому філософ стверджував, що моральний аспект життя нерозривно пов'язаний із розумовим, взаємозв'язок яких веде до гідного буття, оскільки «життя без пізнання не варте, щоб його прожити». Водночас Сократ зазначав,

що істинні знання можуть бути здобутими лише гідною людиною, здатною на гідні вчинки [350, с. 65].

Прагнучи пояснити походження права та його природу, Сократ «вводить до загальних базисних підвалин розуміння права новий чинник – природу людини» [258, с. 75]. На думку Сократа, природним для людини є її особистісні потреби та інтереси, які впливають із її здібностей. Гармонія як особистих, так і загальних інтересів, відповідно до мислителя – це коли людина посідає в суспільстві місце, яке відповідає її здібностям [146, с. 95].

Деякі ідеї Сократа знайшли своє відображення і переосмислення в працях його учня Платона (427–347 рр. до н. е.), який, незважаючи на усталені на той час асоціації щодо гідності людини із красою її тіла чи зовнішніми атрибутами, пов'язує людську гідність із душевною величчю та пошуками справедливості. Саме тому, на думку мислителя, прагнення людини до справедливості в будь-яких речах свідчить про красу її душі [218, с. 474–475].

У своїх вченнях про державу і право (діалоги «Держава» і «Закони») філософ створив концепцію ідеальної держави, яку трактував як максимально можливе втілення в суспільну практику добра, миру та гармонії, прав і свобод, а також справедливості [299, с. 26]. Стверджуючи, що всі люди – браття, він поділяв їх на тих, хто може правити, їхніх помічників, а також ремісників, селян та рабів. «Але Бог, що виліпив Вас у тих із Вас, хто здатний правити, додав при народженні золото, і тому вони найбільш цінні, у помічників їх – срібло; залізо і мідь – у землеробів і різних ремісників» [219, с. 133–134]. Однак Платон визнає стану нерівність, аргументуючи її необхідне існування як ключовий елемент гідних умов життя, в якому, відповідно до окремих фрагментів діалогу «Держава», «кожен має робити своє так, щоб ніхто не втратив свого».

Аналіз змісту окремих праць Платона приводить до висновку, що бачення мислителем суті людської гідності відбувалося через призму розподілу суспільства на певні верстви, члени найшановнішої з яких,

враховуючи їх інтелектуальні, моральні та духовні якості, були найбільш гідними. Філософ окремо зазначав про недопустимість зрівняння людей різного ступеня гідності, а також зневагу до їх заслуг, почесей та здобутків.

Закони та справедливість також були одними з об'єктів дослідження в Арістотеля (384–322 рр. до н. е.), який у своєму праворозумінні наслідує окремі ідеї Платона. У творі під назвою «Нікомахова етика» філософ наголошує, що важливим елементом гідного життя є прагнення до чеснот, що є невід'ємною моральною складовою буття гідної людини [8, с. 131].

Розвиваючи положення Платона про справедливість, мислитель пов'язує зазначену категорію з уявленням про людину як «політичну істоту» і державу як «політичне утворення». Саме тому право, за Арістотелем, є критерієм справедливості, яке регулюється нормами політичної комунікації, з метою протистояння насиллю та свавіллю в суспільстві [66, с. 47]. Досліджуючи таку категорію, як справедливість, Арістотель розробив основи, які відображаються в сучасному праворозумінні. По-перше, це вчення про справедливість зрівнювальну, яка розуміється як рівність перед законом та рівність між рівними, а також рівність розподільчу, яка виявляється в розподілі всіх благ для людей, пропорційно їх внеску в загальну справу і справедливість [106, с. 26].

За Арістотелем, вказане полягає не лише у витратах конкретної особи на потреби суспільства, а й її участь у здобуванні та плеканні таких якостей, як освіченість, інтелект, моральність та ін. Отже, гідний представник давньогрецької спільноти, на думку мислителя, повинен щоденно робити свій внесок у справу загального добробуту, у тому числі шляхом самовиховання та самовдосконалення.

Погляди та вчення давньогрецьких мислителів про права і свободи громадян, їх гідність та місце в соціумі відображалися в різних елементах суспільно-політичного життя того періоду. Яскравим прикладом є судова промова давньогрецького оратора Демосфена, який, отримавши «ляпаса» від Мідія, став вживати заходів задля захисту своєї гідності. «...Моя особистість

була втоптана у бруд через образу, яку я зазнав» [68, с. 600]. У цій промові оратор стверджував, що предмет судового розгляду здійснюється не в приватних інтересах конкретної особи, а заради усього суспільства, оскільки вироком буде встановлено, чи отримає Мідій можливість надалі безкарно ображати гідність будь-кого з афінських громадян.

Під впливом занепаду грецької державності, початком епохи еллінізму та руйнуванням уявлень про полісну систему почали популяризуватися погляди аполітичності, індивідуальної свободи та безтурботності, які відображаються в працях Епікура (341–270 рр. до н. е.). Він стверджував, що держава та її закони є наслідком досягнення домовленості між людьми про взаємну безпеку, оскільки мета державної влади – це гарантування безпеки шляхом забезпечення гідних умов життя та подолання взаємного страху [177, с. 216–217].

Як слушно зазначають науковці, епікурівська доктрина, по суті, є першою філософсько-правовою концепцією правового лібералізму та індивідуалізму, яка в центрі своїх етичних поглядів ставить людину, наголошуючи на тому, що її свобода полягає у власній відповідальності та розсудливому виборі свого життя у такий спосіб, щоб, задовольняючи свої потреби, не заважати іншим [151, с. 9–10].

Гідне життя в рамках поглядів Епікура та його послідовників полягає у відстороненні від загальнодержавних проблем та зосередженні на власних справах та інтересах. При цьому людина повинна отримувати задоволення від користування мінімальними благами та не нехтувати позитивним ставленням до скромного способу життя, яке розумілося як гідне.

Окремої уваги заслуговують державно-правові роздуми стоїків (течія стоїцизм існувала у IV ст. до н. е. – II ст. н. е.), зокрема, їх розуміння щодо місця людини у світі та негативне ставлення до рабовласництва. Представники цієї філософської течії розглядали всіх людей як громадян єдиної світової держави, а окремо взятого індивіда – як громадянина Всесвіту [138, с. 17–18]. За стоїками, рабство не підлягає виправданню, тому

що умовою вищого закону є любов, адже усі є рівними за своєю природою, оскільки наділені розумом, волею та свободою [66, с. 51].

Так, політико-правові вчення грецьких стоїків, їх роздуми щодо справедливості та людської гідності були розвинуті в давньоримській юридичній думці, в якій фіксується використання такого латинського терміна, як *dignitas* (гідність). Значний внесок у популяризацію ідеї людської гідності як невід'ємного елемента природного порядку зробив Марк Тулій Цицерон (106–43 рр. до н. е.). Цей державний діяч, правознавець та оратор розкриває зміст поняття людської гідності через осмислення людської природи, яка, як вважає Цицерон, є перевагою над тваринним світом [296, с. 61, 71]. Цицерон стверджував, що всі люди мають право на повагу до їх гідності лише завдяки факту свого існування, оскільки людство має здатність мислити, пізнавати себе та володіє «вищим розумом» [355, с. 70].

Однак слід зауважити, що в давніх римлян було радикальне ставлення до порушень тих прав, які були пов'язані з захистом особистості людини, її чеснот та репутації. Не дарма Цицерон, формулюючи свої ідеї у праці «Про державу», згадує найдавніший звід римського права – XII таблиць, відповідно до змісту якого «покарання смертю чекало ту особу, яка склала чи співала пісню, що містить у собі наклеп чи ганьбить іншого» [143, с. 81].

Відповідно до цього документа, крім складання та співання принижуючих пісень, людська гідність також захищалася іншими положеннями, якими встановлювалася відповідальність за «членоушкодження», за результатами якого, якщо порушник не примириться з потерпілим, то йому заподіювалася рівноцінна шкода; «образливий удар по обличчю» (ляпас), за здійснення якого накладався штраф. Також нормами XII таблиць вводилось таке поняття, як «інші форми образи», перелік яких не був вичерпний, оскільки до них не належали три вищевказані, а їх зміст, ймовірно, мав досить суб'єктивний характер, у зв'язку з чим кожний окремий випадок розглядався індивідуально [292, с. 21–33].

Крім того, в Давньому Римі існував спеціальний закон, яким встановлювалася відповідальність за наклеп – «*Rex Remmina*», за яким на лобі наклепника випалювалась літера «С» – перша буква у слові «*salumma*» (лат. наклеп) [352].

Римляни із хвилюванням ставилися до того, як сприйматиме суспільство їх діяння, оскільки, як свідчить історія, одними з найбільш гідних з-поміж римлян були ті, яких шанували за виявлення військової доблесті, а однією з найвищих нагород були почесні, даровані народом, увічнення героїчних вчинків в історіях та легендах.

Важливий внесок у подальший розвиток світової юридичної думки в контексті уявлень про гідність та права зробили римські юристи, зокрема найвідоміші представники римського стоїцизму, а саме: Луцій Анней Сенека (4 р. до н. е. – 65 р. н. е.), Епіктет (прибл. 50 – прибл. 140 рр.) та Марк Аврелій (121–181 рр.). Відповідно до поглядів представників цієї філософської течії ідеальною державою є така держава, де панує принцип справедливості та проживають рівні між собою індивіди, які керуються законами, що відповідають їх природі [66, с. 61]. Характерна ознака уявлень римських стоїків про гідне життя полягала в беззаперечному служінні державі, у якій гідний індивід повинен отримати професію, завести сім'ю та надавати допомогу своїм співгромадянам [268, с. 28–29]. Наприклад, Сенека стверджував, що неможливо змінити природний порядок речей, однак у кожного є можливість стати більш досконалим духовно, через розвиток чеснот та здійснення гідних вчинків [256, с. 479].

У положеннях римського права щодо розуміння людської гідності можна виокремити інститут негідної поведінки, предметом розгляду якого часто виступали ті суспільні відносини, виникнення яких пов'язувалося з негідними вчинками, що суперечать філософським поглядам щодо моральності. Покарання за вчинки, які суперечать ідеї гідного представника римської спільноти, полягало в обмеженні певних юридичних прав. Наприклад, воїн, який здійснив негідний римського солдата вчинок, публічно

та ганебно відсторонювався від виконання своїх військових обов'язків. Говорячи про інших римських громадян, діяльність яких розглядалася через призму негідної поведінки, покарання могло реалізовуватись шляхом відсторонення порушника від участі в суспільно-політичному житті тощо.

Таким чином, коріння змісту такого поняття, як гідність, сягають у часи давнього світу, в епоху зародження державності, політичних ідей, первинної юридичної думки та закладення певних правових орієнтирів. У цьому контексті слід погодитися з позицією деяких вчених про те, що перші розуміння людської гідності виникли набагато раніше за державу та право, а саме за епохи ранньої та зрілої первісності як результат формування моральних устоїв родової спільноти.

Незважаючи на те що, у другому та першому тисячоліттях до нашої ери людина повністю залежала від природних і соціальних умов життя, в літературних пам'ятках цього періоду можна чітко відстежити закладення фундаментальних передумов для розвитку ідей пошуку справедливого ставлення до людини, рекомендацій щодо виконання чинних усталених порядків, а також пропозицій до вирішення конкретних спірних питань [106, с. 22]. Морально-правові принципи та теорії, які були закладені мислителями та державними діячами, в подальшому стали тією нормотворчою платформою, до якої систематично зверталися найвидатніші уми людської історії, особливо середніх віків.

Пізніше античні розуміння природного права були доповнені концептуальними положеннями християнського універсалізму, які, зародившись на територіях віддалених провінцій Римської імперії у I ст. н. е., активно поширювалися в Середземноморському регіоні, а згодом стали невід'ємною складовою суспільно-політичної думки європейських країн [199]. Під впливом християнських постулатів про створення людини за образом Божим формуються нові уявлення щодо людини та її гідності, а також справедливості, зокрема через проголошення рівності всіх людей незалежно від стану, походження чи ототожнення з певною спільнотою:

«Немає юдея, ні грека, нема раба, ані вільного нема, чоловічої статі, ані жіночої, бо всі ви є одне у Христі Ісусі» (Галатам 3:28).

Під впливом християнських поглядів розвивались кардинально нові ідеї щодо людини та її гідності, її місця у світі та сенсі життя. Богослов та філософ Аврелій Августин (354–430 рр.), якого вважають одним із фундаторів філософії християнства, був прибічником поглядів, що природа людини від самого початку є зіпсованою гріхопадінням, у зв'язку із чим кожне покоління є проклятим. Однак, на думку Августина, завдяки божій милості, отримання якої можливе за посередництва Церкви, людина має змогу розраховувати на спасіння [17, с. 41–42]. Саме тому, стверджує Августин, людина повинна максимально сконцентруватися на своєму внутрішньому світі, оскільки божа істина є у неї всередині. Августин стверджував, що людська душа є творінням Всевишнього, а тому кожна людина сама по собі є унікальною та неповторною [18, с. 455].

Також Аврелій Августин у своїй праці «Про Град Божий» активно обстоював ідеї захисту християнського вчення шляхом проведення військових дій, що до моменту визнання християнства державною релігією було неприпустимим. Однак загальнодержавний статус вчення актуалізував проблему захисту країни, її кордонів та суспільства, завдяки чому однією з характерних рис періоду раннього Середньовіччя було виникнення інституту рицарства, а разом із ним поняття рицарської честі та гідності [105, с. 51–52].

Протягом VI ст. під впливом християнського віровчення з'являються перші т.зв. «Зерцала», у яких відображалися правила рицарства як гідного захисника християнських земель, а вже у період з VII по IX ст. активного поширення набуває кодекс рицарської честі, за аналогією до якого з часом створювалися устави рицарських орденів. Про моральні якості представників рицарського стану складали легенди, а прототип «гідного рицаря» та його славетних подвигів навіки залишився в культурній спадщині середньовічного європейського суспільства.

На думку дослідників правового контексту раннього середньовічного періоду, вважається, що характерною особливістю для цього етапу розвитку людства було усне закріплення певних зобов'язань або гарантія тих чи інших прав. Тобто «слово», яке виступало гарантією в конкретних правовідносинах, було рівнозначно гідності конкретного індивіду. Наприклад, недовіра «слову», яке давалося представником рицарства, сприймалося ним як нищівна образа. Навіть такий ключовий аспект середньовічної епохи, як договір про передачу феода, закріплювався переважно в усній формі. Спосіб такого оформлення полягав у тому, що рицар або воїн ставав на одне коліно перед своїм сеньйором та проголошував клятву вірності, після чого останній вручав воїну відповідні атрибути влади, а саме меч та жезл, що знаменувало закріплення права власності над таким феодем [293, с. 19–22].

Крім того, у цей період також розвиваються положення щодо розуміння гідності представників духовенства, які закріплювалися в монастирських уставах. Крім того, розвиток середньовічних міст і як наслідок різних видів діяльності, а саме ремісництва і торгівлі, призвели до формування уставів ремісницьких цехів та купецьких гільдій, де відображалися положення про гідність учасників таких об'єднань у сукупності з професійно-виробничими правилами та різними формами регламентації внутрішніх відносин.

Так, виникнення різних соціальних інститутів яскраво характеризує стан розвитку правосвідомості суспільства у феодальній Європі. Ідеї про права людини, у порівнянні з поглядами античних мислителів, значною мірою були видозмінені. Феодальне право, зазнаючи прямого впливу церковної спільноти, розпочинає тлумачення прав і свобод як привілей, дарованих монархом підданам. Права людини у феодальному суспільстві стали визначатися становою приналежністю. Різні соціальні статуси зумовлювали відмінні права-привілеї людей та обсяг таких прав, а свобода була вкрай обмежена у феодальному суспільстві та характеризувалася загальною залежністю. Однак уже в цей період виникають спроби обмежити

всевладдя монархії через визначення для монарха правил, яких він повинен дотримуватися [53, с. 97– 99].

Саме тому однією з характерних рис періоду високого середньовіччя в контексті гносеологічного аспекту щодо юридичної категорії «людська гідність» є конкретні нормативно-правові здобутки, завдяки яким вперше окремі права і свободи людини знаходили своє практичне втілення в певній юридичній формі.

Вважається, що першим документом, у якому нормативно закріплювалися права людини, а також створювалися передумови для подальшого панування закону в житті суспільства, є «Велика хартія вольностей» (1215 р.), прийняття якої відбулося в умовах суспільно-політичного протистояння між королівською владою та панівними верствами населення, які вимагали обмежити свавілля влади, а саме абсолютну владу монарха [300, с. 107].

Окремої уваги заслуговують такі положення вказаного правового документа: відповідно до ст. 38 Хартії чиновникам забороняється притягувати до відповідальності будь-кого без показань свідків, які заслуговують на довіру, водночас ст. 39 встановлюється заборона на арешт, ув'язнення, позбавлення володіння, оголошення поза законом, вигнання чи знедолення будь-яким чином вільних людей без винесеного вироку у встановленому порядку [89, с. 350].

Попри те, що під «вільною людиною» у той час розумівся не окремо взятий індивід певного прошарку суспільства, а винятково представники заможних верств населення, можна з упевненістю стверджувати, що зазначене формулювання заклало відповідний фундамент для подальшої регламентації правовідносин. Важливість цього правового документа залишається поза сумнівом, оскільки й нині він один із чинних законів конституційної значущості.

Дослідники середньовічного менталітету зазначали, що людська гідність продовжує співставлятися з людиною відповідно до станової

належності, яка сприймалася як така, що встановлена Богом. Під впливом християнських вчень серед жителів середньовічного періоду домінувала думка про те, що Бог після гріхопадіння Адама та Єви розділив їх нащадків на 3 категорії. Отже, одні повинні були відпрацьовувати первородний гріх кров'ю (стосувалося стану воїнів), відповідно другі – молитвою (стан духовенства), а інші – «пізніше», тобто під час різних видів праці (стосувалося представників ремісництва, простих робітників тощо) [342, с. 57–58]. У вказаному контексті акцентується увага на тому, що протистояння фізичним та духовним ворогам християнської спільноти сприймалося як більш тяжкий різновид покаяння за первородний гріх, у порівнянні з відпрацюванням простою фізичною працею, отже, цілком природним вважалося, що «воюючі» та «ті, які моляться» мають більше прав та привілеїв, а отже, є більш гідними

Водночас у середньовічній Європі концептуальні положення щодо людської гідності продовжують свій розвиток під впливом філософів-богословів, які відіграють неабияку роль у державно-правових процесах. У середньовічному праві можна віднайти безліч прикладів впливу церкви на формування розуміння такої категорії, як людська гідність.

Зокрема, Фома Аквінський (1226–1274 рр.), ґрунтуючи свої погляди на окремих ідеях античного природного права, вважав, що людська особистість є «найшляхетнішою» у всій природі, у зв'язку з чим одним із найголовніших завдань держави, у якій проживає така особа, – є створення гідних умов існування. Також у контексті протистоянь між представниками позитивного та природного права цей філософ стверджував, що у зв'язку з божественним першоджерелом людської гідності природний закон зобов'язує з повагою ставитися до людської особистості [211, с. 121–122].

Таким чином, християнські віровчення, вступаючи в конфронтації з античними теоріями та поглядами, спричинили революційний переворот у тогочасній людській свідомості феодального періоду. Загальновідомі в той історичний час вчення Платона, Арістотеля, грецьких стоїків та інших

стверджували, що зло та негідна поведінка людини, зокрема несправедливість, беруть свій початок у неосвіченості, незнанні та невігластві. Тому розвиток розумових здібностей людини, плекання гідних моральних якостей та чеснот було запорукою гідного представника античності. Водночас у Старому Заповіті, на противагу вищевказаному, стверджувалося, що історія людства розпочалася з акту гріха, у зв'язку з чим людина від свого народження є вже негідною, оскільки жадає зла від початку часів. Тому лише завдяки божій милості та благодаті людина зможе відновити в собі кришталево чисті якості та воістину стати гідною.

Непересічного значення християнське вчення справило на розвиток державно-правової думки Київської Русі, яке у 988 р., за часів правління великого князя Володимира, набуло статусу офіційного віросповідання. Із активізацією книговидавничої справи на території стародавньої Русі відбувається поширення світоглядних концепцій представників давньоруської філософсько-правової спільноти.

Серед сучасних дослідників історії держави і права вважається, що першою політико-правовою пам'яткою Київської Русі є твір під назвою «Слово про Закон і Благодать», авторство якого належить митрополиту Київському Іларіону (приблизно 990–1055 рр.). У своєму творі митрополит проголошує рівноправність усіх народів, яка настала завдяки тому, що слов'яни увірували в єдиного Бога: «Віра благодатна, поширюючись на всі народи, відтепер і до нашого народу дійшла» [66, с. 89]. Слід зазначити, що у «Слові про Закон і Благодать» Іларіон вперше, порушуючи питання про моральні критерії, яким повинен відповідати справедливий та мудрий правитель, надав визначення князівської гідності [49, с. 23, 25].

Під впливом церковних просвітителів ідеї щодо людини, її прав, а також гідності знаходять своє відображення в інших правових джерелах, наприклад у договорі Новгороду з Готським берегом та німецькими містами (1195 р.), встановлюється відповідальність за образу, а також насильницьке поводження з рабами, незаконний арешт та насильницьке затримання

іноземця. Також у церковному уставі князя Володимира Святославовича визначалася церковна юрисдикція над усіма справами щодо християн, які пов'язані зі словесними образами, невинуваченнями у блуді, а також замахом на жіночу гідність [85, с. 27, 102–121].

Окрім зазначеного, в деяких нормах зведення давньоруського права «Руська правда» (XI–XII ст.) були також закріплені положення, спрямовані на захист честі та гідності окремих категорій осіб, які відповідно до тогочасних уявлень мали правовий статус. Отже, було неприпустимим невіглаством застосування ударів мечем у держаках, його рукояттю або хапання рукояті меча під час словесної суперечки, а також застосування ударів підручними засобами, саме тому, відповідно до «Руської правди», ці дії визначалися образливими, за вчинення яких на винуватого накладався штраф [211, с. 48]. Одним із найбільш образливих актів поведінки щодо людини та її гідності вважалися удари мечем у держаках, що впливало на сприйняття об'єкта образи, як такого, який не заслуговує на двобій із використанням справжньої зброї. Тому удари не оголеним мечем могли каратися більш суворо ніж оголеним, незважаючи на те, що у випадку останнього шкода здоров'ю заподіювалася більша.

Аналізуючи положення вказаного зведення правових норм, слід зазначити, що суспільство Київської Русі, як і середньовічної Європи, характеризувалося його розподілом на класи та верстви, де одні були залежними, а інші – вільними. До представників такої категорії населення, як залежні, належали смерди або холопи, які за сумісництвом були й найменш гідними в порівнянні, наприклад, із боярами.

Таким чином, із прийняттям християнства, засвоєнням його положень та ідей, державно-правова ідеологія Київської Русі виходить на новий ціннісно-орієнтаційний рівень. Зрозуміло, що не можна не звертати увагу на соціальну нерівність між станами, однак правові пам'ятки тих часів, встановлюючи відповідальність за наклеп, образу та невинувачені дії щодо людини, зокрема раба чи іноземця, започатковують правове визнання

цінності людської гідності та необхідності її захисту, що беззаперечно знайшло подальше відображення у формуванні правової думки Московського великого князівства, Великого князівства Литовського та Речі Посполитій.

Поряд із формуванням європейських державно-правових цінностей та розвитком Київської Русі під впливом догматів християнства в іншій частині нашої планети, а саме на теренах Аравії, відбуваються суттєві зміни у розрізнених світоглядах, підходах до людської особистості та її гідності.

Під впливом арабського релігійного та політичного діяча Мухаммеда (570–632 рр.) формується абсолютно нова система релігійних цінностей, яка, отримавши назву іслам, поклала край багатобожжю, ворожнечі та міжособному протистоянню тогочасних мешканців Арабського сходу. Вважається, що пророк, об'єднавши арабів єдиним віровченням, вселив у них впевненість, вивівши на значно новий рівень усвідомлення свого місця у всесвіті, самоідентифікації як унікальних представників людського роду та почуття власної гідності [56, с. 10–11].

Ісламська юридична думка виокремлює близько 70 віршів (аятів), які присвячені правам людини, зокрема, до найголовніших із них належать право на гідність, рівність та справедливість. Мусульманські юристи та філософи, посиляючись на норми Корану, виняткову роль завжди відводили такій категорії, як гідність, оскільки відповідно до писання людина є найгармонійнішим із усіх творінь Аллаха, зокрема через те, що Всевишній, створивши людський образ, зробив його прекрасним.

Однак протягом IX–X ст. арабська культура зазнала неабиякого впливу з боку завойованих народів. Попри те, що взаємопроникнення світоглядів відбувалося під пильним супроводом ісламських ідеологів, можна впевнено стверджувати, що окремі державно-правові погляди арабські філософи перейняли у грецьких мислителів, таких як Сократ, Платон та Арістотель, а також деяких представників грецького стоїцизму. Такі процеси сприяли

започаткуванню в X ст. такого напрямку, як теоретичне богослов'я, яке ґрунтувалося на тлумаченні догм ісламу.

В ісламській думці, як і в християнській, переважають теологічні засади щодо концепції людської гідності, однак на відміну від християнства, яке тяжіє до ідеї первородного гріха, іслам не підтримує ідею першочергової зіпсованості людини. Відповідно до християнства Адам, здійснивши первинний гріх, розірвав свій особливий зв'язок із Всевишнім, прирікши подальші покоління на життя шляхом відкуплення. Отже, кожен повинен жити відповідно до заповідей господніх, заради відродження вищевказаного зв'язку. Водночас іслам визнає чистоту та безгрішність людини від народження, оскільки Адам покався та був пробачений. Отже, розуміння людської гідності в ісламській філософській та правовій думці має дещо інші вихідні положення в порівнянні з християнськими, а відповідно й європейськими [180, с. 33].

Філософська думка країн мусульманського світу пронизана ідеями досконалої людини, для якої Всевишній (Аллах) визначив особливе місце поряд із усіма іншими його творіннями. Можна сказати, що така особливість нібито зобов'язує мусульман до здійснення гідних вчинків та створення гідного довколишнього світу для гідного життя. У межах останнього хочемо навести думку Ібн Арабі (1165–1240 рр.), який зазначав, що досконала людина є духом цього всесвіту, а сам всесвіт – тілом, через що всесвіт без досконалої людини можна порівняти з людською плоттю без душі. Філософ також зазначає: «Всесвіт може перебувати у стані безпеки, поки в ньому є досконала людина. Однак якщо така людина буде вилучена зі скарбниці всесвіту, то в ній не залишиться нічого, вкладеного самим Богом...». Такі положення вказують на розуміння людини через призму її найбільш шанованого та особливого статусу, що безпосередньо відображається в поглядах на зміст людської гідності, оскільки самоідентифікація та повага до себе й оточуючих є одними з її складових [326, с. 33–35].

Одним із найвідоміших філософів арабського світу вважають аль-Фарабі (870–950 рр.), який у багатьох написаних трактатах акцентував увагу на сутності та завданнях влади, з метою створення умов для щастя та злагоди, а отже, й гідних умов для гармонійного існування [315, с. 76–74]. Під впливом праць давньогрецьких філософів аль-Фарабі багато часу присвятив дослідженню категорії «справедливість», яка, на його думку, нерозривно пов'язана з людською гідністю, оскільки людина повинна плекати в собі чесноти та гідно чинити щодо оточуючих [45, с. 132–136].

Р. З. Назарієв, досліджуючи питання людської гідності в класичній мусульманській філософії, зазначав, що аль-Фарабі, погоджуючись із думкою Арістотеля, розглядав справедливість у двох вимірах. По-перше, справедливість полягає в справедливому розподілі суспільних благ, що включає в себе безпеку, багатство, гідність та суспільний обов'язок, до яких кожен житель країни має право докласти свою частку. По-друге, справедливість полягає у здійсненні людиною правильних та гідних вчинків як щодо себе, так й інших, що є запорукою гідної людини [192].

Людська гідність більш повно розглядається у працях іншого, не менш відомого представника філософської думки Сходу – ібн Сіни, більш відомого на заході як Авіценна, який відповідно до багатьох джерел є найвпливовішим поліматом Золотої доби ісламу. У вітчизняній філософсько-правовій думці зазначається, що у працях Ібн Сіни «Я» становить першопричину людського буття, яке не може бути знищене, ця категорія є невід'ємною від людини, саме тому для осягнення свого «Я» не потрібно докладати неабияких зусиль, але й не пізнати його є невіглаством [45, с. 18–20].

Ібн Сіна, розмірковуючи про людську гідність, стверджував, що людина є вершиною розвитку фізичного світу та органічної природи, а отже, одним із найважливіших кроків для пізнання своєї гідності є ліквідація негативних якостей, тому що гідна поведінка та гідні вчинки є найпростішими із можливих поведінкових людських актів [20, с. 118-120].

На думку авторитетного філософа та знавця ісламського права аль-Газалі (1058–1111 рр.), людина наділена двома надважливими компонентами, якими є знання (переважно релігійне) та воля, звідси, за аль-Газалі, впливає подвійна природа людини – фізична і духовна. Тіло сприймається цим філософом як інструмент для душі, а сама душа є храмом релігійних знань, оскільки лише душа може наблизити людину до Бога або віддалити від нього. Так, аль-Газалі стверджував, що саме знання є основою щастя та злагоди в цьому світі, через те що знання є шляхом до досконалості, а досконалість або наближеність до неї породжує повагу, оскільки навіть тварини за своєю природою відчують повагу до людини через те, що людина відрізняється більшою досконалістю. Так, гідність пов'язується з духовністю та духовними знаннями, які возвеличуються мислителем над усіма іншими людськими якостями [94, с. 95–96].

Таким чином, коріння вихідних положень щодо людської гідності у представників ісламського світу бере свій початок від релігійних постулатів, що є досить схожим із розвитком розуміння досліджуваної категорії в період раннього та високого середньовіччя у Європі, однак із тією особливістю, відповідно до якої мусульмани не були обтяжені тягарем первородного гріха на відміну від християнства, що кардинально вплинуло на подальші погляди щодо людини як унікальної цінності та її гідності як божественної якості. Мусульманські філософи-богослови досить часто зверталися до представників філософської думки античних часів, що подекуди відбувалось через призму вихідних положень ісламу, однак не завадило формуванню концепцій щодо досконалої та гідної людини, справедливості в державних справах, а також положень щодо завдань влади створювати гідні умови для існування свого населення.

Отже, визначивши засадничі закономірності розвитку правосвідомості суспільства в різних куточках світу, в контексті дослідження гносеологічного аспекту юридичної категорії «гідність», які подекуди відбувалися під впливом релігійних вчень, притаманних спільнотам на відповідних

територіях, вважаємо за доцільне знову звернутися до філософсько-правових процесів у країнах Європи, але вже періоду пізнього середньовіччя. Категорія «людська гідність» є не лише виключно юридичною, проте більше міждисциплінарною, у зв'язку з чим потребує дослідження в різних історично-часових вимірах.

Неабиякий вплив на подальший розвиток ідей щодо засадничих прав і свобод людини пов'язується з конкретними суспільно-політичними подіями та загальнодержавними рухами, спрямованими на розбудову громадянського суспільства, які мали місце в розвинених країнах західної цивілізації в період т.зв. «Нового часу», зокрема, в Англії, Франції, пізніше Австрії, Німеччині, Італії та США, за результатами яких було прийнято низку нормативно-правових актів світового для юридичної думки значення.

У цьому контексті слід згадати про «Петицію про права» (1628 р.), відповідно до якої було сформовано положення про неприпустимість порушення в майбутньому законів і статутів англійського королівства, неможливість ув'язнення вільного громадянина без законних підстав, настання кримінальної відповідальності лише за вироком суду, недопустимість існування таємних судів [69, с. 120].

Інший нормативно-правовий акт ключового значення був прийнятий у 1679 р., повна назва якого – «Акт про краще забезпечення свободи підданого і попередження ув'язнень за морями» (тобто поза межами Англії), відомого всесвітній історії як «Габеас корпус акт» («Habeas Corpus Act»). Згідно з цим законом на представників судової гілки влади покладался обов'язок, у разі подання скарги особи, яка вважає свій арешт або арешт іншої особи безпідставним, терміново вимагати представлення незаконно арештованого до суду задля перевірки підстав для арешту. У нормах цього законодавчого акта також говорилося про можливість доставлення людини до в'язниці винятково після пред'явлення відповідного наказу з аргументованими причинами арешту [346, с. 147].

Неможливо не погодитися з думкою провідних дослідників у галузі забезпечення прав людини про те, що неабиякого значення в темпоральному аспекті юридичної думки має Білль про права (Англія, 1689 р.), прийняття якого закладає основу для функціонування конституційної парламентської монархії. Цей документ став вимушеною реакцією на свавільне правління короля Якова II (1685–1688 рр.), яке виявлялося через релігійні утиски англійців, здійснення судочинства всупереч окремим положенням звичаєвого права, а також тотальною беззаконністю. Вищезазначений документ значно звужував права короля, позбавляючи останнього без згоди парламенту скасовувати або призупиняти дію законів, збирати податки та утримувати армію, також вказаний документ проголосив свободу виборів до парламенту, свободу вільного висловлення думок у його стінах, право на зброю для захисту життя тощо [349, с. 549, 559].

Одночасно з вищезазначеними процесами в XVII–XVIII ст., у ході боротьби представників буржуазії з тиранією феодалів, активно розвиваються та набувають історичної ваги ідеї просвітництва, які пропагують забезпечення, повагу та дотримання природних прав людини. Такі видатні вчені, філософи та мислителі, як І. Кант, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локк, Т. Джефферсон, Т. Пейн, І. Бентама, Ф. М. Аруе (Вольтер), Д. Дідро та інші зробили неоціненний внесок у розвиток юридичної думки, заклавши основи для подальшого розвитку суспільної правосвідомості через призму визнання людини вищою соціальною цінністю.

Наприклад, важко не погодитись, що деякі розуміння про людську гідність та інші природні права у XXI ст. є подібними до поглядів Дж. Локка. На його думку, природне право є певним бар'єром для суверена в намірах узурпувати владу чи проводити свавільну політику. Гідною людиною, у розумінні Дж. Локка, є не та людина, яка сліпо слідує наказам державної влади, а, навпаки, здатна виокремити з-поміж таких наказів ті, які зазіхають на природні права людини та мати мужність не коритися їм [153, с. 16].

Із розвитком гуманістичних ідей просвітництва пов'язуються кардинальні зміни в загальнодержавних підходах щодо реалізації державного примусу, який у більшості випадків пов'язувався із застосуванням катувань та тортур, зміст яких становить одну з найбільших небезпек для людської гідності. Вже у другій половині XVIII ст. деякі провідні країни Європи встановили абсолютну заборону на здійснення катувань та іншого нелюдського поводження [139, с. 68].

Враховуючи той факт, що досвід будівництва громадянського суспільства із притаманними йому нині гідними правовими цінностями відбувався протягом декількох століть, слід зазначити, що ключові події в остаточному переформатуванні людської правосвідомості були пов'язані з поваленням феодалізму та нівелюванням його цінностей, а також встановленням правових орієнтирів щодо визнання невід'ємної від людської особистості свободи.

Події кінця XVIII ст., які мали місце в північноамериканських колоніях Англії, залишили свій слід у зміні сприйняття історично закладеного суспільно-політичного порядку як вічного та незмінного. В умовах, коли британська корона і парламент здійснювали систематичні утиски щодо американських колоністів, зародились ідеї документального закріплення громадянських свобод як природних та невідчужуваних, що знайшло своє відображення у відповідних деклараціях, однією найбільш відомою з них вважається Декларація прав Вірджинії (1776 р.) [91, с. 34–35].

Стаття 1 зазначеного документа проголошувала природну вільність і незалежність всіх людей, володіння ними від народження невідчужуваними правами, яких вони та їх нащадки не можуть бути позбавлені, вступаючи в суспільство, а саме правами на життя і свободу з необхідними засобами для буття, а також правами на досягнення щастя і безпеки. Така норма вперше у світовій практиці закріпила основний тогочасний принцип природно-правової концепції – невідчужуваність прав особи. Окремі положення Декларації прав Вірджинії були доповнені та розвинуті у ключових щодо

прав і свобод людини документах, таких як Декларація незалежності США (1776 р.), Конституція США (1787 р.), а також перші десять поправок до Конституції США, відомі всьому світу як американський Білль про права (1791 р.) [75, с. 55–57].

Як слушно зазначає професор Ю. М. Бисага, у зазначений період, із закладенням фундаментальних основ ліберальної концепції прав людини, вперше у світовій практиці були закріплені певні права людини не як «милість» чи «поблажливість» збоку короля, а як та природна межа, порушувати яку держава не має права [16, с. 5].

Водночас важливо зазначити, що на ранніх етапах американський конституціоналізм перебував під сильним впливом англійської юриспруденції. Зокрема, у 1641 р. в Массачусетсі за участі відомого знавця англійського права Натаніеля Уорда було складено Зведення Свобод, у якому було гарантовано широкий перелік особистих прав, які на той час вже були відомі англійцям від часів Великої хартії вольностей. Зокрема, у зазначеному массачусетському документі була закріплена гарантія захисту людської гідності, шляхом убезпечення від жорстоких та варварських покарань [359, с. 18–20].

На думку багатьох дослідників, подальший стрімкий розвиток фундаментально-доктринальних положень щодо природних прав людини, а разом із цим і людської гідності, відбувся після перемоги Великої Французької Революції та прийняття у 1789 р. Декларації прав людини і громадянина. У вступі до цієї документальної пам'ятки зазначається, що зневага до прав людини та їх забуття становить причину суспільних лих. Також проголошувалася свобода совісті, свобода слова, недоторканість особи та її майна, право на опір гнобленню, презумпцію невинуватості тощо [270]. Таким чином, розуміючи свободу як можливість здійснювати будь-які дії за винятком тих актів людської діяльності, які б потенційно могли нанести шкоду іншому, у світовій практиці вперше було закріплено

загальнодозвільний принцип регулювання правових відносин: «Дозволено все, що прямо не заборонене законом».

Попри те, що в тексті Декларації така юридична категорія, як гідність, не зазначена, досліджуючи цей документ, необхідно враховувати, що його норми відображають моменти життя суспільства минулих періодів історії, які на той час потребували правового реагування та втручання. Отже, слід окремо звернути увагу на ст. 9 Декларації, яка забороняє здійснення жорстких дій щодо до затриманих осіб. Такі дії відповідно до вказаної статті повинні припинятися силою закону. На нашу думку, ст. 9 зазначеного документа в контексті сучасної юридичної думки і є тією правовою гарантією поваги до гідності людини та права на охорону здоров'я окремої категорії осіб.

Змістовний внесок у теоретичні положення щодо людської гідності зробив один із ідеологів Великої французької революції, філософ Жан-Жак Руссо (1712–1778 рр.), який співставляв гідність людини з необхідністю забезпечення реалізації природних прав. Також, на думку Руссо, необхідною умовою для повноцінного функціонування людської гідності є право на свободу [194, с. 19–20].

Таким чином, вищезазначені погляди та надважливі юридичні документи країн Англії, США та Франції стали свого роду відправним пунктом на шляху подальшого закріплення насамперед особистих («громадянських») і політичних прав людини, які згодом отримали назву «права першого покоління». Недарма провідні дослідники розпочинають відлік першого покоління прав людини з моменту встановлення юридичної рівності та одночасного зведення нанівець станової структури суспільства. У вказаних юридичних положеннях люди віднайшли спосіб регулювання правовідносин між державою та індивідом, який полягав у виділенні та підтриманні інтересів суспільства шляхом закріплення певних прав, навіть якщо вони не співпадали з інтересами суверенної влади. Крім того, необхідно зазначити зміни в суспільній свідомості на користь розуміння природних прав

та можливих шляхів їх реалізації та закріплення. У рамках останнього слід констатувати спроби відокремлення релігійного світогляду, який подекуди обмежував розвиток правової свідомості, оскільки полягав у запереченні тих умов, які заважали духовному розвитку, через що богословські уявлення про людську гідність були розвинуті та доповнені в більш суспільно орієнтованих теоріях та положеннях, які обстоювали індивідуальність людської особистості.

У розрізі описаних суспільно-політичних подій XVIII ст. слід окремо зазначити на ще одному важливому документі для історико-правової думки Європи – Конституції Пилипа Орлика (1710 р.), яка у зв'язку з відомими історичними обставинами так і не набула чинності, проте припустимо, що зробила свій неоціненний внесок у подальший розвиток юридичної науки на теренах сучасної України. У межах нашого дослідження заслуговує на увагу п. 7 цього документа, оскільки ним запроваджується судовий та цивілізований розгляд суперечок щодо захисту гідності. Встановлювалося, що в разі образи гетьмана з боку генеральних осіб, полковників або черні, гетьман не має права одноособово карати таку особу, навпаки, він повинен звернутися до генерального військового суду [125].

Яскравим свідченням фактичного беззаконня щодо людини на українських територіях, які протягом тривалого часу перебували під впливом країн-сусідів, є вислів Д. Дідро, який критично висловлювався щодо одного з наказів російської імператриці, зазначивши, що Катерина II – деспот, у якого відсутнє будь-яке розуміння про природні права і свободи людини [205, с. 262–263].

Незважаючи на невичерпне моральне, інтелектуальне та фізичне спустошення українських земель тогочасною Польською та Російською державами, все більшої актуальності набували гуманістичні підходи, які закладалися відомими українськими та російськими вченими й письменниками, такими як М. Максимович, М. Костомаров, Т. Шевченко, М. Вовчок, І. Франко та інші. Окремі ідеї цих історичних постатей у

поєднанні з засадничими положеннями римського та англійського права, напрацюваннями гуманістів та представників просвітництва втілював М. Драгоманов. Виступаючи проти закладеної Російською імперією системи, він обстоював думку про необхідність надання людині гарантій на забезпечення її честі та гідності, а також особистої незалежності. Прагнучи замінити усталені державно-імперіалістичні традиції на демократичні погляди шляхом втілення відповідних політико-соціальних програм, М. Драгоманов у 1884 р. започатковує конституційний проект «Вольный Союз – Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы», у прикінцевих положеннях якого зазначається, що права людини і громадянина є необхідною умовою особистої гідності та розвитку [73, с. 60].

Окремі аспекти теоретико-правового надбання М. Драгоманова були розвинуті М. Грушевським, який, виступаючи проти нівелювання історичного минулого російською стороною, критично висловлювався щодо окремих тез російської історіографії, обстоюючи осібність української історії та право українців на самовизначення [55, с. 115–117]. У своєму конституційному проекті під назвою «Конституційне питання і українство в Росії», опублікованому в 1905 р., М. Грушевський обґрунтовує необхідність закріплення рівності усіх народів у складі Російської імперії, рівних прав для національностей на розвиток мови, культури, економіки та самоуправління, а також рівних політичних прав, у тому числі для жінок [54, с. 225–227].

Дійсно, розвиток державно-правової думки ХХ ст. створив той потужний імпульс щодо розвитку ідей про права і свободи людини як невід'ємної складової людської особистості, який, на думку Г. Бургерса, ще не досяг остаточної кульмінації [333, с. 477]. На зміну філософським роздумам про людину та її місце у світі, її природні та невід'ємні права, якими людина наділяється від народження, приходить узагальнене розуміння щодо шляхів реалізації вищевказаних філософських поглядів, яке набуває більш активного вираження у правових документах загальнодержавного значення в різних куточках світу.

Так, вітчизняними дослідниками зафіксовано, що вже наприкінці XIX ст. у світі з'явилося декілька проектів конституцій, які поряд із «класичними» особистими і політичними правами включали в себе статті, що стосувалися соціальних, економічних та культурних прав, а також зобов'язували відповідні органи державної влади забезпечувати реалізацію громадянами прав на працю, освіту, гідний життєвий рівень. Соціальні права зазначеного змісту вперше офіційно були включені до мексиканської конституції 1917 р., до радянських конституцій Росії (1918 р.), України (1919 р.), а також до Конституції Німеччини 1919 р. [226, с. 110].

Неможливо не погодитися з провідними вченими у тому, що необхідність забезпечення цього переліку прав пов'язана з боротьбою людини за покращення якості свого життя та умов праці, підвищення свого економічного, соціального та культурного становища. Реалізація вказаного переліку прав, який не є вичерпним, відбулась завдяки прийняттю низки міжнародно-правових актів, розробці яких передували соціально-економічні чинники на початку XX ст.

Події, які мали місце після промислової революції в Європі та Північній Америці, актуалізували проблематику міжнародного регулювання трудових відносин, виникнення яких започатковувалося в попередньому столітті під час переходу від ремісничо-мануфактурного виробництва до фабрично-заводського. Міжнародно-правове закріплення соціальних прав мало гуманістичне спрямування, оскільки мало на меті полегшення виснажливих умов праці, що тією чи іншою мірою цілком відповідало вже визнаним на той час суспільством індивідуальних прав і свобод, які нерозривно пов'язані з правом особи на гідні умови для існування шляхом здійснення відповідної соціальної функції.

Так, визначальним днем для історико-правової спадщини в розрізі міжнародно-правового закріплення окремих соціально-економічних прав вважається 1906 р., коли представники 13 країн підписали Бернську

конвенцію про заборону нічної праці жінок та припинення використання білого фосфору у виробництві сірників [7, с. 201].

До початку Першої світової війни в різноманітних країнах бурхливими темпами актуалізувалася проблематика захисту прав у представників різних прошарків населення, яскравим свідченням чого є такі статистичні дані. Встановлено, що в 1909 р. загальна кількість міжнародних організацій становила 213, із яких 37 були міжурядовими, а 176 – неурядовими, водночас станом на 1914 р., за статистичними даними, налічувалося 212 міжнародних організацій [190, с. 197].

Однак у період з 1914 по 1918 роки, під час подій, які мали місце в ході Першої світової війни, діяльність багатьох організацій та союзів була тимчасово призупинена, але вже після закінчення вказаного періоду кровопролиття, зі створенням Ліги націй у 1919 р. та інших міжнародних організацій, у тому числі Міжнародної організації праці, на світовому рівні відбувся новий поштовх у розвитку та вдосконаленні механізмів захисту людиною своїх прав і свобод [11, с. 211–212].

На думку деяких представників наукової спільноти, перелік прав, який входив до сфери правового забезпечення Ліги націй, можна впевнено найменувати «правами всього людства», оскільки вони стосувалися як окремо взятого індивіда, так і різних народів. Маються на увазі ті права, які пов'язані не лише з особистим статусом людини, проте диктуються її належністю до будь-якої спільноти, а саме право на мир та безпеку [303, с. 121–124].

Остаточне формування засадничих стандартів, які завдали вектор для подальшого правового розвитку основоположних прав людини та її свобод, гарантій на забезпечення поваги до людської гідності та можливості практичного втілення цього права, відбулося з виникненням необхідності врегулювання глобальних проблем світового рівня та закінчення Другої світової війни.

Характерною відмінністю середини-кінця ХХ ст. є інтернаціоналізація термінів юридичного змісту, розробка та прийняття міжнародних пактів, започаткування стійкого міждержавно-законодавчого співробітництва в питаннях щодо прав людини, а для тих держав, які підписали міжнародні пакти про права, проблематика забезпечення таких прав набуває наднаціонального характеру.

Зі створенням ООН у 1945 р. як вимушеної реакції держав на необхідність забезпечення безпеки людства відповідальність щодо захисту прав і свобод людини та забезпечення поваги до людської гідності окремо взятою країною набуває статусу справи усього світового співтовариства, що привело до вироблення універсальних міжнародно-правових стандартів, дотримання та впровадження яких забезпечило рішучі демократичні перетворення.

У вступній частині Статуту ООН народи об'єднаних націй рішуче проголосили про те, що вони сповнені рішучості в необхідності відновлення віри в основні права людини, її гідності, цінності людської особистості та рівноправності чоловіків та жінок, а також рівності у правах малих і великих націй тощо [264, с. 90]. Норми, закладені у цей правовий документ, у подальшому стали найвагомішими юридичними зобов'язаннями щодо міжнародного співробітництва у сфері забезпечення засадничих прав і свобод усіх членів соціуму.

Як наслідок, міжнародною спільнотою в рамках нормотворчої діяльності у складі ООН розроблено низку міжнародних документів щодо визнання та забезпечення єдиної міжнародної системи прав людини. Одним із перших документів такого змісту є Загальна Декларація прав людини (1948 р.), у преамбулі до якої проголошується, що визнання людської гідності, яка притаманна усім представникам людського роду, а також рівних та невід'ємних прав, є засадничою складовою свободи, справедливості та загального миру. Також у ст.1 цього нормативно-правового акта стверджується, що всі люди народжують рівними у своїй гідності та правах.

Зміст зазначеного положення надалі конкретизується у ст. 5 шляхом встановлення заборони щодо різноманітних посягань на людину із застосуванням нелюдських методів поведінки щодо базових аспектів людського буття [80].

Попри декларативний характер цього засадничого документа щодо людської особистості, його положення відіграли ключову роль у подальших невинних намірах людства в боротьбі за утвердження своїх природних та невід'ємних прав, шляхів їх практичної реалізації та механізмів їх правового захисту, що призвело до більш широкого тлумачення людської гідності на рівні міжнародних юридичних документів світового значення.

Разом із цим, неможливо не погодитися з думкою вітчизняних науковців про те, що право на повагу до людської гідності практично в усіх конституційних системах є абсолютним, як і право на життя, що само по собі унеможлиблює державою встановлення обмежень щодо прав, спрямованих на реалізацію людської гідності [306, с. 29].

Так, у контексті розуміння вищезазначеного слід наголосити, що в ст. 25 Загальної декларації прав людини закріплюється право особи на гідний життєвий рівень існування, який повинен включати як їжу та одяг, так і житло, поряд із необхідним соціальним забезпеченням та відповідним рівнем медичного обслуговування [80].

Можна припустити, що завдяки вказаному нормативно-правовому документу загальнолюдське розуміння людської гідності виходить далеко за межі т.зв. «поваги», оскільки право на гідність із моменту її міжнародно-правового закріплення розпочинає асоціюватися з правом особи на життя, яке є тісно пов'язаним із забезпеченням гідного життєвого рівня через призму реалізації інших прав, у тому числі права на охорону здоров'я, освіту, захист моральних та матеріальних інтересів тощо.

У 1966 р. Генеральна Асамблея ООН затвердила Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, а також Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, які в сукупності з Загальною

декларацією прав людини та двома факультативними протоколами до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права становили Міжнародний білль про права людини [225, с. 15, 17, 20].

Так, посилаючись на окремі положення (преамбула, ст. 7) Міжнародного пакту про громадянські і політичні права можна сказати, що права, які є властивими усім представникам людського роду випливають із людської гідності, визнання та забезпечення якої встановлює заборону на катування та нелюдське або таке, що принижує людську гідність, поводження, у тому числі шляхом примусу до наукових чи медичних дослідів. Також ст. 10 цього міжнародного документа встановлює обов'язок щодо гідного поводження із особами, які позбавлені волі [183].

Водночас відповідно до змісту Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права учасники міжнародного співтовариства зобов'язуються визнавати право людини на освіту, а отже, створювати гідні умови для людської особи, в контексті повноцінного розвитку людської особистості шляхом зміцнення поваги до її прав і свобод, а також її гідності [184].

Загальновідомо, що на Міжнародній конференції з прав людини, яка проходила у Тегерані (відома як «Тегеранська конференція»), у ході обговорення результатів впровадження вищеписаних положень, які відбувалися протягом 20 років із моменту прийняття Загальної декларації прав людини, було підготовлено та опубліковано історичне «послання», яке увійшло в історію як «Заклик Тегеранської конференції». У документі підтверджувалося і проголошувалося, що головною ціллю у сфері забезпечення прав людини є досягнення кожною особою максимум свободи та гідності. Акцентується, що для досягнення такої цілі кожна країна повинна надати кожному громадянину, незалежно від раси, мови, релігії та політичних переконань право на свободу слова та інформації, а також право брати участь у політичному, культурному, економічному та соціальному житті країни [76, с. 189–190].

Отже, протягом ХХ ст. людська гідність та право на повагу до людської гідності стають чи не найвагомішими елементами загальносвітової системи прав людини. Накопичений історією людства віковий практичний та теоретичний досвід набуває юридичної формалізації, що пов'язано з відображенням гуманітарних ідей, зумовлених тенденціями розвитку суспільної свідомості та вимог суспільства забезпечити гарантії самостійності та незалежності для людської особистості, тобто утвердження людини у своїй гідності та правах.

Заходи міжнародної спільноти щодо людської особистості та її фундаментальних прав простимулювали здійснення країнами-учасницями дій, спрямованих на забезпечення гідних умов для існування людини. Активізація світового співтовариства у зміцненні розвитку відповідних правових інститутів на міжнародній арені логічно була продовжена на рівні конституцій окремих держав, у тому числі й України. У розрізі вказаних тенденцій С. В. Шевчук зауважив, що згідно з основоположними актами міжнародного права гідність людини визначається одним із ключових компонентів функціонування національної конституції, як саме тієї цінності, заради захисту якої конституція повинна створюватися [305, с. 20–22].

Неоціненний внесок у розвиток та закріплення основоположних прав і свобод людини в українській правовій системі, зокрема Конституції України, зробив Л. П. Юзьков, у поглядах якого майбутня Україна поставала як демократична, правова та соціальна держава [134]. На його думку, у центрі організації і функціонування української держави має бути людина, яка є найвищою соціальною цінністю, у зв'язку з тим, що має власну гідність, права та свободи, матеріальні й духовні блага. Л. П. Юзьков стверджував, що система конкретно визначених прав і свобод має відповідати Загальній декларації прав людини, а також міжнародним нормативно-правовим актам 1966 р. [318, с. 30, 42].

Людська гідність, права людини та верховенство права є тими європейськими демократичними цінностями, які під впливом процесів

демократизації радянської (тоталітарної) системи почали втілюватися в нерозвиненій правовій свідомості людей пострадянської епохи. Перехідний період для правової культури українського соціуму відбувся із прийняттям Декларації про державний суверенітет України (1990 р.), Акта про проголошення незалежності України (1991 р.) та появою першого офіційного проекту Конституції України (1992 р.).

Запроваджуючи багатовекторну зовнішню політику, Україна визначила для себе стратегічний напрям шляхом обрання курсу на інтеграцію в провідні європейські структури. У 1995 р. Україна набула членства у складі Ради Європи, що в подальшому суттєво вплинуло на розвиток та імплементацію загальноєвропейських цінностей в українську правову систему через її гармонізацію, відповідно до норм міжнародного права [86, с. 78].

Вже в 1996 р. із прийняттям Конституції України на рівні основного нормативно-правового акта держави визначалося, що людська особистість та її здоров'я, людська честь та гідність, а також недоторканність та безпека людини визначаються в незалежній Україні найвищою соціальною цінністю. Головний закон України імплементував більшість положень засадничих міжнародних нормативно-правових актів у сфері забезпечення прав і свобод людини, які, по суті, здійснивши гуманістичну революцію в людській свідомості, є справжнім загальнолюдським надбанням. Українська держава та її народ, встановивши конституційні гарантії щодо людської гідності та прав людини, які є невід'ємними одне від одного, зобов'язалися ретельно захищати відповідні права шляхом запобігання вчиненню правопорушень щодо особи, її волі, честі та гідності, що цілком відповідає провідним демократичним стандартам розвинених держав європейського співтовариства.

1.2 Методологічні підвалини юридичної категорії «гідність»

Метою будь-якого дослідження є пізнання суті певних процесів чи явищ, визначення закономірностей їх виникнення, розвитку та подальшого функціонування. Саме тому правильне «озброєння» прийомами, способами та засобами пізнання є ключовим компонентом у «формулі виведення істини», в контексті вирішення конкретних науково-дослідницьких завдань.

Якщо відслідкувати етимологічне походження терміна «методологія», то буде зрозуміло, що свій початок він бере з античних часів, оскільки відповідно до термінології латинської мови слово «methodus» означає шлях дослідження чи метод, у той час як «logos» – це вчення. Таким чином, вважається, що в давнину під методологією розумілося вчення про метод [283, с. 374].

Нині загально визнано, що методологія – наука про структуру та логічну організацію, а також засоби і методи діяльності, спрямовані передусім на наукове пізнання сукупності теоретичних положень про принципи побудови, форми і способи науково-пізнавальної діяльності [144, с. 64].

У національній юридичній площині методологію прийнято розглядати із застосуванням вузького та широкого підходів, враховуючи її сутність, окремі властивості, а також понятійно-категоріальний апарат.

Так, представники вузького підходу під методологією розуміють вчення про систему логічних прийомів та теоретичних принципів, а також конкретних способів дослідження того чи іншого предмета науки [206, с. 7]. Водночас, на думку послідовників широкого підходу, методологією є впорядкована діяльність дослідника, яка полягає в застосуванні певної системи підходів, засобів та методів у процесі пізнання конкретних явищ, зокрема державно-правових [96, с. 20].

Водночас під методологією юридичної науки, на думку авторів «Юридичної енциклопедії» за редакцією Ю. С. Шемшученка, розуміють

систему підходів, методів і способів наукового дослідження, а також теоретичні засади їх використання при вивченні певних державно-правових явищ.

Поряд із цим, Л. О. Макаренко у своєму дослідженні, посилаючись на інших представників правової науки, зазначає, що методологія права – загальнонауковий феномен, який поєднує в собі різноманітну сукупність принципів, засобів і методів пізнання (філософські методи пізнання та вчення про них, загальні й частково наукові поняття і методи), які стосуються усіх суспільних наук, зокрема юридичних наук, і застосовування вищевказаного у процесі пізнання специфічних особливостей правової дійсності та її практичного перетворення [163, с. 71–72].

Загалом методологія юридичної науки є складною та багатоплановою конструкцією, що охоплює проблематику як наукових правових теорій безпосередньо, так і наукових знань взагалі, зокрема категорійно-понятійного юридичного апарату, аналізу наукової мови, структури методів юридичної науки, типології систем наукового правового знання тощо [58, с. 68].

На думку П. М. Рабіновича, характерними складовими методології є система філософсько-світоглядних підходів (ідеалістичний, матеріалістичний метафізичний, визнання чи заперечення об'єктивних соціальних, зокрема державно-правових, закономірностей і можливостей їх пізнання, а також здобуття істинних та об'єктивних знань щодо них), методів (загальнонаукових, спеціальних та групових), засобів (емпіричних та теоретичних), а також вчення про їх використання та застосування в ході пізнання державно-правових закономірностей [237, с. 214].

Методологічною основою такої юридичної категорії, як людська гідність, є загальні (філософські підходи), у контексті тих концептуальних ідей та вихідних понять, які передували сучасному нормативно-правовому розумінню вищезазначеної правової категорії, загальнонаукові методи, з позицій конкретизації філософського підходу через призму сучасного

наукового пізнання, а також спеціальні або приватнонаукові методи, які зазвичай використовуються винятково в межах певної науки, зокрема юридичної [172, с.157].

Слід зазначити, що зміщення акцентів на користь значущості неправових методів може призвести до небажаних результатів, які відповідно до свого змісту унеможливають використання результатів дослідження у юридичній площині. У зв'язку з чим, застосування методології щодо юридичної категорії «людська гідність» полягає в ефективному застосуванні філософських підходів і формалізованих методів, задля адекватного відображення наукового предмета пізнання, шляхом забезпечення всебічності, повноти та оптимальності [81, с. 27].

Вважається, що обмеженість юридичного дослідження винятково приватнонауковими методами є також не зовсім коректним через те, що розвиток науки в цілому, у тому числі юридичної, пов'язаний із її високою інтенсивністю, всеохоплюючою інтегрованістю, а також міжнауковою трансляцією її досягнень.

Однак методологічний плюралізм не повинен бути зведений до рівня методологічного анархізму, методологічного свавілля та нерозбірливості. Говорячи про визначення стратегії науково-пошукової діяльності, необхідно дотримуватися загальнометодологічних «законів», а саме співвідношення предмета дослідження з обраними методами, спрямованість на встановлення істинності в рамках досліджуваного та можливості перевірки за допомогою об'єктивно визначених критеріїв, а також спроможність залучених методів розкрити глибинну сутність явищ, що вивчаються [238, с. 170].

Загальновідомо, що юридична наука відчуває певні труднощі у тлумаченні нормативно-правового змісту людської гідності, не виключено, що це пов'язано з проблематикою її гносеологічного походження та недостатнім розвитком методології права щодо зазначеного. Іншою обставиною таких складнощів є те, що категорія «людська гідність» є предметом вивчення загальних та спеціальних наук, які в кожному окремо

взятому випадку розбудовують власне розуміння, а в подальшому й концепцію гідності як невід'ємної складової людської особистості.

Відомий професор Цюріхського університету Р. Андорно слушно зауважив, що зрозуміти «гідність» як явище набагато простіше, коли людина стикається з несправедливістю та виявами жорстокості, ніж через визначення її змісту [328, с. 132–133].

Саме тому звернення до загальних (філософських) підходів у цій праці є тією критичною необхідністю, завдяки якій забезпечується ґрунтовна оцінка світоглядних концепцій щодо розуміння «людської гідності», осмислення її природи та рефлексійне отримання певних висновків. Основні пізнавальні категорії філософії сприяють конкретизації спрямувань у напрямі всебічного пізнання природи, глибинного змісту, а також суті предмета дослідження.

Так, звернення до матеріалістичного підходу, за умови упущення однобічного бачення держави і права з економічної точки зору як частини надбудови суспільства, стосується насамперед усвідомлення наявності тісного зв'язку держави і права з економічними, соціальними та іншими загальнодержавними чинниками, а отже, і впливу розвинутості державно-правових інститутів на всебічне розуміння людської гідності з урахуванням тенденцій розвитку суспільно-політичної обстановки [81, с. 27–28].

Будь-яке дослідження як державно-правових явищ, так і окремо взятих юридичних категорій неможливе без звернення до загальних понять, які притаманні діалектиці на кшталт форми і змісту, сутності та явища тощо, у зв'язку з чим застосування діалектичного підходу в нашому дослідженні є цілком зумовленим. Вивчення динаміки державно-правових процесів через призму діалектичного підходу дозволяє зрозуміти динаміку правовідносин, їх постійний розвиток, оновлення та вдосконалення [193, с. 20–21]. Безперервність юридичної науки в розширенні знань про право та державницькі явища шляхом переходу від емпіричного рівня до теоретичного є необхідною складовою діалектичного підходу. Розвиток

правосвідомості суспільства тісно пов'язаний із новими підходами до основоположних прав людини, у тому числі невід'ємного права на повагу до людської гідності, шляхами їх реалізації та захисту від посягань.

Також слід акцентувати увагу на унікальності пізнавальної специфіки діалектичних категорій, які, на думку М. В. Костицького, є винятковими логічними формами мислення, що відображають загальні властивості та взаємозв'язки, що існують в об'єктивній картині світу, відсутність або нехтування якими унеможливило би пізнання дійсності [133, с. 13].

Тлумачення різноманітних норм права через розуміння глибинної суті правової категорії досягається завдяки використанню герменевтичного підходу в юриспруденції. Оскільки для цілісного розуміння юридичної категорії «людська гідність», включеної у певну норму законодавчого акта, слід розуміти сферу її практичного застосування і, навпаки, задля розуміння меж її застосування слід правильно розтлумачити норму як ціле.

Юридична герменевтика, за дефініцією І. Оніщука та І. Шутака, є визначенням змісту при встановленні та реалізації норми права, заснованим на знанні онтологічної технології таких категорій, як зміст, двозначність та багатозначність, з метою його подальшого глибинного інтерпретування [317, с. 433]. Саме тому герменевтичний метод є вкрай важливим інструментом у науковому арсеналі представників правознавчих наук, оскільки без вирішення проблем подвійного сенсу неможливо коректно розтлумачити із лінгвістичної точки зору суть правового контексту.

Нині сучасний рівень праворозуміння наполегливо крокує в напрямку олюднення юридичної науки, спрямовуючи її практичну значущість на вирішення актуальних проблем буття, у зв'язку із чим неабияке значення в дослідженнях такої категорії, як «людська гідність», має застосування антропологічного підходу. На думку В. М. Шаповала, у разі усвідомлення людиною того, що вона не об'єкт, а суб'єкт соціальних дій, що завдяки їй відбуваються трансформації навколо, а також що вона не механізм чи якийсь

фактор, а істота, яка має вільну волю, то тоді розуміння сенсу права та суті його явищ вийде на новий рівень [302, с. 130].

На нашу думку, в контексті дослідження людської гідності, філософсько-антропологічний підхід є одним із найвизначальніших з-поміж загальних (філософських), оскільки питання про природу людини та природні права завжди перебувають в центрі уваги представників такого напрямку, як філософія права, які стверджують, що будь-яке праворозуміння ґрунтується на концептуальних засадах природної сутності людини. Одне з основних питань філософсько-правової антропології звучить так: «Хто є або що є людина правова?», звідси можна поставити питання про те, якою уявляється людина гідна. Дійсно, розглядаючи гідність як невід'ємну людську цінність, носієм якої є кожний представник людства, незалежно від раси або кольору шкіри, будь-яких переконань (політичних чи релігійних) тощо, важливо розуміти її природу, яка є невіддільною від людської природи. Однак природно властива гідність ще не є запорукою здійснення гідних вчинків, створення гідних умов існування та організації гідного навколишнього середовища, оскільки гідність потребує плекання та догляду, а також наміру людини вдосконалюватися, ставати кращою версією самої себе, про що неодноразово зазначалося представниками філософської та правової думки.

Т. Гоббс у вступній частині до своєї ґрунтовної праці «Про громадянина» слушно зазначає, що необхідно правильно розуміти, якою є природа людини та що саме робить її придатною та непридатною до створення держави, а також яким чином повинні об'єднуватися люди, які бажають жити спільно [43, с. 289].

Наукове дослідження категорії «людська гідність» із використанням філософсько-антропологічного підходу дає можливість досягнути предмет дослідження як на рівні правових ідей, які з часом були трансформовані в норми права, так і на рівні тих правовідносин, у ході яких їх суб'єкти (учасники) реалізують свої права на повагу до своєї гідності. Все це сприяє

розумінню досліджуваної правової категорії як невід'ємної складової ідейної наповненості будь-якої правової системи, у якій суб'єкти, наділені взаємними правами і обов'язками, мають можливість реалізовувати їх у конкретно визначених правовідносинах.

На думку В. М. Братасюка, філософсько-антропологічний підхід сприяє усвідомленню міцного зв'язку права та людини, дає можливість вивести характеристики права із характеристик людини, віднайти гуманістичний вимір у праві та встановити його антропологічний зміст, а також зрозуміти його як невідмінне від людини явище, передумову її повноцінного розвитку, самовизначення та самоздійснення, як міру розвитку її людської гідності [26, с. 65]. У подібному контексті інші науковці обґрунтовують використання «методологічного людиноцентризму» або принципу антропоцентризму, усвідомлення якого відбулося після «вивільнення» людини з достатньо жорсткої залежності від соціально-ієрархічної структури суспільства та подальшого її конституювання як автономного правосуб'єкта [276, с. 100]. Останнє є цілком зумовленим для такої категорії, як гідність, засвоєння людством якої якраз-таки відбувалось шляхом подолання соціальних протиріч та станової нерівності, впровадження більш демократично орієнтованих цінностей, поетапного переформатування свідомості представників соціуму на більш людиноцентрично орієнтовані способи регулювання суспільних відносин та конфліктів.

Окрім зазначеного, при визнанні людини унікальною біопсихосоціальною цінністю рішучого застосування потребує аксіологічний підхід, завдяки якому проблематика людської цінності як смислоутворюючої складової буття може бути розкрита в повному обсязі. Необхідність використання аксіологічного підходу дозволяє розкрити закономірності розвитку ціннісних орієнтирів людини в боротьбі за свої права паралельно з розвитком гуманістичних правових постулатів.

Як вчення про цінності, з позицій філософського розуміння людини, аксіологічний підхід надає можливість охарактеризувати ту ієрархію

цінностей, яка склалася щодо певного світогляду чи антропології, дослідити їх зміст у конкретно визначеному часовому відрізку [92, с.270].

Одним із найважливіших ціннісних критеріїв права, на думку М. С. Кельмана та О. Г. Мурашина, є мораль, під якою розуміються принципи, норми та правила поведінки, які виникли в суспільстві під впливом громадської думки, заснованої як на емпіричних, так і на теоретичних знаннях про добро і зло, справедливість, честь та гідність, забезпечення яких здійснюється через внутрішні переконання [82, с.60].

Аксіологічний аспект наукового дослідження має неабияке значення через те, що в його основу закладається розуміння людської гідності як унікальної та невідчужуваної цінності та її сприйняття оточенням через призму ціннісних орієнтацій. Право на повагу до людської гідності є ключовим компонентом правової реальності, в якій гідність є певним благом, тобто цінністю, яка представляється як джерело інших прав та свобод, тобто елементів або складових компонентів правової дійсності. Гідність через призму аксіологічного підходу стає більш доступною сприйняттю як важливий компонент правосвідомості, спосіб мислення в межах якої повинен відбуватися відповідно до параметрів людиноцентриських підходів. Відправним пунктом розвиненої правової свідомості є основоположний обов'язок поважати чужу гідність, зумовлений повагою до людської природи в цілому, а також обов'язок обстоювати власні права, особливо природні.

Порівняльно-правове дослідження людської гідності як юридичної категорії та певного правового феномену буде виглядати обмеженим без використання феноменологічного підходу. С. І. Максимов рекомендує застосування феноменологічного підходу для більш комплексного дослідження правової реальності та її окремих елементів. На думку науковця, структурними елементами правової реальності, поряд із правовими інститутами, виступають певні правові феномени, що дає змогу зазирнути у глибину того, що є право, та усвідомити, «як воно є», тобто яким чином воно присутнє в нашому житті. Тобто феноменологічний підхід полягає в

абстрагуванні від усього зовнішнього, з метою з'ясування суті та природи речей шляхом виявлення суб'єктом у своїй свідомості тих самоочевидних структур, які передують нормам права та правовим інститутам. За С. І. Максимовим, вищевказані структури отримали найменування «правових ейдосів», під якими розуміють як внутрішній зміст правових феноменів, так і універсальні принципи, що в кожному окремому випадку породжують одиничні вияви права.

Також методологічною складовою цього дослідження є онтологічний підхід до людської гідності та її проблематики, який розкриває теоретичні положення щодо досліджуваної категорії в розрізі теорії правового буття. Під правовою онтологією необхідно розуміти теоретичні погляди на правове буття або правову реальність, в якій деякою мірою співвідносяться, а подекуди й перебувають в антагоністичному стані ідеальне та матеріальне, де перше виявляється у правовій свідомості, а друге становить результат втілення ідей правової свідомості в реальне життя.

О. О. Бандура, досліджуючи онтологію права як складову філософії права, зазначає, що процес суспільного життя характеризується наявністю конфліктних ситуацій, через що існування права зумовлене необхідністю надання учасникам суспільних правовідносин цивілізованих та ненасильницьких способів регулювати свою поведінку. Отже, конкретна ситуація, яка відбувається в регульованих законом межах, набуває ознак складової правової реальності, а отже, потребує запровадження відповідних правових норм [12, с. 58–59].

Д. Федорика, описуючи онтологічний та екзистенційний виміри людської гідності, стверджує, що людська гідність в онтологічному розумінні впливає з розуміння буття та природи людської особи. В онтологічному розумінні гідність може виявлятися як вищість, особливість, трансценденція, довершеність, краса. Крім того, гідність в онтологічному контексті може бути як певна роль або функція, яку виконує особа. Науковець акцентує увагу на двох елементах гідності, а саме самопосідання та самостійність,

відповідно до яких вчинки певного індивіда можна характеризувати як гідні або негідні. Тому гідність в онтологічному вимірі може бути більш детально розкрита як через безпосереднє буття особи, так і через внутрішні переживання, завдяки яким вона здобуває досвід та будує себе як особистість [281, с. 125, 128–130].

Отже, гідність як юридична категорія є засадничим фрагментом картини правового буття, будучи цінністю, яка не має матеріального еквіваленту, вона потребує регулювання правовідносин щодо її захисту, вироблення відповідних практичних рекомендацій та теоретичних обґрунтувань тощо.

Вкрай важливим компонентом у методологічному плані є деонтологічний підхід, який, на думку С. П. Рабіновича, більш коректно було б назвати етико-деонтологічним, оскільки так чи інакше, цей підхід орієнтований на послідовне протиставлення моральної свідомості і предметного буття. У вузькому розумінні деонтологічного підходу в його межах обстоюється заперечення можливості виведення належного з наявного та пов'язується належне не з «природою», а з ідеальним та апіорним всезагальним «практичним розумом» [241, с. 147–148]. Тобто перевагою такого підходу в ході вивчення досліджуваного феномену є можливість розгляду проблеми гідності через обґрунтування співвідношення суцього та належного у правових реаліях. У повсякденному житті те, що є реальним, не завжди співпадає з тим, що повинно бути або хотілось би, тобто належним, однак належне не стає від цього менш актуальним, оскільки воно є еталоном та орієнтиром, у напрямку якого необхідно рухатись.

Таким чином, загально-філософські підходи, визначаючи світоглядність наукового дослідження та формуючи уявлення про наявність універсального людського начала, створюють стратегію та загальну спрямованість наукових пошуків, а також зумовлюють оціночну інтерпретацію отриманих результатів.

Невід'ємними компонентами методології є методи дослідження, тобто способи пізнання як природи загалом, так і безпосередньо її компонентів, а також різноманітних аспектів суспільного життя. Саме тому під методами правового дослідження розуміють систему розумових операцій та принципів, а також прийомів, які спрямовані на вирішення тих чи інших пізнавальних завдань у сфері права з урахуванням певної пізнавальної мети, яка зумовлена духовними і матеріальними потребами суспільства або внутрішніми проблемами правової науки [32, с. 456].

Так, загальні філософські підходи знаходять свою конкретизацію насамперед завдяки загальнонауковим методам пізнання, таким як логічний, історичний (хронологічний) та системний, які в поєднанні з власними правознавчими і спеціальними методами використовуються практично протягом усього дослідження. Через те, що предмет зазвичай визначає шляхи дослідження, тобто методи, чільне місце посідає використання властивих винятково для конкретної науки методів дослідження.

Передові позиції в пізнавальному процесі такої юридичної категорії, як людська гідність, займають історичний та логічний методи, які дозволяють на конкретному історичному періоді встановити подальші закономірності розвитку предмета дослідження. Логічне відображає стан розуміння історичного, тоді як історичне майже неможливе без логічного, тобто без історичного відтворення процесу формування в людини розуміння своїх прав і свобод, у тому числі гідності, автоматично виключається можливість осягнення їх закономірностей [163, с. 112]. Тобто використання історичного методу дає можливість простежити логіку змін у правовій культурі індивідів, еволюцію правової свідомості та засадничих правових ідей, які беруть свій початок у додержавний період розвитку людства.

Водночас теорія держави і права подекуди, досліджуючи державно-правові явища, вдається до поєднання історичного та логічного методів із культурологічним задля простеження взаємозв'язку юридичної практики, із рівнем правової культури представників певної держави, особливо суб'єктів

застосування правових норм. Такий метод є необхідною умовою для всебічного розуміння проблематики правової культури суб'єктів законотворчої діяльності різних країн, їх сприйняття людської особистості як унікальної цінності, що за наявності чи відсутності необхідного рівня для правової культури дзеркально відображається в нормативно-правових актах їх країн, судових рішеннях та взаємовідносинах «держава-громадянин».

Відображення раціональної конструкції будь-якого досліджуваного явища стає можливим за допомогою формально-логічного методу. Особливість цього специфічного для юридичних наук методу полягає в концентрації уваги на логічному опрацюванні юридичних норм, аналізі їх утворюючих елементів та подальшому поєднанні відокремлених складових у конкретне цілісне. На думку В. М. Марчука та Л. В. Ніколаєвої, додержання формально-логічного методу є ключовою складовою забезпечення надійності збирання та узагальнення, а також оцінки інформації, а відповідно отримання раціонально обґрунтованих результатів наукового дослідження [176, с. 34].

З'ясування смислового навантаження та суті певної норми права, яка стосується людської гідності або так чи інакше відсилає до положень про людську гідність, є неможливим без застосування методу інтерпретації (тлумачення), використання якого зумовлене не лише необхідністю адекватного сприйняття змісту конкретного правового положення, а й подальшого його застосування та роз'яснення [30, с. 126]. С. І. Клім, виокремлюючи три функції судової практики, зазначає про важливість інтерпретаційної. На думку науковиці, інтерпретаційна складова діяльності суду під час правозастосування є окремим та відносно самостійним видом діяльності [97, с. 76, 78].

Використання системного методу для теоретичного осмислення предмета пізнання через призму розуміння юридичної категорії «гідність» та невідчужуваного права особи на повагу до її гідності в системі основоположних прав і свобод людини є важливим аспектом наукового дослідження. У його основі закладено категорію «система», яка становить

спеціально створену для досягнення конкретно визначеної мети, відносно стійку та самостійну сукупність логічно впорядкованих компонентів, які тісно пов'язані один із одним.

На думку Н. М. Оніщенко, використання системного методу в юридичних науках є загальнообумовленою потребою аналізу й узагальнення складних соціально-правових явищ і передбачає урахування особливостей не лише самого предмета дослідження, а й цілої низки тотожних понять [203, с. 57].

На прикладі системного методу можна розглядати людську гідність як цілісну структуру взаємопов'язаних компонентів людської особистості, яка включає в себе розуміння людини як біологічної, соціальної, психологічної та духовної істоти, що у своїй сукупності частково співзвучне із сьогоднішнім розумінням досліджуваного феномену, а саме розуміння людської гідності як біопсихосоціальної цінності людини. І хоча людська гідність є настільки невичерпною, наскільки нескінченною є людина, тобто не обмежується кордонами винятково юридичної науки, однак у рамках системного методу людська гідність буде розглядатись як структурно-елементне правове утворення.

У ході вивчення матеріалів різних видів юридичних справ, зокрема рішень Європейського суду з прав людини, важливого значення набув конкретно-соціологічний метод, використання якого сприяло відбору та переробці необхідної інформації щодо правозастосовної діяльності уповноважених органів, з метою теоретичного узагальнення практичного досвіду [206, с. 10]. Застосування зазначеного методу дає змогу розробити науково обґрунтовані рекомендації щодо практичного-прикладного аспекту із захисту людської гідності.

У процесі науково-пізнавальної діяльності щодо предмета дослідження чільне місце посідає порівняльно-правовий метод, використання якого актуалізується з необхідністю з'ясування спільного й різного шляхом порівняння за певною ознакою та властивістю [221, с. 35].

У Європі порівняльно-правовий метод набув популярності у ХІХ ст. у зв'язку з актуалізацією необхідності впровадження ідей історично-правової школи, а вже в ХХ ст. відомий французький правознавець Р. Давид активно пропагував використання порівняльного права, заявляючи про фундаментальний внесок у його розвиток Ш.-Л. Монтеск'є [59, с. 8].

У національній теорії держави і права зазначений метод ґрунтується на поетапному вивченні і порівнянні великої сукупності тотожних один до одного об'єктів. Перевагою такого підходу є можливість порівняння державно-правових явищ, які розвивалися чи продовжують свій розвиток у різних країнах. На думку В. В. Сухоноса, порівняльно-правовий метод за своїм рівнем може бути макропорівняльним (в контексті порівняння державно-правових систем), а також мікропорівняльним (із урахуванням зазначеної діяльності щодо конкретних елементів певних правових систем) [271, с. 38]. Використання зазначеного методу передбачає само по собі застосування інших методів (таких як історичний чи логічний), як на рівні макропорівняння «сімей правових систем», так і на рівні мікропорівняння, що зумовлює отримання кращих зразків правового досвіду на основі зіставлення [323, с. 666].

Окремі науковці, висловлюючись на користь порівняльно-правового методу, зазначають, що на шляху наукового пізнання істини досліджуваного предмета використання зазначеного методу стимулює досягнення тих явищ правової дійсності, які раніше не могли бути охоплені проблематикою юридичної науки і вийти за межі власної правової системи [222, с. 176].

Так, включення вказаного методу до методологічної основи цієї праці дозволило з'ясувати спільні та відмінні риси такої категорії, як людська гідність, у межах декількох галузей права як у системі українського законодавства, так і в межах інших правових системах. Унікальність застосування порівняльно-правового методу при вивченні правових джерел іноземних країн дає змогу отримати фактичні дані про те, що юридична категорія «людська гідність» в різноманітних моделях правових систем має

своєрідні форми втілення у правові норми, юридичний статус та шляхи забезпечення з боку відповідних органів державної влади. Отже, врахування переваг порівняльно-правового методу сприяє більш змістовному засвоєнню особливостей національного правового досвіду в аспекті міжнародної теоретико-прикладної бази, а також повнішому зіставленню стану розвиненості вітчизняної правової системи зі світовими тенденціями розвитку міжнародних правових інститутів.

Роль людської гідності як юридичного феномену або в контексті аналізу конкретної правової норми може бути частково розкрита через притаманні їй функції, оскільки така категорія як функція посідає чільне місце в теоретичних науках.

Суть функціонального методу, на думку Н. Л. Бондаренко-Зелінської, полягає у виокремленні способів взаємодії різноманітних елементів цілісного об'єкта, кожен із яких має власне функціональне призначення. Використання такого методу сприяє більш змістовному дослідженню різних зв'язків компонентів єдиного цілого та виділяти з-поміж них істотні та неістотні, необхідні та випадкові, оцінювати їх функції шляхом віднесення їх до основних, допоміжних і непотрібних [19, с. 50–51].

С. С. Яценко у своїй статті щодо людської гідності посилається на думку судді Конституційного суду Ласло Салюома, відповідно до якої зазначається, що право на людську гідність має дві функції. Перша – таке право акцентує на тому, що існує абсолютна межа, яку ніхто не може перетинати: ні держава, ні окрема людина, оскільки гідність є передумовою до автономії, яка надає індивідуальне самовизначення. Друга – це забезпечення рівноправності, оскільки історичне досягнення «однакової гідності всіх людей» означає однакову правову спроможність, отже, формально однакові шанси [327, с. 50–51]. Отже, саме функціональний метод більш змістовно розкриває функції людської гідності у правовому бутті, де гідність є відповідною складовою, яка має властиві функції, якими може здійснювати вплив на всі сфери правозастосовної діяльності, а отже,

змінювати правову реальність. Завдяки цьому методу людська гідність може досліджуватись не лише у статичному контексті правової реальності, як певний її елемент, а й у динамічному, тобто через сукупність правовідносин, які виникають, розвиваються та знаходять своє логічне завершення, наприклад, у контексті певних процесуальних дій.

Висновки до Розділу 1

Таким чином, довготривалий процес формування, визнання та закріплення людиною своїх прав та свобод бере свій початок із перших сторінок історії людства, що було зумовлене виникненням первинних правовідносин між членами прадавнього суспільства, тобто суб'єктами таких правовідносин. Уже між третім та другим тисячоліттями до нашої ери з'являються відповідні пам'ятки, у яких висвітлювалися ідеї пошуку справедливого ставлення до людини, рекомендації щодо виконання чинних законів, а також пропозиції щодо вирішення конкретних спірних питань.

Покарання, які передбачалися т.зв. «мононормами», а пізніше першими писаними законами, а саме побиття або страта, не були людяними чи такими, що відповідають сучасним уявленням про співмірність злочинного діяння та покарання гуманістичним ідеям та поглядам на людину та її гідність, проте вказані закони лише відповідали тим вимогам суспільства, які на той час асоціювалися з таким критерієм, як справедливість та були спрямовані на захист тих чи інших категорій, зокрема асоціацією людиною себе як представника певної спільноти, верстви чи класу, що з часом набуло інших форм та способів тлумачення.

Саме завдяки незламній людській волі, усвідомленню своїх прав, розумінню людиною своєї цінності та гідності, а також нестримному бажанню в розбудові кращого та більш гідного світу відбувалися епохальні зміни як на рівні суспільно-політичних порядків, так і загальної правосвідомості, які завжди приводили до переосмислення усталених

уявленнь щодо місця та ролі людини у взаємовідносинах із панівними верствами населення, представниками певних класів, а згодом і державою.

Разом із тим, безперервність юридичної науки в розширенні знань про право та державницькі явища, нагальна потреба суспільства в підвищенні свого рівня правосвідомості та правової культури зумовлюють використання різноманітних наукових способів пізнання, у тому числі не завжди властивих для юридичної науки, з метою надання науково обґрунтованих шляхів правового реагування на сучасні виклики, а також актуальні запити суспільства.

Плюралізм методів наукового пізнання щодо людської гідності сприяє більш ґрунтовному розумінню досліджуваної правової категорії як невід'ємної складової ідейної наповненості будь-якої правової системи в демократичному світі, у якому суб'єкти, наділені взаємними правами і обов'язками, мають можливість реалізовувати їх у конкретно визначених правовідносинах. Водночас застосування різноманітних підходів та методів пізнання повинно бути науково обґрунтованим, оскільки предмет дослідження повинен гармонічно співвідноситися з обраними науковими інструментами, які не лише сприятимуть досягненню поставлених цілей, а й зможуть виступити в ролі «страхового» фактору, у разі необхідності додаткової перевірки істинності отриманих результатів.

На думку автора, дослідження «людської гідності» повинно здійснюватися з використанням різноманітних загальнонаукових та приватнонаукових методів. Однак звернення до загально-філософських підходів є тією науково обумовленою необхідністю, яка сприяє визначенню світоглядності наукового дослідження, формування уявлення про наявність універсального людського начала, створення стратегії та загальної спрямованості наукових пошуків, а також зумовленню оціночної інтерпретації отриманих результатів.

Модернізація науково-пошукового арсеналу зумовлена тими викликами, з якими щоденно зіштовхуються представники юридичної сфери,

у зв'язку з чим лише застосування вищевказаного комплексного підходу сприятиме вирішенню сучасних наукових завдань та оптимізації науково-пізнавальної діяльності.

РОЗДІЛ 2

ГІДНІСТЬ ЛЮДИНИ ЯК ЮРИДИЧНА КАТЕГОРІЯ (ТЕМПОРАЛЬНО-ПРОСТОРОВИЙ КОНТЕКСТ)

2.1 Природа та сутнісні характеристики юридичної категорії «гідність»

Поліаспектність, різноплановість та багатомірність людини як феномена, її цінності та унікальності нерозривно пов'язана з проблематикою дослідження юридичної категорії «людська гідність», оскільки останнє, у зв'язку зі своєю притаманністю людині від народження, є невід'ємною складовою кожного представника людського роду. Саме тому дослідження суті та природи людської гідності з юридичної точки зору не можливе без міждисциплінарних підходів до людської природи, розуміння людини, а отже, і людської гідності як смислоутворюючого компонента буття.

Від самого початку історії людського роду його представниками робилися спроби щодо пізнання себе та розуміння свого походження, пошуку свого місця та ролі, а подекуди і навіть покликання або місії в цьому світі. Нескінченні пошуки людиною відповідей на питання, що хвилюють, у процесі еволюції людської особистості призвели до виникнення різноманітних підходів до розуміння людини як феномена, її невід'ємних характеристик, зокрема її гідності, що знайшло своє подальше відображення в багатьох науках, у тому числі й юридичній.

Нині в політико-правових реаліях та суспільній свідомості гідність є однією з засадничих цінностей людини в демократично розвиненому світі. Однак слід зазначити, що така категорія, як гідність, є достатньо діалектично глибокою за своєю природою та безмежно широкою за своїм змістом, у зв'язку з чим вона може сприйматися з різних точок зору, наприклад, філософської, етичної, моральної та правової.

Так, враховуючи плюралізм думок представників вітчизняного наукового співтовариства щодо розуміння вказаного феномену, слід наголосити, що гідність посідає чільне місце в системі категорій етики, а також нерозривно пов'язана з моральними відносинами та моральною практикою [148, с. 82–83].

Для всебічного розуміння сутності такої категорії, як гідність, необхідно передусім відповісти на низку питань щодо самої людини як феномена та носія такої невід'ємної цінності, як гідність. Слід зазначити, що в контексті вказаної проблематики чітко встановлені межі між науковими дисциплінами стають більш розмитими, у зв'язку з активним взаємопроникненням різноманітних методів наукового пізнання від однієї дисципліни до іншої.

Взагалі у філософсько-науковій рефлексії кінця XIX – початку XX ст. відбулась своєрідна революція поглядів, яка отримала назву «антропологічний поворот», відповідно до змісту якого «проблема людини» набуває статусу основної для переважної кількості вчень, що своєю чергою призводить до антропологічного виміру людського існування, у якому акцент робиться на розгляді людини як універсального світу соціального буття, а кожний новий етап розвитку людини, суспільства, нації, у тому числі й держави, виявляє нові надбання людини щодо цього та нові втрати [277, с. 29, 30].

Як слушно зазначає Б. Г. Ананьєв, у XX ст. «проблема людини» перетворилася на проблему всієї науки взагалі, у тому числі точних та технічних напрямів науково-пізнавальної діяльності. Одним із спільних аспектів є проблематика співвідношення біологічного та соціального в людській природі [3, с. 5, 8].

На думку представників філософської наукової плеяди, пізнання та розуміння людської природи та її сутності є нерозривно пов'язаним із характером взаємодії та взаємозв'язку трьох компонентів людського існування, а саме природного, соціального та духовного. Саме тому

представниками різних кіл наукового співтовариства в рамках дослідження проблеми людини зазвичай виокремлюються такі засадничі концепції, як біологізаторська, соціологізаторська та спіритуалістична (від лат. *spiritualis-духовний*). Водночас, говорячи про таку невід’ємну складову людської особистості, як гідність, слід акцентувати увагу на тому, що, говорячи про гідність, ми завжди маємо зв’язок із певною людською унікальністю, чимось одиничним та неповторюваним як на рівні природного або біологічного, так і соціального, у тому числі й духовного.

У природному середовищі людина є вітальною істотою (від лат. *vitalis* – життєвий або той, який належить до виявів життя), тобто такою, яка існує в органічному поєднанні з природою. Людина належить до природного світу, оскільки вона як біологічний вид *Homo sapiens* має певні біологічні чинники та закономірності, які не можна не брати до уваги при вивченні людини як феномена, притаманних їй рис та ознак. Відповідно до змісту біологізаторських концепцій (психологізм, натуралізм, волюнтаризм, натуралістичний дуалізм) людина розглядається переважно як природна істота, у якої процес життя та особливості поведінки зумовлені винятково біологічними чинниками.

Саме тому, розглядаючи таку міждисциплінарну категорію, як людська гідність, ми насамперед повинні говорити про людину як її носія, яка зазвичай визначається як біосоціальна істота. Адже сам факт біологічного існування, тобто життя є первинним до будь-якої «життєвої ситуації».

На жаль, розуміння людини через призму винятково такого підходу зумовлюється проведенням аналогій зі світом тварин, де існує закон боротьби між окремими індивідами за існування і який розглядався окремими вченими подекуди як універсальний, тобто актуальний і для людського суспільства. У рамках вказаного війни та будь-які конфлікти між представниками людського роду визначалися послідовниками біологічних концепцій як вияви інстинкту агресії, який був успадкований людиною від тварин [93, с. 18–19].

Одним із прибічників такого розуміння людської природи був З. Фройд, який, акцентуючи увагу на певних негативно-іраціональних сторонах людини, асоціював їх із біологічною природою та психікою. З. Фройд стверджував, що головними в людській природі є саме біологічні, у тому числі й сексуальні потреби, проти яких доводи людського розуму є безсилі. Суспільство, на думку науковця, прагне обмежити людські спрямування щодо задоволення своїх потреб певними культурними чи моральними, або правовими рамками, однак необхідно брати до уваги той факт, що переважній кількості людей притаманні певні деструктивні тенденції, які подекуди є доволі сильними, щоб визначити собою їхню поведінку в людському суспільстві [284, с. 96, 97].

Отже, слід наголосити, що при вивченні людини як біосоціальної істоти, носія певних природних цінностей та прав, зокрема гідності, необхідно користуватися комплексними підходами, оскільки перебільшення ролі суто біологічного в житті людини може призвести до зміщення акцентів із інших аспектів людського буття.

На думку О. Г. Мисливченко, біологічне не є лише тим фактором, який становить сутність людини, хоча б через те, що воно притаманне не лише людині [191, с. 61].

Однак не можна повністю відкидати біологічне, оскільки людська гідність передусім базується на фундаментальних, насамперед біологічних, аспектах людини як живої істоти. У вказаному контексті можна припустити, що біологічне є засадничим аспектом на шляху до комплексного розуміння людини, а отже, і більш глибокого усвідомлення природи людської гідності. Зрозуміло, що дати визначення гідності, спираючись лише на «біологізаторський інструментарій» майже неможливо, однак біологічні чинники можуть бути лише певним відправним пунктом до такого розуміння. Оскільки те, що притаманне людині як виду, а саме біологічні реакції, наприклад відчуття болю чи почуття дискомфорту, прямо стосується такої категорії, як людська гідність, а отже, і її захисту з правової точки зору.

Людська гідність взагалі та як правова категорія зокрема є тим «лакмусовим папірцем», що може свідчити про порушення прав людини, оскільки, коли людина зазнає примусових та цілеспрямованих страждань, знущань чи побоїв, то найперше страждає людська гідність.

Людина як жива істота, будучи наділеною розумом та волею, вважається найдосконалішим витвором природи, звідси впливає цінність людини, а усвідомлення людиною своєї біологічної унікальності є одним із компонентів людської гідності. Саме тому людська гідність потребує захисту не лише тому, що людина є цінною та корисною для суспільства, а тому, що вона є самодостатньою цінністю.

Іншим важливим аспектом у контексті дослідження природи людської гідності, через призму розуміння людської особистості як носія деяких цінностей, слід зазначити, що людина хоч і народжується як представник певного біологічного виду, однак після народження вона продовжує своє існування в соціальному середовищі, а отже, розвивається не лише біологічно, а й суспільно, оскільки перебуває під впливом суспільства, його моральних та духовних чинників.

Гідність є тим почуттям, яке виявляється в усіх аспектах людських взаємовідносин, оскільки є безпосередньо пов'язаним як із соціальними нормами та особистісними цінностями, так і рівнем економічного добробуту, а звідси і з психологічним самопочуттям та «станом душі» [40, с. 88].

Розглядаючи соціальний аспект людської природи задля більш глибокого розуміння суті людської гідності, необхідно звернутися до окремих положень соціологізаторських концепцій (конвенціоналізм, соціологізм, панлогізм, соціологічний дуалізм), які, нівелюючи природно-біологічні чинники, відводять їм роль необхідної передумови на шляху до соціального буття, через що відповідно до їх змісту людина постає винятково як соціальна істота та як носій суспільних відносин.

Представники філософської течії марксизм завжди стверджували, що не можна розмірковувати про людину та її сутність, абстрагуючись від

суспільства, членом якого безпосередньо і є людина. Сутність людини, на думку представників цього філософського напрямку, не є чимось абстрактним, а є лише сукупністю усіх суспільних відносин. Саме тому зрозуміти людину можна лише виходячи з тих умов, у яких вона існує [155, с. 73, 75]. Із зазначених положень випливає відомий постулат про те, що не свідомість людей чи окремо взятого індивіда визначає буття, не в духовній сфері слід шукати причину суспільних змін, а, навпаки, суспільне буття визначає суспільну свідомість, у зв'язку з чим кінцеву причину суспільних перетворень слід шукати в житті суспільства [165, с. 441].

Т. З. Герасимів вважає, що розглядаючи суть соціологізаторської концепції, під «соціальним» необхідно розуміти усю сукупність факторів, які відрізняють людину і суспільство від природи. Відповідно до підходу, заснованого на структурно-функціональному аналізі, суспільство можна охарактеризувати як систему взаємозв'язків та взаємодій індивіда зі спільнотами людей і соціальними інститутами різного рівня. Послідовники соціологізаторських концепцій спрямовують свої старання на визначення рівня та ступеня важливості соціальних аспектів у житті людини. Представники такого підходу до розуміння людини вважають, що вона є лише об'єктом впливу на неї навколишнього світу, тобто усього соціального [41, с. 20, 334].

Заперечуючи занадто велику роль соціологізаторського підходу, академік М. М. Амосов зазначає, що не можна нехтувати впливом суспільства на формування особистості, проте, на його думку, не слід перебільшувати його частки, оскільки зміни в мотивах людини протягом тисячоліть були досить незначними. Науковець стверджує, що задоволення потреб залишилось чи не основним спрямуванням у житті для більшості представників людського роду, оскільки головними устремліннями залишаються харчування, розмноження, сім'я, спілкування, захист від небезпек та допомога в їх подоланні, отримання інформації, розваги тощо. Для небагатьох, на думку науковця, визначальним у житті є інші

спрямування, крім базових потреб. Водночас М. М. Амосов дотримувався думки про те, що можна беззаперечно констатувати факт про зміни у співвідношенні таких груп людей [2, с. 56, 60].

Е. В. Ільєнков стверджує, що через соціальне походження особистості вона від самого початку і до кінця є явищем соціальної природи. Дослідник запевняє, що мозок є матеріальним органом, за допомогою якого особистість реалізується в органічному тілі людини, шляхом його перетворення на кероване та слухняне знаряддя [87, с. 328].

Так, соціальне, як і біологічне, також є невід'ємним від людини, а отже, і її гідності, хоча б через те, що людська особа з огляду на свою гідність є центром суспільного життя. Одним із критеріїв оцінки суспільства є відповідне ставлення його членів до кожного окремо взятого індивіда, а отже, його гідності. Оскільки кожна особа є принципом і метою для цілісності суспільного буття, то захищеність її невід'ємних складових, зокрема гідності, є запорукою як відповідних принципів, так і мети гармонійного буття [282, с. 23–24].

Враховуючи соціологізаторські положення, можна припустити, що в соціальному дискурсі людська гідність та відповідні права людини, які пов'язані з її забезпеченням, розкриваються через набір тих прав і свобод, які гарантуються людині в суспільстві. У вказаному контексті ми можемо говорити про об'єктивний бік гідності, тобто про значущість людини для суспільства з точки зору набору її якостей (фізичних та природних, моральних та духовних) [77, с. 45].

Наскільки соціальне є невід'ємним від людини, настільки ключовим є соціальний аспект змісту людської гідності, як того суспільного блага, яке зазвичай характеризується як соціальна цінність. Статус людини та її гідності як найвищої соціальної цінності передусім вказує на її природне, культурне, суспільне та особисте значення для людини як її носія.

Н. П. Осипова під «найвищою соціальною цінністю» розуміє людину як міру будь-яких соціальних взаємовідносин, у зв'язку з чим все, що її

стосується, має визначальний соціальний зміст [208, с. 73]. Цінності, на думку П. Р. Гусака, не є надбаннями якоїсь конкретної культури або суб'єктивними поглядами окремо взятих представників людського роду, навпаки, цінності є певними характеристиками індивідів, які є їх носіями [57, с. 14].

Наведені наукові погляди мають особливе значення в контексті виходу за рамки однобічного бачення людини, а отже, і розуміння природи людської гідності, оскільки з упевненістю можна стверджувати, що біологізаторство та соціологізаторство є тими крайнощами в підходах до розуміння людської природи, де перше абсолютизує біологічне в людині, визначаючи, наприклад, лише генетично зумовлені чинники, а друге – ставить на перше місце лише соціальні аспекти буття, в рамках яких те людське, що є в людині, детермінується виключно соціальним середовищем.

Багаторічна полеміка щодо співвідношення в людині природного та соціального, знайшла своє вирішення в концепціях щодо біосоціальної природи людини, посилаючись на окремі положення якої, людина є певною живою системою, в якій органічно поєднуються фізичне та духовне, соціальне та природне. Однак навіть у зазначеній інтерпретації вітчизняні науковці домінуючу роль відводять соціальному, оскільки саме завдяки залученню людини до соціуму вона розвивається як людина, тобто засвоює норми моралі, правила поведінки, отримує певну соціальну спадщину, таку як історія, культура та традиції [285, с. 174, 176].

Вищезазначене сприяє людині в засвоєнні того людського, що властиве лише людині, а отже, в набутті статусу гідного представника людського роду, носія певних цінностей, а саме соціальних цінностей, наявність та усвідомлення яких є ключовими компонентами в розумінні природи такої категорії, як гідність.

Водночас наявність впливу природи і суспільства на людину не треба абсолютизувати, однак і не можна ігнорувати, оскільки певною мірою становлення людини відбувається в суспільстві, хоча остаточне її

формування має логічне завершення завдяки усвідомленню себе, своїх почуттів, знань, поглядів, переконань та гідності, що дає змогу людині самостійно обирати спосіб своєї дії, спираючись на той чи інший елемент свого світогляду [93, с. 22].

Враховуючи зазначені наукові положення, можемо говорити про більш специфічне бачення людини, а звідси й розуміння суті такої категорії, як гідність, яке не завершується винятково на біосоціальному аспекті, воно є набагато глибшим. Людська гідність – це насамперед те, що розташоване десь всередині людини. Звідси треба говорити про ще один аспект природи гідності, а саме внутрішній або психічний.

З урахуванням класичних підходів сучасні психологічні концепції щодо визначення особистості будують свою аргументацію навколо надання переваги внутрішнім особливостям людини, однак із урахуванням впливу зовнішніх факторів. Свого часу такий підхід був запропонований С. Л. Рубінштейном, який, характеризуючи особистість, визначав її як сукупність певних внутрішніх умов, через призму яких переломлюються зовнішні впливи [285, с. 209].

На думку багатьох дослідників, природа людини характеризується не лише певними біологічними задатками та соціальним середовищем, а й внутрішнім «Я», тобто психічним. Під «психічним» розуміється внутрішній, а отже, й душевний стан людини, її духовний світ, її свідомі та несвідомі процеси, її почуття та переживання [232, с. 70–72].

Сутнісні та смислоутворюючі компоненти внутрішнього (психологічного) аспекту гідності полягають в тому, що ніякі зовнішні фактори не змусять людину поступитися своєю самоповагою та своїми цінностями. Влада внутрішньої моральної сили над потягами є складовою свободи духу та водночас його сили, і в дії зазначене виявляється в тому, що ми називаємо почуттям гідності [158, с. 157].

Доктор філософських наук Л. М. Газнюк зазначає, що гідність є способом самовизначення, проте вона є критерієм до самовизначення, її

психологічним корелятом виступає почуття самовираження, відчуття власної значущості, а також самоволодіння. Науковиця стверджує, що збереження особистісної гідності онтологічно пов'язано з усвідомленням внутрішньої самостійності та збереженням внутрішнього «Я». У зв'язку з цим гідність може характеризувати передусім людину духовну, однак тілесність залишається надважливим аспектом, оскільки пониження біологічного (тілесного) може бути також розцінено як посягання на гідність [40, с. 89–90].

У контексті того, що стосується духовного світу людини, того, що є настільки людським, наскільки є невідчужуваним, і знаходиться всередині людини, слід згадати думку відомого німецького філософа М. Шелера, на яку досить часто посилаються українські вчені, про те, що людина як вітальна істота є тупиком природи та її вінцем, тоді як, будучи найвищою концентрацією, вона є духовною істотою, отже, її постать є чимось іншим, ніж просто глухим кутом, оскільки вона одночасно є світлим і прекрасним виходом із цього глухого кута, вона є тією істотою, в якій першосуще починає пізнавати самого себе і осягати, розуміти та рятувати [309, с.16-17].

На думку видатного соціолога та культуролога П. О. Сорокіна, людина, її походження та природа є занадто складними явищами, дати пояснення яким, використовуючи лише один фактор, зумовлений виключно моністичним підходом, є безнадійним та хибним шляхом [263, с. 181–182]. Це положення є також актуальним для розуміння такого багатоаспектного компонента людської особистості, як гідність.

Так, у рамках духовних концепцій щодо розуміння людини (суб'єктивний антропологізм, антропологічний матеріалізм, релігійний антропологізм, спіритуалістичний матеріалізм), зазвичай об'єднуються погляди, відповідно до яких основу сутності людини становить її внутрішній духовний світ. Недарма представники філософсько-антропологічного напрямку наголошували, що здатність людини до духовної діяльності є однією з найвизначальніших її характеристик.

На думку окремих послідовників вказаних філософських поглядів, людина, яка має дух – це не просто істота, це вид діяльної істоти, яка, пізнаючи світ, здатна досягти свободи та схильна до самовизначення. Незважаючи на те, що дух є чимось іншим у порівнянні з суто біологічним у людині, вона все-таки залишається залежною від органічно-вітальних аспектів буття. Однак, маючи дух, завдяки якому людина формує свідомість, вона здатна перемогти суто біологічне у своєму бутті, оскільки людський дух, відповідно до вказаних концепцій, є чимось протилежним до світу потягів і вітально-природному життю, лише наявність духу робить людину людиною [308, с. 47–48].

Людська особистість є за своєю суттю унікальним, невідтворювано-індивідуальним утворенням, тобто чимось «одиничним». У філософській думці під «одиничним» розуміється щось абсолютно неповторюване, те, що існує винятково в цій точці простору й часу та яке відрізняється від будь-якого іншого «одиничного», через що воно є настільки безмежним у собі, наскільки є нескінченним простір і час. Неповторюваність настільки органічно властива кожній окремій особистості, що в разі її відокремлення існує ризик загибелі такої особистості. Така неповторюваність є невід'ємною складовою особистості навіть не тому, що особистість є людською, а у зв'язку з тим, що кожна окрема людська особистість є чимось «одиничним», тобто унікальним [87, с. 320, 323].

У цьому світі неможливо буде відшукати дві абсолютно тотожні особистості, як і неможливо буде віднайти два однакових предмети у природі, навіть піщинки на морському пляжі під мікроскопом будуть мати відмінності. У нашому матеріальному та органічному світі людська особистість сама по собі є цінністю, яка виявляється в такій категорії, як гідність, оскільки, як було зазначено вище, людина має свою неповторюваність на будь-якому рівні буття, починаючи від біологічної унікальності, яка зумовлена своїми морфологічними особливостями, закінчуючи соціальною унікальністю як учасника «ансамблю соціальних

взаємовідносин». Наявність усіх перелічених вище характеристик людини: фізичних, соціальних, психічних та духовних – виявляються через те, що називається гідність, у випадку втрати якої або завдання шкоди якій людина втрачає те, що робить її представником людського роду.

Без загального розуміння людської природи через призму тих чи інших наукових концепцій (біологізаторство, соціологізаторство, спіритуалізм тощо) важко усвідомити, що є людською гідністю, хоча б через те, що гідність є похідною від людини та її природи. Водночас складна багатоаспектність природи такого явища, як людська гідність, потребує розгляду в площині таких теоретичних підходів, як теологічний, філософський та правовий. Зазвичай вказані підходи у вітчизняній науці прийнято брати до уваги як основні, однак не виключається застосування культурологічного, етичного, загальногуманістичного та інших підходів.

Так, послідовники теологічного підходу щодо природи людської гідності розглядають її через призму релігійних догматів, які здійснили значний вплив на розвиток всесвітньої думки щодо розуміння людини. Г. А. Миронова зазначає, що в біблійних текстах те єврейське слово, яке можна перекласти як «гідність» або «гідний», також має інші значення, такі як «велич», «слава», «хвала» та «краса». Сама ж Біблія, говорячи про Бога, характеризує його як того, «хто одягнувся у велич» (у буквальному перекладі гідність) (Пс. 104:1). Говорячи про створення людини Богом, зазначається: «Бог на Свій образ людину створив, на образ Божий її Він створив, як чоловіка та жінку створив їх» (Буття. 1:27). Таким чином, відповідно до змісту теологічних доктрин гідність має ціннісну природу, в яку Бог заклав певні параметри для існування та еталон вимірювання для інших представників людського роду. Із вказаного засадничого фактору випливає першочергове значення імперативності вищих моральних цінностей, а також основних прав людини, зокрема людської гідності. Людина як творіння Бога є гідною того, щоб жити в достойних природних та соціальних умовах, а

також є гідною в контексті ставлення до себе як до суб'єкта морального вибору [182, с. 205].

На думку Івана Павла II (264-й Папа Римський), людина є найнеповторнішим витвором Божої майстерності та мудрості, тому вона є тією першою стежкою, якою повинна крокувати церква. Церква, усвідомлюючи ні з чим не порівняну цінність кожної особи, повинна робити усе, щоб донести до людини правду про неї саму, про її природу та суть, а також її буття [33]. Відповідно до змісту Катехизму Католицької Церкви «людина, тому що вона є образом Божим, має гідність особи: вона є не лише щось, а й хтось. Вона здатна пізнати себе, володіти собою, добровільно дарувати себе та входити у спільноту з іншими особами; вона покликана до союзу зі своїм Творцем» (§ 357) [95].

Ж. Марітен зазначав, що особистість є світом духовної природи, яка, будучи наділеною свободою вибору, становить єдине ціле, незалежне від оточуючого середовища та зовнішнього світу, оскільки ні держава, ні навіть природа не мають доступу до такого внутрішнього світу. Цей науковець та теолог стверджує, що незалежність виявляється не лише через призму існування, а й через дію. Людині властива свобода вибору і свобода волі, з яких випливає вже зазначена незалежність [345].

На думку І. М. Луцького, в рамках релігійного підходу до розуміння такої категорії, як гідність, слід зазначити, що поняття «гідність» є ключовим аспектом як релігійної моралі, так і світської, оскільки вона виступає уособленням людської сутності. Релігійна, зокрема християнська, а також світська мораль мають спільні координати ціннісних орієнтацій щодо особистості, які визначаються усвідомленням нею власної гідності. Насамперед гідність людини виявляється в гідності її життя. Таким чином, відповідне ставлення до себе та інших, до власного життя є основними координатами, на яких розташовані як релігійні, так і світські уявлення про людську гідність. Отже, людська гідність може виступати певною проміжною ланкою у взаємодії права та моралі, де право забезпечує

світський характер досліджуваного феномену, а релігія його духовний зміст [160, с. 22, 23].

Водночас у рамках філософського підходу до людської гідності слід зазначити, що філософсько-генезисний фундамент терміна «гідність» складають давньогрецькі слова «ахія» (цінність) та «ахіота» (та цінність, яка не потребує доведення), які знаходять свій вияв у іншому слові «ахіос» (гідний), що в більш широкому значенні перекладається як «те, що є цінним само по собі» [313, с. 17–18]. У контексті філософського підходу гідність часто пов'язують із моральністю людини та моральністю її буття.

Вважається, що саме завдяки І. Канту доктринально-фундаментальні постулати щодо розуміння людської гідності стали частиною спадщини європейсько-філософської думки. Філософ визнавав гідність як абсолютну моральну цінність, обґрунтовуючи її зміст через призму морального буття.

У рамках дослідження людської гідності та інших природних і первинних прав людини І. Кант започаткував ідею щодо автономності особистості, переконливо зазначаючи, що єдиним та невідчужуваним правом людини є право на свободу та рівність, яке відображає людську гідність. Основою гідності є свобода, яка виявляється в автономії, тобто в такому стані, відповідно до якого індивіди є вільними від зовнішніх чинників та керуються у своєму виборі власним розумом. Звідси випливає, що гідність передбачає здатність до усвідомлення та осмислення свого «Я», його невідчужуваної автономії. Саме автономія є ключовою для тієї людини, яка будує себе, а визнання та забезпечення такої автономії є відповідним невідчужуваним правом [351].

На думку С. Мілля, в автономії виражається цінність людини, автономія, так би мовити, є складовою людської індивідуальності, плекання якої сприяє загальному розвитку людського в людині. Якщо людина зрадить своїй індивідуальності, то вона автоматично завдасть шкоди сутності людської природи. Все, що шкодить індивідуальності, є виявом деспотизму, актом посягання на внутрішній світ людини, тобто її гідність. Для того, щоб

людина могла виявляти свою індивідуальність, вона повинна мати право вільно обирати свою життєву стежку. А терпимість до такого вибору вже буде характеризувати рівень гуманізму суспільства та його загальний розвиток як представників людського роду [185].

Змістовний опис феномену людської гідності можна бачити у працях таких німецьких філософів, як Д. Шонекер та Е. Е. Шмідт, які, аналізуючи вихідні положення щодо розуміння гідності, говорять про закладене почуття поваги у суть такої категорії, як гідність. Говорячи про гідність, ми повинні мати на увазі гідність тієї істоти, яка має самостійність, тобто певний рівень автономності [358].

Про значущість людської гідності у своїх працях яскраво зазначає Дж. Ролз, який, говорячи про гідність як про первинне благо, наголошує на тому, що зазначений феномен має деякі конкретно визначені аспекти. Передусім людська гідність включає розуміння, усвідомлення та почуття людиною власної значимості, тобто цінності. Також важливою складовою є самоповага, яка розуміється як впевненість щодо власних можливостей [332].

Відповідно до концептуального розуміння гідності Ю. Габермас зазначає, що людська гідність є певним порталом, через який та завдяки існуванню якого зміст моралі активно переходить у право. Дослівно положення є таким: «Гідність людини становить собою портал, через який егалітарно-універсалістський зміст моралі імпортується в право. Ідея людської гідності є понятійним шарніром, який поєднує мораль рівної поваги до кожного з позитивним правом і демократичними правовими деклараціями» [39, с. 16–17].

Неможливо не погодитися з положеннями про те, що людська гідність як багатоаспектна категорія глибоко вкоренилася в зміст права. Притаманні риси та ознаки, які визначають суть людської гідності, беззаперечно складають онтологічний базис для основоположних прав і свобод людини. Однак перш ніж перейти до детального розгляду людської гідності в рамках правового підходу, тобто людської гідності як юридичної категорії, слід

зазначити, що, виходячи з релігійних та філософських підходів до розуміння досліджуваного феномену, ми можемо чітко відстежити спільні вихідні положення, такі як моральний аспект чи моральна складова людської гідності, окремі положення про самоідентифікацію та повагу людини до себе, певні розуміння щодо самостійності та автономності людини тощо. Вказані особливості, започатковані в рамках релігійного та філософського підходів, у подальшому були розвинуті в рамках правового підходу, покликаного передусім забезпечити правове розуміння людської гідності, її нормативно-правове закріплення та правові гарантії щодо її захисту. Людська гідність, будучи змістовною категорією в релігії та філософії, глибоко увібралася в європейську правосвідомість, у зв'язку з чим знайшла своє закріплення в низці міжнародно-правових актів.

Щодо багатоаспектності досліджуваного феномену О. В. Петришин слушно зазначив, що людська гідність, по суті, є постійно змінюваним суспільним явищем, сутність якого може бути виражена лише тими теоретичними поняттями, які розвиваються, перетворюються та змінюють одне одного. Поняття «гідність» може бути виражене через відображення в свідомості людей того особливого місця, яке посідає людина, її соціальної значущості, а також соціальної цінності [67].

Представники наукового юридичного співтовариства по-різному підходять до трактування такого поняття, як гідність, у зв'язку з чим їх підходи можна розподілити за певними напрямками, які не є характерними винятково для юриспрудентської сфери, оскільки мають певний міжнауковий та кроссекторальний характер у контексті досліджуваного явища, однак є актуальними й у правовому підході.

Так, у рамках суб'єктивіського підходу гідність розглядається як усвідомлення людиною своєї цінності, як певний рівень її ціннісної самоідентифікації, розуміння своєї значущості тощо.

Зокрема, М. І. Хавронюк вважає, що під гідністю слід розуміти сукупність високих моральних, світоглядних та професійних якостей

людини, які дають їй підстави для самоповаги та усвідомлення своєї суспільної цінності [130, с. 129].

О. Х. Юлдашев є прибічником точки зору, що людина є самоцінністю, у зв'язку з чим вона може бути тільки метою і ніколи засобом для реалізації різноманітних планів. Спираючись на окремі ідеї християнських учень, науковець за відправну точку своїх роздумів бере тезу про те, що людина є безумовною цінністю, а гідність такої людини є незаперечною. Слід зауважити, що для віруючої особи гідність виявляється в тому, що людина є творінням Бога, який наділив її відповідними якостями за своїм образом та подобою [320].

Разом із цим, на думку В. М. Підгородинського, гідність є позитивною оцінкою людини самої себе, а її право на повагу до гідності дає їй можливість усвідомити та відчувати свою цінність як людини, мати позитивну моральну оцінку щодо себе [215, с. 93].

У рамках суб'єктивіського підходу також становлять інтерес погляди В. В. Корженка, який вважає, що гідність становить ту якість людини, яка визначає її людськість. На думку науковця, із втратою гідності особа не лише втрачає статус особистості, вона також втрачає людські якості в цілому. Саме тому гідність є послідовністю певних ступенів розвитку ідеї виховання «в-собі-і-для-себе» суцільної свободної волі здійснення [133, с. 302, 229–230].

Відповідно до положень об'єктивісько-соціального підходу щодо розуміння досліджуваного феномену вважається, що гідність є тим явищем, яке виявляється в позитивній оцінці суспільством певних характеристик, якостей чи рис, притаманних тому чи іншому суб'єкту суспільних взаємовідносин, тобто йдеться про суспільне визнання цінності окремо взятого індивіда.

У контексті зазначеного підходу цікавими є погляди Л. М. Сугачова, який у рамках своїх юридичних досліджень вважає, що під гідністю слід розуміти не лише сукупність моральних якостей особистості, проте забезпечений суспільними відносинами певний інтерес особи, яка потребує

визнання її гідності за нею [290, с. 189]. Дещо схожу думку має А. Ю. Олійник, який припускає, що гідність є визнання суспільством як соціальної цінності, так і значущості кожного індивіда та його унікальності [200, с. 69].

Враховуючи зміст суб'єктивісько-соціального підходу, в його рамках гармонійно поєднуються попередньо згадані (суб'єктивіський та об'єктивісько-соціальний) підходи, які, уникаючи однобічного тлумачення такої всезагальної категорії, як гідність, наводять більш широке за змістом розуміння.

Науковий інтерес становлять погляди А. О. Церковної, яка вважає, що гідність є найвищою соціальною цінністю, яка в об'єктивному аспекті свідчить про певну значущість людини для суспільства з точки зору її фізичних (природних), моральних та духовних якостей, тобто значущість індивіда як людини незалежно від її приналежності до якоїсь соціальної групи чи іншої спільноти або соціального статусу. Водночас у своїх наукових працях А. О. Церковна говорить і про суб'єктивний аспект гідності, тобто особистісне значення для особи її власних якостей (фізичних, моральних, духовних) незалежно від її походження і належності до певного соціального інституту. На думку науковиці, визначальним в обох зазначених випадках є усвідомлення почуття такої значущості як в об'єктивному, так і суб'єктивному планах [294, с. 12–13].

Схожій позиції дотримується і Р. О. Стефанчук, який також акцентує увагу на двох складових у понятті щодо гідності. У рамках об'єктивного компонента вчений пропонує розуміти гідність як суспільну значущість особистості та моральну цінність, які визначаються наявними соціальними відносинами, проте не залежать від конкретної людини. У контексті суб'єктивної складової гідність виявляється в усвідомленні та почутті людиною своєї гідності [265, с. 231].

До плеяди вчених, які розглядають гідність в рамках суб'єктивісько-соціального підходу, належить і В. А. Бортник, який розуміє гідність як

цінність окремого індивіду, сукупність тих його фізичних та духовних якостей, що відповідають потребам конкретного суспільства, у зв'язку з чим розглядаються таким індивідом як цінність [22, с. 148].

Надзвичайно цікавими є наукові здобутки О. В. Грищук, яка, досліджуючи суть та зміст такої категорії, як гідність, дійшла розуміння, що людська гідність має певну правову конструкцію, оскільки складається з декількох взаємозалежних компонентів: суб'єктивна сторона гідності та об'єктивна сторони гідності, а також об'єкт та суб'єкт гідності [50, с. 87].

Деякі положення, зокрема щодо суб'єктивної та об'єктивної сторін, багато в чому збігаються з поглядами вищезгаданих науковців у рамках вже описаних підходів, у зв'язку із чим більш детальну увагу хотілося б зосередити лише на окремих особливостях правової конструкції гідності.

Так, важливою складовою суб'єктивної сторони гідності виступає певна самооцінка конкретної людини, яка, по суті, є центральним компонентом свідомості. Своєю чергою самооцінка ґрунтується на, так би мовити, автономії людини, яку можна охарактеризувати як кінцеву мету.

Автономія людини є ключовою передумовою до людської гідності через те, що природа соціальних цінностей зумовлена тим, що будь-які форми суспільного життя виникають на ґрунті самоусвідомлених ціннісних суджень автономних індивідів, отже, усвідомлюючи свою цінність, людина познає свою гідність як автономного суб'єкта, звідси логічно припустити, що саме з автономії випливають інші засадничі риси гідності [51]. Саме автономія виокремлює людину з-поміж інших форм буття, формуючи ідеал, до якого необхідно прагнути кожній людині, а таким ідеалом беззаперечно виступає людська гідність, яка, на думку багатьох вітчизняних дослідників, має подвійну природу. Остання теза виявляється в тому, що гідність може розглядатися як об'єктивне та загальне явище для всіх людей, тобто як певний принцип, цінність чи джерело інших прав людини, водночас на гідність можна поглянути і з точки зору суб'єктивного права чи інтересу конкретної людини [50, с. 135–136].

Суть об'єктивної сторони досліджуваної категорії полягає в тому, що людська гідність визначається притаманною абсолютно кожній людині як біосоціодуховній істоті незалежно від її індивідуальних особливостей. У цьому контексті мораль виступає головним компонентом, оскільки моральна регуляція поведінки саме завдяки гідності є доступною та дієвою. Особливістю моралі є те, що вона підбурює в людині прагнення до ідеалу, в якому закладена ідея людської особистості, що самоутверджується у своїй гідності й поважає цю гідність не лише в собі, а й в оточуючих її людях. Із вказаного розуміння логічно випливає висновок про те, що людська гідність ніби імперативно закликає людину до активних та рішучих дій, спрямованих на абгрейд навколишнього світу, через покращення передусім себе.

Щодо суб'єкта як носія гідності можна обмежитись тим, що гідність, як було вже зазначено, властива усім людям, через що кожна людина має право на її захист. Однак, говорячи про об'єкт гідності, слід зосередити увагу на тому, що він виступає змістовною стороною самооцінки. О. В. Грищук наводить вичерпний перелік особливостей об'єкта:

- моральні, розумові (або інтелектуальні), фізичні (або біологічні) якості та здібності, а також риси характеру та зовнішній вигляд;
- предметна діяльність та її результати;
- безпосередньо сама поведінка людини;
- місце в системі взаємин із навколишнім світом (у тому числі місце в суспільстві і державі);
- самооцінка людиною її честі – тобто суспільної оцінки цінності особи, міри соціальних, духовних якостей людини як члена суспільства [52, с. 136].

Погоджуємося з думкою О. В. Совгирі про те, що більшість українських колег, намагаючись розкрити суть такої категорії, як гідність, претендують на повноту та вичерпність свого підходу, однак такий підхід є доволі дискусійним, оскільки гідність не є тим поняттям, яке має абсолютний зміст. Розглядаючи гідність як явище, яке не є абсолютним, науковиця

зазначає, що в юриспруденції гідність може розглядатися як благо та цінність, як право, а також як обов'язок і обмеження. Право на повагу до гідності є, по суті, базовим аксіологічним параметром, який не має абсолютного змісту (тобто конкретний його зміст повинен бути встановленим у кожному випадку правореалізації), визначає сутність дій публічної влади, суб'єктів економічних та соціальних відносин і є основою для визначення обсягу обмежень реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина [262, с. 101–102].

С. В. Шевчук вважає, що, говорячи про людську гідність, завжди необхідно звертати увагу на декілька аспектів. По-перше, аспект людської свободи, у рамках якого людина повинна мати можливість вільно діяти, реалізуючи свою самостійність тією мірою, якою вона не стане перешкодою в подібному вільному виборі іншої людини. По-друге, аспект достатнього життєвого рівня, тобто наявність реальних матеріальних благ, які зможуть забезпечити гідний життєвий рівень існування. Оскільки якщо держава не може забезпечити своїх громадян гідними соціальними умовами для існування, то інші конституційні права стають номінальними. По-третє, аспект можливості вибору в інтелектуальній та духовній сферах, що для автономної людини, яка формується і розвивається в соціумі, є надважливим. Четвертий важливий аспект стосується безпеки, тобто безпечного існування людини. Достатній рівень розвинутої останнього аспекту є показником того, наскільки таке існування є гідним [305, с. 18–19].

Деякі науковці, досліджуючи окремі аспекти щодо захисту гідності громадян, у своїх працях вживають термін «гідність» у кількох значеннях: як форму суспільної або моральної свідомості; як суспільну властивість, до змісту якої входять певні позитивні якості особи; як похідне від більш широких понять, таких як *моральність* та *мораль*; в окремих випадках як категорію марксистської етики; як відповідну свідомість і почуття людини [298].

Гідність, маючи статус цінності, впливає на усі основоположні конституційні права. Особливістю сучасних конституцій вважається така характерна риса, як горизонтальний ефект щодо інститутів національного законодавства, у рамках вказаного ефекту засадничі положення конституції повинні належним чином розвиватися та втілювати закладені цінності [48, с. 65].

Гідність людини як для суспільства, так і для держави є характерною ознакою демократії, його еталоном та стандартом, який підтверджується змістовним соціально-політичним значенням для будь-якої сфери правовідносин, пов'язаних із реалізацією людиною своїх прав. Умовою стабільного конституційного порядку є активна діяльність держави, спрямована на забезпечення людської гідності, що своєю чергою також залежить від певних особливостей, таких як індивідуальна та колективна правосвідомість людини і громадянина, наявність активних соціальних інститутів, розвинутого громадянського суспільства, яке гармонійно співіснує та взаємодіє з політичними інститутами тієї чи іншої країни.

Л. П. Юзьков дотримувався думки про те, що конституційні цінності мають розглядатися через призму громадянського суспільства, під яким розумів асоціацію вільних, рівноправних і незалежних громадян, що існує та функціонує завдяки гармонійно збалансованій реалізації інтересів різних прошарків і груп. Громадянське суспільство, на думку науковця, повинно підтримувати ідеологію високої цінності людської гідності. У вказаному контексті багато чого залежить від держави, яка має брати до уваги думки громадськості щодо ключових питань, пов'язаних із впровадженням цієї цінності в життя [319, с. 344, 348].

Людська гідність є інтегративною категорією, яка визначає, наскільки повсякденне існування людини в конкретному соціумі відповідає її природі та високому призначенню в цьому світі. Як і багато століть тому, людина народжується, розвивається й остаточно формується в суспільстві, й відповідно до того, чого вона навчилася, вона має суспільству віддати.

Водночас, будучи активним суб'єктом у виготовленні того, що стає суспільним благом або надбанням, вона також має право й отримати певний перелік таких благ від суспільства навзаєм. Отже, людина може очікувати і вимагати від суспільства певних дій щодо себе, починаючи від гарантування її фізичного існування або забезпечення можливості духовного розвитку тощо [305].

Людська гідність, з одного боку, вчиняє безпосередній вплив на кожного представника людського роду, на його поведінку через основоположні суспільні цінності, формуючи її власні погляди на життя, її ціннісні орієнтації та систему цінностей, що зумовлює формування особистої гідності кожної людини. З іншого боку, людська гідність втілює в собі всі найкращі надбання людської цивілізації, а також виражає рівень гуманістичного розвитку як у теоретичному, так і в практичному контексті, автономії людини як родової істоти [214, с. 3–4].

Отже, на нашу думку, без загального розуміння людської природи майже неможливо зрозуміти суть гідності не лише як юридичної категорії, а й як того невід'ємного компонента, що притаманний людині за походженням або від народження. Використання міждисциплінарних наукових підходів щодо вивчення гідності через призму людської природи дає змогу отримати більш широке уявлення щодо людини як особистості, її унікальності та неповторюваності як представника людського роду.

Так, біологізаторство, акцентуючи увагу на вітальних аспектах буття людини, зумовлює її біологічне існування, тобто життя у прямому розумінні вказаного терміна. Біологічна унікальність та одиничність є важливою складовою гідності як цінності, яка притаманна лише людській істоті, як найдосконалішому витвору природи. Життя людини відбувається в соціумі, оскільки лише в суспільстві людина набуває рис особистості і стає носієм певних цінностей, зокрема соціальних. Наскільки соціальне є невід'ємним від людини, настільки визначальним є соціальний вимір людської гідності. Тому можемо говорити про інший аспект людини та її гідності, такий як

біосоціальний, оскільки визнання людини соціумом унікальною біосоціальною цінністю є одним із пазлів наукової мозаїки під назвою гідність. Разом із тим, ключ до розкриття природи досліджуваного феномену перебуває на більш глибоких рівнях розуміння людської особистості, а саме психологічному та духовному. Говорячи про людську гідність, ми маємо на увазі щось внутрішнє, щось настільки безмежне, що може вписатися лише в кордони світу, такого світу, який є в кожному з представників людського роду. Важливість внутрішнього є надважливою, оскільки воно є певним стовпом, опираючись на який, людина ніколи не поступиться своєю самоповагою та своїми цінностями, навіть під впливом зовнішніх факторів.

На нашу думку, без міждисциплінарних наукових підходів до людської природи майже неможливо усвідомити, що є гідністю, тому що гідність, перш за все, є похідною від природи людини. Однак всебічне розуміння людини не гарантує засвоєння багатоаспектності гідності. Будучи кроссекторальною категорією, гідність потребує розгляду в площинах таких теоретичних підходів, як філософський, релігійний, правовий, а також не виключається застосування культурологічного, етичного, загальногуманістичного тощо.

Важливість зазначених підходів є беззаперечною, оскільки вияви та ознаки філософських, релігійних, культурологічних та інших поглядів щодо гідності наявні в абсолютно всіх правових доктринах сучасності, які в різні часи формулювалися під впливом тих чи інших релігійно-філософських догматів.

Враховуючи вищенаведене, можна припустити, що носієм гідності є автономна особа, яка має виражену індивідуальність, стійку життєву позицію, сформовану систему цінностей, усвідомлює чого бажає та втілює свій життєвий план, невпинно крокуючи вперед.

Як бачимо, важливим спільним аспектом у сучасних підходах та поглядах щодо розуміння такої категорії, як гідність, є певний природно-правовий зміст, оскільки гідність насамперед є природним та невід'ємним

правом, пов'язаним безпосередньо із людиною як істотою. Природні права завжди знаходять свій вияв у конституціях або нормативно-правових актах конституційної значущості, в яких такі права розглядаються, як невід'ємні та невідчужувані, охорона яких є не лише завданням держави, а й обов'язком. Саме завдяки забезпеченню гідності на найвищому рівні правової системи будь-якої держави людина перетворюється з об'єкта впливу на діяльного суб'єкта правової держави. Нормативно-правові положення щодо людської гідності, будучи конституційно закріпленими, здійснюють активний вплив на інші сфери та інститути права, оскільки в будь-якій країні, яка проголошує себе демократичною, ідеї щодо цінності людської особистості, її індивідуальності, автономії та гідності є засадничими. Саме тому на сучасну правову науку покладаються великі надії щодо формування, розвитку та впровадження більш глибокого аксіологічного аспекту щодо розуміння гідності як універсальної правової категорії.

Вважаємо, що з урахуванням вищезазначених позицій українських науковців, доцільно зазначити, що в рамках їх наукових поглядів можна розкрити лише певні аспекти гідності, які не є вичерпними, а отже, проблематика розуміння природи та суті такої категорії, як гідність, потребує проведення подальшого аналізу вітчизняної науково-правової думки з урахуванням сьогоденних викликів та загроз, які спіткали українське суспільство та державу. Об'єктивні правові реалії стимулюють українських науковців переоцінити рівень забезпеченості та захищеності життєво важливих інтересів нашої держави, переосмислити ті юридичні категорії, відповідно до змістовної наповненості яких формується правосвідомість українського суспільства, що безпосередньо впливає на подальший розвиток України як держави, її демократичних інституцій, а також її вектор подальшого розвитку як частини європейського суспільства.

Наявні наукові підходи та погляди є правильними та зрозумілими, оскільки їх формуванню передували певні історичні процеси та суспільно-політичні події, які відбувалися в рамках недемократичних державних

утворень, де представники правлячих класів та груп нівелювали природні права людей, через що останні історично вимушені були боротися за визнання таких прав та їх утвердження. У вказаному контексті надважливим є обговорення питань та розвиток положень, а також ідей щодо захисту природних прав людини, оскільки раніше таке закріплення фактично не існувало.

Однак, беручи до уваги окремі аспекти суспільно-політичних відносин у сучасних демократичних країнах у контексті правовідносин «людина-держава», важливо наголосити, що характерною рисою таких демократичних країн є гарантування і закріплення природних прав людини, у тому числі людської гідності, визнання та охорона яких забезпечується на найвищому нормативно-правовому рівні. Демократична держава – це насамперед постійний та дієвий партнер особи, який вдосконалюється, але такий партнер перш за все вдосконалюється завдяки соціальним ролям кожного учасника т.зв. «ансамблю соціальних взаємовідносин». У цьому контексті ми говоримо про розвинуті соціальні інститути, а отже, гідне громадянське суспільство. Факт визнання людини та її гідності найвищими соціальними цінностями – вже історично пройдений етап, оскільки вже є визнаним те, що більшість прав людини є похідними від людської гідності, що знайшло своє відображення у відповідних міжнародних нормативно-правових актах. Однак поза увагою залишаються багато запитань, одне з яких можна сформулювати таким чином: «Якщо гідність є первинною щодо інших як природних, так і позитивних прав, то що тоді є первинним щодо гідності, що є підґрунтям гідності?».

У сучасному світі розвинутих демократій активне громадянське суспільство має не лише вимагати забезпечення гідності як смислоутворюючої цінності, а й ініціювати нагромадження та накопичення таких цінностей, які будуть формувати як гідність окремо взятого індивіда, так і суспільства, членом якого він є. Розвинутої особистості з притаманними їй рисами немає без суспільства та його цінностей, яке функціонує та

розвивається в рамках певної держави. Отже, в окремому контексті такої категорії, як гідність, маємо говорити про вказаний феномен як багаторівневе явище або поряд із індивідуальною людською гідністю окремо розглядати гідність національну, що практично не обговорюється в сучасній правовій думці, однак періодично зазначається.

2.2 Юридична категорія «гідність» у правових системах Європи

Правові системи розвинених демократичних країн повинні дієво захищати права і свободи, честь та гідність людини, відтворювати і впроваджувати принцип верховенства права, забезпечувати «якість» правового закону на рівні національного законодавства, адже саме правова система повинна реалізувати положення про те, що людина є найвищою соціальною цінністю. Гарантування з боку держави захисту від посягань на основоположні права людини є непорушним стандартом, на якому ґрунтується правова ідеологія розвинених європейських країн.

Якість європейської правової системи поза сумнівом, оскільки її діяльність спрямована на захист загальнолюдських цінностей, культурних та правокультурних надбань, як на рівні нормативно-правових актів первинного і вторинного права, так і на рівні конституцій та нормативно-правових актів конституційного значення. Основне завдання правової системи – створювати, впроваджувати та реалізовувати чітко визначену, нормативну, стабільну основу для всього комплексу суспільних відносин, у тому числі й для їх динаміки [170].

У науковій думці досить поширене положення про те, що більшість прав людини нерозривно пов'язана з її правом на людську гідність, оскільки останнє є тією цінністю, яка наповнює сенсом людське буття та є фундаментом для реалізації інших прав. Безумовно, однією з головних якостей людини є гідність, оскільки вона завжди знаходить своє місце поряд

із такими якостями, як честь, совість, добропорядність. Без перебільшення можна стверджувати, що гідність – це одне з найбільших надбань людства: як загальноісторичних, так і загальнокультурних.

Так, у контексті дослідження гідності людини як юридичної категорії непересічного значення набуває вивчення європейської правової думки щодо реалізації та забезпечення людської гідності, оскільки її основа – це правовий досвід європейських країн, який пройшов перевірку часом та став еталоном демократичних загальноприйнятих стандартів. Говорячи про європейський контекст гідності, слід зазначити, що гідність як категорія відображається абсолютно в усіх групах джерел європейського права, однак класифікація таких груп, на думку різних вчених, трактується не зовсім однаково.

На думку деяких правознавців, абсолютно всі правові джерела ЄС можна поділити таким чином: норми первинного права, або основоположного права (тобто норми, які містяться в установчих договорах щодо заснування ЄС), норми вторинного права, або похідного права (маються на увазі ті норми, які є похідними від норм первинного права, однак створені відповідними інституціями в рамках ЄС), а також норми третинного права, або додаткового права (тобто певні нормативно-правові акти, які укладаються країнами-учасниками ЄС та які реалізують окремі положення установчих договорів).

Водночас існує дещо схожа, проте відмінна класифікація, запропонована О. В. Стрельцовою, яка, досліджуючи джерела права ЄС, виокремила такі групи джерел: первинне та вторинне право (тобто законодавство), договірне право, прецедентне право та загальні принципи права. При такому розподілі вказані науковці до первинного права відносять установчі договори ЄС та його спільнот, до вторинного включають нормативно-правові документи, які впроваджуються та приймаються інститутами відповідної спільноти, до прецедентного права – рішення, які мають прецедентний зміст та можуть бути повноцінним джерелом права та є обов'язковими для юридичної практики. Також у рамках розгляду «загальних

принципів права» як джерел права ЄС, О. В. Стрельцова відводить їм провідну роль в ієрархії джерел права, посилаючись на європейські судові установи, які, приймаючи рішення у справах, формулюють фундаментальні юридичні принципи неписаного характеру [269].

К. В. Смирнова вважає, що розподіл права ЄС на первинне та вторинне не дає повної можливості відобразити усю взаємопідпорядкованість відповідних правових джерел. На її думку, під час класифікації джерел права ЄС необхідно виходити із внутрішніх та зовнішніх підстав [260, с. 5].

Так, не ставлячи за мету в рамках нашого наукового дослідження вивчення відмінностей у підходах до класифікації джерел права ЄС, ми залишимо як орієнтир загальноприйнятий підхід щодо поділу джерел права європейського співтовариства на первинне, вторинне й прецедентне. Проте ми не виключаємо застосування інших загальноприйнятих та відомих вітчизняній науці підходів. Враховуючи вищезазначене, спробуємо звернутися до тих нормативно-правових актів Європи, відповідно до яких відбувались євроінтеграційні процеси країн-учасників ЄС, що завдало подальший вектор правовому розвитку такої категорії, як гідність, у сучасних демократичних країнах.

Формування і розвиток сучасного змісту гідності безпосередньо пов'язані з жахливими подіями Другої світової війни, доцільністю розв'язання міжнародних спорів, проблем міждержавного рівня та усунення негативних наслідків війни. Одним із ключових питань для європейської спільноти стало міжнародно-правове закріплення основоположних прав і свобод людини, на яких повинна ґрунтуватися справедливість і мир в усьому світі, а також відновлення господарського, політичного та економічного потенціалу, що безпосередньо пов'язувалося зі створенням належної правової бази, де поряд із економічними інтересами були б гарантовані відповідні права людей.

Так, у травні 1948 р. на т. зв. Гаазькому конгресі європейських рухів було прийнято Політичну декларацію, яка закликала європейські країни до

необхідності об'єднатися. Пізніше, у травні 1949 р., було створено першу організацію європейської співпраці, яка отримала назву Рада Європи. Головними її завданнями були зміцнення демократії, охорона прав людини, а також підтримка європейської культурної ідентичності [190, с. 44].

У ході аналізу хронології обговорення ідей щодо шляхів об'єднання представників європейських країн навколо загальноєвропейської спадщини, на нашу думку, цікавими є висловлювання філософа та громадського діяча Д. де Ружмона, який у своєму «Посланні до європейців», зазначаючи про небезпеки для тогочасної Європи та необхідність об'єднання, заявив, що «вищим завоюванням Європи і європейської цивілізації в цілому визначається людська гідність» [46, с. 56].

4 листопада 1950 р. уряди держав – членів Ради Європи підписали визначальний документ в історії європейської правової думки, а саме Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод. Беручи за основу положення Загальної декларації прав людини, країни-підписанти заявляють, що вони є одностайними та сповнені рішучості у зміцненні спільної спадщини політичних традицій, ідеалів, демократії, верховенства права. Перший розділ Конвенції присвячений правам і свободам, провідне місце в якому відводиться праву на життя (ст. 2) та праву на повагу до гідності через призму заборони нелюдського поводження (ст. 3) [109].

На думку різних вчених, ця Конвенція була необхідною реакцією на усунення певних прогалин Загальної декларації прав людини, оскільки остання не передбачала застосування правового механізму до держав-порушників. Політичні суперечки, які систематично відбувались між представниками ООН, негативно впливали на загальний стан розробки юридичних процедур щодо забезпечення реалізації відповідних основоположних прав (конфронтації СРСР з західними державами). Зокрема, вищезазначене підтверджується словами Расмуссена, представника Королівства Данія на Консультативній Асамблеї про утворення Ради Європи, який зазначав про те, що Загальній декларації прав людини не вистачає

певних уточнень, прийняттю та запровадженню яких заважають відмінності цивілізаційного устрою і форм урядового правління різних держав. Саме тому, на його думку, конкретизація окремих положень повинна бути окремо переглянута винятково на західноєвропейській основі [341; 353; 178, с. 73].

Так, визнання людини найголовнішою цінністю, права і свободи, гідність та життя якої необхідно захищати, знайшло своє подальше відображення в основних нормативно-правових документах Європейського Союзу, зокрема в правовій практиці вказаної політичної та економічної спільноти та її інституцій.

Відповідно до вступних положень Договору про заснування Європейського об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС), укладеного у 1951 р. Німеччиною, Францією, Бельгією, Нідерландами, Італією і Люксембургом, країни-учасники переконані в тому, що організована та життєдіяльна Європа робить внесок у розвиток цивілізації та підтримку мирних взаємовідносин. Далі зазначається, що країни-підписанти ставлять за мету підвищення життєвого рівня та зміцнення миру шляхом розширення основних виробництв. Відповідно до окремих положень зазначеного нормативно-правового акта первинного права Європейського Союзу, держави – члени ЄОВС вживають заходів, спрямованих на усунення будь-яких обмежень за національною ознакою під час прийому на роботу у вугільній і сталеливарній промисловості працівників, які є громадянами держав-членів, що мають визнану кваліфікацію у вугледобувному або сталеливарному виробництві, з урахуванням тих обмежень, зумовлених основними вимогами охорони здоров'я і публічної політики [70].

Також подальше закріплення намірів представників європейської спільноти щодо необхідності посилення заходів, спрямованих на підвищення життєвого рівня населення, у контексті стурбованості рівнем тих наявних небезпек, які становлять загрозу для життя і здоров'я населення, відбулось у 1957 р., коли Німеччина, Франція, Бельгія, Нідерланди, Італія та Люксембург уклали договір про заснування Європейського співтовариства з атомної

енергії (Євроатом) [71] і Договору про заснування Європейської спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) (т. зв. «Римські договори») [72].

Не можна не звернути увагу на окремі положення преамбули Договору про заснування Європейської спільноти, згідно зі змістом яких держави-члени визначають одним із своїх пріоритетних намірів забезпечення процвітання й розвитку добробуту європейських країн, їх безпеки, миру та свободи, беручи за основу закладені в статуті ООН принципи. Також однією з пріоритетних цілей цього об'єднання, відповідно до ст. 2 зазначеного документа, є підвищення рівня та якості життя [72; 71].

На жаль, з точки зору забезпечення гідності людини, в рамках зазначених джерел первинного права Європейського Союзу, основоположні права людини в тому змісті, в якому ми звикли їх бачити сьогодні, не згадуються. Вказане є цілком логічним, оскільки згадані документи були спрямовані на започаткування інтеграційних процесів, у яких переслідувалися насамперед економічні інтереси. Однак згадані документи лише актуалізували необхідність збільшення уваги до окресленого кола проблемних питань, оскільки без успішної реалізації пріоритетів економічної направленості було б складно вживати заходів із підвищення рівня якості життя, а отже, й створення гідних умов для існування, в яких людська особистість могла б розкривати свій природний потенціал.

Із набуттям чинності Договору про Європейський Союз, укладеного в 1992 р. (Маастрихтський договір), питання, пов'язані з нормативно-правовим забезпеченням основоположних прав і свобод людини, зокрема правом на повагу до людської гідності, актуалізуються повною мірою. Прийняття цього документа в контексті євроінтеграції ознаменувало перехід європейської спільноти на новий рівень. Відповідно до вступної частини зазначеного нормативно-правового акта європейське співтовариство черпає натхнення від культурної, релігійної та гуманістичної спадщини Європи, згідно зі змістом якої свого часу були сформовані такі універсальні цінності, як невід'ємні

права людської особистості, свобода, демократія, рівність та розуміння, що є правовою державою [123, с. 33–34]. Останні положення є вкрай важливими для розуміння європейського контексту гідності, формування якого увібрало в себе усі найкращі характеристики європейської релігійної, філософської та правової думки.

Так, відповідно до ст. 2 розділу 1 вищевказаного документа ЄС засновано на цінностях шани до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та шанування прав людини, зокрема прав осіб, що належать до меншин. Ці цінності є спільними для всіх держав-членів у суспільстві, де панує плюралізм, недискримінація, толерантність, справедливість, солідарність та рівність жінок і чоловіків [123, с. 35].

Новий етап осмислення змісту основоположних прав людини, а також людської гідності відбувся у грудні 2000 р. із проголошенням ЄС Хартії основних (засадничих) прав Європейського Союзу (далі – Хартія), яка із набранням чинності Лісабонського договору в 2009 р. набула юридичної сили одного з установчих документів ЄС. У документі значною мірою переосмислюються підходи щодо розуміння фундаментальних прав і свобод людини, зокрема більш широко розкриваються окремі положення Конвенції про захист прав людини та основних свобод, виокремлюючи та зводячи на п'єдестал гідність людини як основу загальнолюдських прав, а також цінностей [348]. Щодо питань гідності Хартія цілком наслідує окремі положення Загальної Декларації в контексті розуміння гідності як фундаментальної цінності.

У преамбулі Хартії зазначені надважливі положення для розуміння гідності не лише в контексті європейської юридичної думки, а й як певного «ціннісноорієнтаційного» компонента як суспільної, так й індивідуальної значущості. У вступних положеннях цього документа говориться про стійкі наміри народів Європи будувати світле майбутнє, яке повинне ґрунтуватися на спільних цінностях. Представники країн ЄС цілком усвідомлюють свою духовну та моральну спадщину, а також певні неподільні цінності, до яких,

зокрема, належать гідність людини, свобода, рівність та солідарність. Так, ст. 1 передбачає, що гідність людини є непорушною, встановлює імператив щодо необхідності поважати її та захищати. Крім того, відповідно до ч. 1 ст. 31 кожен має право на роботу в умовах, які забезпечують охорону його здоров'я, безпеку, а також повагу до його гідності. Також низкою положень, а саме ст. 4, ч. 2 ст. 19, встановлюється заборона щодо нелюдського поводження із людиною, яке принижує її гідність [287].

Поряд із вказаним, заслуговують на увагу ті положення Хартії, в яких проголошуються права щодо гідного існування, гідного життя та гідних умов праці, тобто тих прав, які в контексті соціального аспекту гідності є власне похідними від суті та природи гідності, оскільки людина живе в соціумі, формується і розвивається в ньому. У ст. 25 Хартії проголошується визнання та повага ЄС до прав літніх людей на гідне та незалежне життя; ч. 1 ст. 25 проголошує право кожного робітника на працю в таких умовах, які забезпечують охорону його здоров'я, безпеку, а також повагу до його гідності; у ч. 3 ст. 34 йдеться про боротьбу ЄС із соціальним відторгненням та бідністю, в рамках чого європейська спільнота визнає та дотримується права на отримання соціальної допомоги, покликаної забезпечити гідні умови існування для всіх тих, хто не володіє відповідними можливостями [287].

С. В. Шевчук зазначає, що Хартія є не лише правотворчим актом, вона становить набагато більшу цінність, оскільки є джерелом права. У Хартії, на його думку, закріплюються такі загальні фундаментальні цінності, як людська гідність, свобода, рівність і солідарність, відповідно до яких цей документ і був сформований [307, с. 72].

Говорячи про європейський контекст такої категорії, як гідність, слід зосередити увагу на тому, що в Хартії також зазначається, що її метою є зміцнення тих прав, які передусім впливають із конституційно-правових традицій членів європейської спільноти, через що пропонуємо детально розглянути приклади закріплення гідності як фундаментальної цінності на

рівні конституцій держав – членів ЄС, а також нормативно-правових актів конституційної значущості. Гідність як багатоаспектне явище подекуди повинна асоціюватися із набором певних традицій, культурної спадщини, до формування розуміння якої зробили внесок найвидатніші представники різних історичних епох. Дослідження окремих положень основних нормативно-правових документів держав ЄС дає можливість більше усвідомити зміст сучасних положень щодо гідності, які з прийняттям Хартії набрали ще більшої ваги для європейської та світової спільнот, проте сучасні розуміння перш за все виходять із правових традицій кожної окремо взятої європейської країни. Саме такі спільні правові традиції, цінності та орієнтири лягли в основу та були своєрідною передумовою до створення усіх вищезазначених нормативно-правових актів ЄС.

Беззаперечно, що з урахуванням релігійної, філософської та культурної спадщини європейських країн більшість конституцій містить положення, що «гідність людини є непорушною». Однак особливу увагу хотілося б зосередити на тих конституційних актах, які в преамбулах закріпили обов'язок своїх держав на охорону та повагу до гідності людини, а також забезпечення гідних умов життя як певний правовий принцип для відповідних інституцій в межах їх країн.

Конституція Королівства Іспанія у преамбулі містить положення про те, що іспанська нація заявляє про свій намір забезпечити справедливість, свободу й безпеку, зокрема шляхом сприяння прогресу культури та економіки, з метою забезпечення гідного рівня життя. У ст. 10 розділу I гарантується невідчужуваність гідності людини разом із її невід'ємними правами, а також зазначається про те, що вони є основою як політичного порядку, так і соціального світу [360].

Вступна частина Конституції Чеської Республіки зазначає про те, що її громадяни є вірні добрим традиціям історичної державності та сповнені рішучості будувати, зберігати та розвивати державу в дусі недоторканності до цінностей людської гідності та свобод. Відповідно до ст. 1 розділу

загальних положень люди визнаються вільними та рівними у своїх правах та гідності. Науковий інтерес становить ст. 6, в якій зазначається про те, що кожний має право на життя, однак далі положення набувають більш глибокого змісту, оскільки людське життя проголошується гідним того, щоб бути під охороною ще до народження. Також слід зазначити про ч. 1 ст. 10, відповідно до якої кожен має право на повагу до власної людської гідності, честі, доброї репутації та охорону імені [357, с. 75–76]. Як бачимо, Основний Закон Чеської Республіки достатньо багато уваги приділяє забезпеченню гідності в різних аспектах її розуміння, недарма складовою частиною конституційної системи цієї держави визнається Хартія основних прав і свобод.

Польські законотворці у вступних положеннях до Верховного Закону закликають усіх, хто буде звертатися до положень Конституції, піклуватися про збереження природженої людської гідності. Окрім цього, згідно зі змістом ст. 30 природна і невід’ємна гідність людини проголошується джерелом прав і свобод людини і громадянина, а повага до людської гідності та забезпечення її охорони з боку публічної влади визнається обов’язком. Поряд із вказаним, ст. 130 регламентує текст присяги Президента Республіки, який голова держави, вступаючи на посаду, повинен виголосити перед представниками Національних зборів Польщі. Зокрема, наведемо окрему цитату присяги: «...урочисто присягаю, що збережу відданість положенням Конституції та неухильно буду зберігати гідність Нації...». Окрім усього зазначеного, слід зробити окремий акцент на використання законодавцями цієї держави цікавих із юридичної точки зору понять, а саме «гідність посади» або «посадова гідність» (ч. 2 ст. 178, ч. 2 ст. 195, ч. 3 ст. 205, ч. 3 ст. 209, ч. 4 ст. 227), а також «гідність виконуваної функції» (ч. 2 ст. 214). Зазначені терміни використовуються в таких контекстах: гарантування окремим представникам влади певної матеріальної винагороди відповідно до змісту покладених обов’язків; заборону на здійснення діяльності всупереч суті обов’язків у рамках займаної посади [122, с. 152, 158–160, 188–190].

У преамбулі до Конституції Латвійської Республіки містяться положення про те, що Латвія, будучи демократичною, правовою, соціально-відповідальною державою, засновується на свободі та гідності людини, визнаючи та захищаючи основні права і свободи. Також у вступних положеннях цього документа говориться про ідентичність Латвії з європейським культурним простором, аргументуючи таку ідентичність положеннями про образ життя, мову, загальнокультурні та християнські цінності. Відповідно до ст. 95 у вказаній державі захищається честь та гідність людини, також забороняється жорстоке поводження з людиною або таке, що принижує її гідність [124].

Досить цікавим із наукової точки зору є акти конституційної значущості Французької Республіки, оскільки у преамбулі чинної Конституції Франції встановлено, що «французький народ урочисто заявляє про прибічність правам людини і принципам національного суверенітету, які були визначені в Декларації 1789 р.» [131, с. 17–18].

Французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р. була першим нормативним каталогом прав і свобод в Європі, в основу якої покладені ідеї невідчужуваності природних прав, а також свободи і рівності (рівноправності) індивідів. В юридичній практиці Франції положення Декларації за юридичними властивостями не відрізняють від положень самої Конституції. Крім того, частина її формулювань запозичена авторами міжнародних документів з прав людини, вони так або інакше відтворені в основних законах, прийнятих у різних країнах світу. Попри те, що в тексті Декларації юридична категорія «гідність» не згадується, досліджуючи цей документ, необхідно враховувати, що її норми відображають моменти життя суспільства минулих періодів історії, які на той час потребували правового реагування та втручання. У зв'язку з чим, слід звернути увагу на ст. 9 Декларації, яка забороняє здійснення жорстких дій щодо затриманих осіб. Такі дії відповідно до вказаної статті повинні припинятися законом. На нашу

думку, ст. 9 зазначеного документа в контексті сучасної юридичної думки є відповідною правовою гарантією поваги до людської гідності [63].

У преамбулі до конституції Республіки Ірландія містяться положення, відповідно до яких народ цієї країни, згадуючи фрагменти історичного минулого, коли їх прашури воювали за незалежність, прагне сприяти загальному благу в такий спосіб, відповідно до якого буде забезпечуватися гідність та свободи людини [340].

Також у вступній частині до верховного закону Республіки Болгарія її законодавчий орган акцентує увагу на тому, що найвищим принципом права особистості є її гідність та безпека. У ст. 4 зазначається, що Болгарія гарантує життя, гідність та права особистості, а також створює необхідні умови для вільного розвитку особистості та громадянського суспільства, а згідно зі ст. 6 усі люди народжуються рівними в гідності та правах [123, с. 18–24].

Як ми бачимо, деякі країни ЄС (Іспанія, Латвія, Чехія, Польща, Ірландія, Болгарія) у своїх вступних положеннях до Основних нормативно-правових актів своїх держав у тій чи іншій формі закріпили гідність як певний принцип та право, відповідно до якого інші права і свободи людини є гарантованими, а Франція у преамбулі до своєї Конституції посилається на ключовий міжнародно-правовий документ щодо захисту основних прав і свобод людини. На нашу думку, досить цікавим як із наукової, так і практичної точки зору є вживання юридичної категорії «гідність» поряд із наміром «розбудови» або «розвитку громадянського суспільства», необхідністю «створювати» або «забезпечувати гідні життєві умови», а також намірами європейських держав зберегти або примножити свої культурні, релігійні та інші цінності. Враховуючи те, що гідність все-таки є багатоаспектним явищем, а одним із таких аспектів є її біосоціальна природа, в контексті того, що людина як носій гідності формується в соціумі з притаманними йому цінностями та ідеалами, то в цьому випадку ми можемо розглядати гідність окремо взятої людини як критерій розвитку суспільства, а отже, говорити про гідність не лише як індивідуальне явище, а й суспільне,

те, яке притаманне кожному народу та нації з урахуванням певних особливостей та відмінностей.

Відповідно до ст. 1 Основного закону Федеративної Республіки Німеччини гідність людини визнається недоторканою, а її захист – головним обов'язком держави [112, с. 68–69]. Е. В. Шишкіна за результатами досліджень у сфері міжнародного права зазначає, що Федеральний Конституційний Суд Німеччини (далі – ФКС) у своїх рішеннях дотримується позиції, що гідність є конституційною програмою, основним принципом держави, а також основним непорушним правом людини. Відповідно до правових традицій ФКС гідність – це найвища правова цінність у структурі конституційного порядку держави [311, с. 106].

Звертаючись до Основного закону Грецької Республіки, акцентуємо увагу на ст. 2, відповідно до якої «першочерговим обов'язком держави є повага та захист гідності особи», а також на ч. 2 ст. 7, згідно з положеннями якої встановлюється заборона на здійснення тортур та нанесення шкоди здоров'ю та людській гідності [112, с. 158].

У Конституції Республіки Хорватія багато уваги приділяється такій юридичній категорії, як гідність людини, зокрема відповідно до ст. 35 кожному громадянину гарантується повага та правовий захист його гідності, честі та ділової репутації. У ст. 25 передбачається гарантування поваги до гідності осіб, які були затримані чи засуджені. Також, враховуючи положення ст. 17 Конституції цієї держави, можна припустити, що основоположні права і свободи людини є одним із основних напрямів діяльності держави, оскільки відповідно до вказаної статті навіть у випадку безпосередньої безпеки для існування держави, право на життя не може бути обмежене, а тортури і нелюдське поводження, яке принижує гідність людини, не можуть бути юридично обґрунтованими [111, с. 421, 430, 436, 428].

Згідно зі ст. 21 Верховного Закону Литовської Республіки, гідність людини захищається законом, далі в рамках цієї статті зазначається про

заборону нелюдського поводження з людиною або такого, яким може бути завдано шкоди її гідності. Відповідно до ч. 3 ст. 22 закон і суд захищають громадян від свавільного або незаконного втручання в їхнє особисте та сімейне життя, посягання на їхню честь і гідність [111, с. 153–154].

У ст. 3 Конституції Італійської Республіки зазначається про те, що всі громадяни мають однакову громадську гідність та є рівними перед законом. Стаття 43 документа говорить про гідність в контексті певної господарської ініціативи, реалізація якої не повинна відбуватися всупереч безпеці, свободі та людській гідності [112, с. 106, 110]. На думку деяких дослідників, в Італійській Республіці гідність є важливою складовою соціальних прав, оскільки їх закріпленню передували положення концепції щодо свободи та індивідуальної гідності, в рамках якої італійський громадянин визнається «соціальною людиною» [101, с. 106].

Основний закон Угорської Республіки у ст. 54 гарантує кожній людині «природне право на життя та людську гідність», яких ніхто не може бути позбавлений через свавілля. Стаття 54 також встановлює заборону на тортури та нелюдське поводження, а також проведення медичних та наукових експериментів [123, с. 124–133].

Конституція Республіки Словенія у ст. 34 гарантує право на особисту гідність та забезпечення її безпеки, а в ст. 18 містить імператив щодо заборони тортур та нелюдського поводження, яке принижує гідність людини. Окремий науковий інтерес викликає ст. 52, оскільки відповідно до її змісту дітям із психічними та фізичними вадами гарантується право на таку освіту і професійну підготовку, яка забезпечить їм можливість брати «активну участь у житті суспільства». Останнє положення нерозривно пов'язано з охороною гідності людини як унікальної біопсихосоціальної цінності [111, с. 369, 373, 377].

Конституція Республіки Фінляндія містить декілька положень, спрямованих на захист гідності. Так, ст. 1 гарантує недоторканність людської гідності, ст. 7 встановлює заборону на нелюдське поводження чи таке, що

принижує гідність, ст. 19 гарантує кожній людині, яка не в змозі забезпечити собі гідні умови для існування, необхідне утримання та забезпечення. У рамках останньої зазначеної статті законодавець зазначає, що закон повинен гарантувати кожному достатнє соціальне та медичне забезпечення, а також сприяти зміцненню здоров'я населення. Також, на нашу думку, важливо зосередити увагу на ч. 4 ст. 9, яка встановлює заборону на видворення чи примусове повернення іноземця до країни походження, якщо є підстави вважати, що останній буде підданий смертній карі, тортурам чи поводженню, яке принижує гідність людини [128].

Відповідно до окремих конституційних норм Словацької Республіки, а саме ч. 1 ст. 12, люди у цій країні є вільними, а також рівними в гідності та правах. Окрім цього, у ч. 1 ст. 15 зазначається про право кожної людини на життя, а також про те, що людське життя є гідним того, щоб бути під захистом ще до народження. Також відповідно до ст. 19 абсолютно кожна людина має право на повагу до людської гідності, честі, репутації та імені. Окремо хотілось би зазначити про деякі положення ст. 36, в якій працівникам гарантуються задовільні та справедливі умови праці, до переліку яких законодавець відносить право на винагороду за виконану роботу, яка повинна бути достатньою для забезпечення гідного життєвого рівня [278, с. 35–37].

Відповідно до ст. 10 Конституції Естонської Республіки зазначається, що права і свободи у вказаній країні відповідають принципам людської гідності, а також соціальної й демократичної правової держави. Положення ст. 18 забороняють катування та жорстоке поводження або таке поводження із людиною, яке принижує її гідність [111, с. 534–536].

Основний Закон Португальської Республіки містить низку положень, якими в тому чи іншому ключі забезпечує охорону гідності чи встановлює певні гарантії щодо реалізації права на повагу до гідності, зокрема ст. 13 говорить, що усі громадяни мають однакову суспільну гідність і є рівними перед законом. У ст. 26 закон встановлює низку гарантій щодо гідності в

контексті інших особистих прав, а саме ч. 2 ст. 26 забезпечує гарантії проти зловживань у використанні особистих даних щодо осіб та сімей всупереч людській гідності; ч. 3 ст. 26 забезпечує збереження особистої гідності, а також генетичної індивідуальності людини, в рамках використання технологій та проведення наукових експериментів. У п. «а» ч. 1 ст. 59 гарантує кожному право на таку заробітну плату, якою працівник міг би забезпечити собі гідне існування, також у п. «б» ч. 1 ст. 59 забезпечується право працівника на роботу в таких умовах, в яких його гідність не буде зазнавати приниження чи утисків [127].

На нашу думку, говорячи про Конституцію Португальської Республіки, слід виокремити п. «е» ч. 2 ст. 67, відповідно до змісту якого держава для захисту сім'ї як основної частки суспільства зобов'язана регламентувати правила допомоги при пологах у таких спосіб, щоб гідність людини не була порушена [127]. Вказана норма в контексті дослідження гідності, по суті, є унікальною, оскільки у такій інтерпретації її аналогів не знайти не в одній із конституцій країн ЄС.

Конституція Республіки Кіпр у ст. 9 проголошує, що всі громадяни мають право на гідний рівень життя, а також на гідне соціальне забезпечення. У ч. 4 ст. 20 на грецькі та турецькі спільноти та громади покладається обов'язок щодо виконання положень про забезпечення доступності початкової та подальшої освіти для осіб, які є гідними та потребують відповідної підтримки на умовах та в порядку, встановленому чинним законодавством держави [126].

Досить цікавими є окремі конституційні положення Королівства Бельгія, де в основному законі поряд із гарантуванням права особи на захист її гідності наводиться вичерпний перелік складових елементів гідного життя. Відповідно до ст. 23 цього нормативно-правового акта, кожна людина має право жити у відповідності до людської гідності. У частинах 1–5 зазначеної статті наводиться вичерпний перелік прав, які характеризують життя людини відповідно до канонів гідності, серед яких право на труд та вільний вибір

професії, право на охорону здоров'я та соціальне страхування, право на медичну допомогу, право на гідне житло, право на здорове оточуюче середовище, а також право на культурне та соціальне процвітання [354, с. 226–227].

Також норми щодо захисту людської гідності досить змістовно відображені в Конституції Румунії, в якій відповідно до ч. 3 ст. 1 зазначається, що «Румунія є правовою, демократичною та соціальною державою, у якій гідність людини її права та свободи представляють найвищу цінність». Разом із тим, згідно з ч. 6 ст. 30 регламентована свобода на вільне висловлення думок не може наносити шкоду людській гідності, честі, а також особистому життю особи та праву на власний образ. Окрім того, у ст. 43 зазначено, що держава зобов'язується здійснювати «заходи з економічного розвитку та соціального захисту, спрямовані на забезпечення громадянам гідного життєвого рівня» [123, с. 70–75].

У конституціях деяких країн – членів ЄС взагалі не згадуються гідність у будь-якому зі звичних контекстів, з якими ми ознайомилися в рамках нашого дослідження. Серед таких країн Велике Герцогство Люксембург, Республіка Мальта, Королівство Нідерландів, Королівство Данія та Республіка Австрія.

Однак, враховуючи знання щодо європейських традицій та цінностей, які, формуючись протягом різних епох та історичних періодів, достатньо глибоко вкоренилися в правові традиції, ми вирішили зосередити увагу на інших конституційних положеннях вказаних країн, які так чи інакше належать до змісту такої правової категорії, як гідність.

Так, у ч. 3 ст. 11 Основного Закону Великого Герцогства Люксембург держава гарантує «дотримання природних прав особистості та сім'ї». Також відповідно до ст. 12 у державі гарантується індивідуальна свобода та встановлюється заборона на переслідування (мається на увазі уповноваженими державними органами), окрім випадків, встановлених виключно законом. Також достатньо цікавими є положення щодо

представників судової гілки влади, які відповідно до ч. 2 ст. 91 можуть бути відсторонені від посади в разі негідної поведінки [113]. Мальтійські законодавці у ч. 1 ст. 1 Конституції зазначають про те, що «Мальта є демократичною республікою, заснованою на праці та повазі до основних прав та свобод особистості». Окрім цього, ст. 45 детально регламентує недопущення дискримінації як на міжособистісному рівні індивідів, так і на рівні законодавчих актів [116]. У ст. 1 Верховного Закону Королівства Нідерландів зазначається про те, що ставлення до людей повинно бути рівним за рівних обставин, а далі говориться про заборону дискримінації через віросповідання, політичні погляди, приналежність до певної раси або статі, а також через будь-які інші причини [115]. Також, аналізуючи положення Конституції Королівства Данія, зазначимо, що відповідно до ч. 1 ст. 71 свобода особистості визнається недоторканою, оскільки жоден із підданих Данії не може бути позбавлений свободи через його політичні чи релігійні переконання або за походженням [114]. Разом із цим, уряд Данії на початку 1990-х років розпочав здійснення активних заходів щодо інкорпорації в національне законодавство основних міжнародно-правових договорів ООН з питань захисту основоположних прав людини та свобод людини, що зумовлено окремими аспектами суспільно-політичної ситуації в країні. Оскільки вивчення таких аспектів не стосується предмета дослідження, зауважимо лише те, що саме на засіданні Генеральної Асамблеї ООН був прийнятий визначальний документ під назвою Загальна декларація прав людини, в якому містяться ключові положення щодо розуміння гідності.

У Федеративному конституційному законі Австрії від 10 листопада 1920 р., який часто називається її конституцією, взагалі не міститься розділу, присвяченого правам людини. Однак, враховуючи те, що у правовій системі Австрійської Республіки діє більш як 300 законів конституційного змісту, звернемось до одного з них. Відповідно до ч. 4 ст. 1 Федеративного конституційного закону «Про захист особистої свободи» встановлюється

імператив щодо поводження із заарештованими та затриманими в такий спосіб, за якого буде забезпечуватися повага до гідності особи [279].

Говорячи про європейський контекст гідності, важливо зробити окремий акцент на тих країнах, які мають некодифікований характер конституцій, а саме Королівство Швеція та Королівство Великої Британії та Північної Ірландії.

Так, Основний Закон Швеції, який складається з декількох нормативно-правових актів, зазначає, що відповідно до Акта щодо форми правління право на повагу до гідності як окремо взятого індивіда безпосередньо та всіх людей є гарантованим та повинно забезпечуватися державою. У документі також зазначається про право на свободу висловлювань та свободу інформації, які можуть бути обмежені в інтересах гідності особистості [117].

Говорячи про Конституцію Великої Британії, зазначимо, що за своєю формою вона є неписаною (частково писаною). Зазвичай до неписаної частини входять такі акти, як Велика хартія вольностей (1215 рік), Habeas Corpus Act (1679 рік), Білль про права (1689 рік), Акт про престолонаслідування (1710 рік), різні закони щодо функціонування парламенту (1911 р. та 1949 р.), судові прецеденти тощо [212, с. 25–26]. Однак вважаємо за доцільне зробити акцент на тому, що, досліджуючи конституційні документи британської правової системи, слід враховувати історичні події, які передували прийняттю «світових» за своєю значущістю документів, що відіграли неабияку роль у спадщині загальносвітової юридичної думки. Наприклад, згідно з «Habeas Corpus Act» («Акт про краще забезпечення свободи підданого і попередження ув'язнень за морями» (тобто поза межами Англії), судді були зобов'язані за скаргою особи, що вважає свій арешт або арешт будь-якої іншої особи незаконним, вимагати термінового представлення арештованого до суду для перевірки законності арешту або для судового розгляду; поміщення обвинуваченого до в'язниці могло здійснюватися лише після пред'явлення наказу із зазначенням причини арешту тощо. У вказаних положеннях, можливо, й не говориться

прямо про захист людської гідності, проте, проектуючи давні правові норми на сучасні розуміння про права і свободи людини, ми можемо із впевненістю зазначити про наявність контексту щодо захисту людської гідності.

Отже, використання людської гідності в нормотворчій політиці європейських інтеграційних утворень як універсальної гуманітарно-правової категорії утвердилося після Другої світової війни із прийняттям європейською спільнотою непорушного рішення про об'єднання навколо спільної культурної, правової та історичної спадщини, а також її захист. Вищевказані положення відображені на рівні нормативно-правових актів первинного, вторинного та прецедентного права ЄС, які з часом лише набувають більш вдосконалених форм правової регламентації в контексті впровадження гуманітарних та людиноцентриських концепцій.

Безапеляційно, що прийняття ключових документів у сфері захисту основоположних прав і свобод людини є одним із пріоритетних напрямів нормотворчої політики ЄС, яка ґрунтується на визнанні гідності універсальною правовою категорією. Керівництво ЄС, враховуючи спільні правові традиції, закладені в правових системах кожної окремо взятої європейської країни, акцентує увагу на їх врахуванні в нормотворчій діяльності союзу, в якій гідності відводиться досить значна роль.

Серед основних, головних чи верховних законів або, просто кажучи, конституцій країн ЄС немає жодної держави, в якій би нормативно-правове регулювання та забезпечення людської гідності було б відсутнє або регламентоване неналежним чином.

Погодимось, що деякі європейські країни, наприклад, Республіка Болгарія, Федеративна Республіка Німеччина, Грецька Республіка та інші, обмежились виключно бланкетними нормами щодо людської гідності, відповідно до змісту яких «гідність людини є недоторканою» або «захист людської гідності є обов'язком держави».

Водночас у переважній більшості країн – членів ЄС зазначені бланкетні норми також присутні, однак гідність як певне право та принцип розкриті

глибше. Наприклад, у Конституціях Королівства Іспанія, Латвійської Республіки та Республіки Словенія тощо гідність також вживається, але вже через призму певного соціального аспекту, оскільки пов'язується з необхідністю держави забезпечити гідні соціальні умови існування для своїх громадян, у тому числі шляхом розвитку економічного або культурного секторів.

Також у Конституціях окремих держав, поряд із вже вказаним розумінням гідності в контексті бланкетних норм, встановлюється заборона щодо «нелюдського поводження з людиною або такого, що принижує її гідність» (Республіка Фінляндія, Угорська Республіка, Республіка Словенія, Республіка Хорватія тощо).

Досить цікавим є певні співвідношення людського життя як універсальної цінності, яка повинна бути під охороною, із розумінням гідного життя, що можна віднайти в Конституціях Словацької Республіки та Чеської Республіки, згідно зі змістом окремих положень яких «людське життя проголошується гідним того, щоб бути під охороною ще до народження».

Разом із тим, неможливо не зробити акцент на вживанні «гідності» в контексті сімейного буття або сімейних цінностей, приклад чого ми можемо віднайти в Конституціях Португальської Республіки та Литовської Республіки, в яких встановлюється заборона щодо втручання в сімейне життя, оскільки такі дії суперечать людській гідності.

Гідність як певна універсальна категорія достатньо широко вживається в Конституції Польської Республіки, оскільки поряд із вже звичними формулюваннями про «невідчужуваність природної гідності» або про гідність, яка є джерелом інших прав і свобод, ми бачимо розуміння гідності в контексті певної посади або виконання певної управлінської функції. Окрім того, у Конституції цієї держави ми бачимо гідність не лише на індивідуальному рівні, а й на національному. Польські законотворці

оперують таким терміном, як *гідність нації*, захист якої покладається на Президента.

Як бачимо, гідність у більшості випадків асоціюється лише з індивідуальним рівнем людського буття, через що ми завжди говоримо про її багатоаспектність, але така багатоаспектність є горизонтальною, тому, на нашу думку, на гідність можна подивитись і вертикально, а звідси почати наукову дискусію про її багаторівневність, як-от національну.

2.3 Юридична категорія «гідність» у юридичній думці країн ісламського світу

Тенденції розвитку юридичної думки сучасності неможливо досягнути винятково в рамках праворозуміння, притаманного для правової системи однієї країни чи декількох держав, які у зв'язку з певними історичними, культурними та релігійними особливостями є представниками певного виду правової сім'ї.

Порівняльне вивчення досвіду різних правових систем, у тому числі й щодо конкретно-правових явищ, є ключовим елементом на шляху до сучасного праворозуміння, оскільки саме такий науковий інструмент, як порівняння, дає змогу більш широко подивитися на вітчизняну юриспруденцію через призму зарубіжних правових звичаїв та традицій, навіть якщо їх виникненню передували далекі від нашого світосприйняття культурно-історичні процеси.

Категорія «правова система» є відносно молодого в порівнянні з іншими здобутками як світової, так і вітчизняної юридичної науки, оскільки була запроваджена приблизно у 80-ті роки ХХ ст. Наразі серед представників наукового співтовариства існують різні погляди щодо розуміння правової системи як конкретно визначеної категорії. Започаткування в юридичній науці поняття «правова система» як юридичної категорії є результатом багатовікового практичного та теоретичного досвіду із застосування та

реалізації правових звичаїв та положень, які, розвиваючись та модернізуючись в рамках певної країни чи декількох держав, все більше потребували зосередження в єдиній упорядкованій структурі. Саме тому, досліджуючи таку всеохоплюючу юридичну категорію, як людська гідність, неможливо оминати досвід окремих правових сімей, зокрема країн мусульманського світу.

Н. М. Оніщенко вважає прикрим той факт, що нині актуальність осмислення впливу, з теоретичної точки зору, соціокультурного чинника на розвиток правової системи і зворотного впливу правової системи на соціокультурну сферу не усвідомлена повною мірою. Утвердження нових соціальних відносин і відповідних духовних та моральних цінностей актуалізує проблему функціонування адекватної цим реаліям правової системи, ефективної реалізації її інтеграційної, організаційної, регулятивної, комунікативної та інших функцій [201, с. 260].

Зрозуміло, що право на гідність, як основоположне та природне право, в будь-якій правовій системі буде посідати чи не найцентральніше місце. Однак, враховуючи окремі положення звичаєвого права та його витoki, певні культурні чи релігійні аспекти у формуванні правових норм, конкретні судові рішення, які, створюючи прецедент, набували статусу правових джерел, погляди на гідність в рамках англо-саксонської, романо-германської чи мусульманської правових систем будуть відрізнятися.

Вказана ситуація не викликає непорозуміння, оскільки притаманні відмінності можна побачити вже на перших етапах знайомства з конкретним типом правової системи, у нашому випадку мусульманською (ісламською), де основою права лишаються релігійні постулати, у зв'язку з чим поняття правової системи, наприклад, для країн романо-германської правової системи, має дещо викривлений зміст, оскільки для мусульманських правознавців «правова система» ототожнюється з правом, яке розвивається та функціонує в межах релігії.

Слід зазначити, що дослідження гідності через призму мусульманського правового досвіду не може відбуватися окремо від релігії, оскільки мусульмани, будучи послідовниками ісламу, мають свою унікальну систему світогляду, засновану передусім на багатовікових релігійних звичаях, традиціях, віровченнях тощо.

На думку одного з всесвітньовідомих дослідників порівняльного правознавства Р.Давида, мусульманське право на відміну від інших правових систем не є самостійною галуззю науки, оскільки воно є лише однією зі складових ісламу. Ця релігія, по-перше, встановлює догми та конкретизує те, що мусульманин повинен увірувати, по-друге, іслам чітко регулює поведінку людини, встановлюючи рамки дозволеної поведінки [60, с. 29].

Нині серед представників національного наукового співтовариства існують певні суперечки щодо надання конкретно визначеної дефініції ісламському праву як певному типу правової системи, у зв'язку з чим вітчизняні вчені, враховуючи та акцентуючи увагу на тих чи інших характерних рисах, по-різному підходять до його тлумачення.

Перш ніж науково обґрунтовано говорити про гідність як юридичну категорію через призму правових підходів мусульманського права, слід зазначити, що фундаментом для країн мусульманського права є релігійні норми, які відображаються в таких основних джерелах:

- Коран – священна книга мусульман, яка також є першоджерелом мусульманського права, оскільки його положення містять загальні приписи щодо правил поведінки, які своєю чергою є засадничими для формування правових норм.

- Сунна – вона ж приклад із життя Пророка Мухаммеда, що уособлює в собі певну модель ісламської моралі, яка викладається у формі прикладів вирішення певних життєвих ситуацій на основі розповідей про вчинки Могомеда.

- Іджима – уособлення одноставної думки ісламських юристів із тих питань, що недостатньо врегульовані положеннями Корана та Сунни, зміст якої має загальнообов'язковий характер для мусульман.

- Кіяс – особлива сукупність норм щодо тлумачення та застосування положень Корану та Сунни за аналогією.

Враховуючи вищевказане, цілком обґрунтованим вважається, що абсолютно вся правова система в мусульманських країнах заснована на релігійному світогляді, яка йменується «шаріатом» та є тим комплексом приписів, які ретранслюють та впроваджують у суспільні відносини засадничі догми ісламу. Шаріат – це шлях правовірного мусульманина, гідні вчинки якого ґрунтуються передусім на правилах поведінки, які мають особливе походження.

У рамках дослідження «гідності» як категорії, через призму юридичної думки ісламських правознавців, досить цікавим є факт взаємозалежності ісламу як релігії та мусульманського права, яке розпочало формування ще в VII ст. і розглядалося як прямий результат одкровення Аллаха. Саме тому, говорячи про мусульманське право в цілому та гідність зокрема, необхідно розуміти, що гідність у мусульманському праворозумінні має божественний характер, оскільки її коріння сягають у глибину процесів світобудови, які відбувались завдяки волі Аллаха.

Незважаючи на такий унікальний підхід мусульманських юристів до прав та свобод, на думку деяких науковців, можна говорити про цілком розгорнуту концепцію прав і свобод людини, яка виділяється в окремий напрям правової думки ісламу, проте зі своєю специфікою та особливостями. Юридична наука змогла запропонувати світу особистий підхід до тлумачення положень Корану та Сунни, впроваджуючи науково-обґрунтовані думки щодо прав та свобод представників мусульманських спільнот. Вважається, що на рівні джерел шаріату як об'єктивного права, значною мірою переважають положення релігійного та етичного змісту, в той час як на рівні

суб'єктивного права більш помітною залишається роль юридичних понять та конструкцій [179, с. 7–8].

Така ситуація яскраво виявляється в поглядах на ісламський зміст людської гідності, які, з одного боку, розглядаючи вказаний феномен, не можуть оминати релігійні постулати, а з іншого – завжди беруть до уваги чіткі юридично-обґрунтовані положення, корені яких можливо відшукати в джерелах шаріату. Важливим є те, що ісламська правова думка ставить шаріат над позитивним правом, а деякі країни Близького Сходу навіть відводять йому роль основної рушійної сили законотворчих процесів, проголошуючи, що шаріат на рівні конституцій є основним джерелом права. Отже, враховуючи принцип верховенства шаріату, уявлення про людську гідність в правових системах мусульманських країн, треба будувати з урахуванням окремих положень основного зводу законів ісламу.

Так, шаріат не лише здійснює регулювання зовнішньої поведінки мусульман, а й визначає їх релігійні переконання, акцентує на внутрішній мотиваційній складовій їх вчинків, оскільки має за мету моральне вдосконалення правовірного [330, с. 261]. Говорячи про людську гідність в ісламській інтерпретації, ми завжди маємо на увазі певні внутрішні процеси, які пов'язані з моральними аспектами буття та духовною практикою.

У рамках дослідження такої категорії, як гідність, важливо звернути увагу на деяку термінологічну специфіку використання таких термінів, як *ісламське право* та *право мусульманських країн*.

Так, під ісламським (або мусульманським) правом прийнято розуміти положення, викладені в Корані, Сунні та інших джерелах, водночас, говорячи про право мусульманських держав, ми завжди говоримо про світське право таких країн, тобто конкретно визначені юридичні нормативно-правові акти чи прецеденти тощо [156, с. 144].

На думку Д. В. Лук'янова, мусульманське право через своє в певному розумінні неземне походження не спирається на авторитет будь-якого творця права на землі, що приводить до певних наслідків, наприклад, що таке право

у зв'язку зі своїм божественним характером є незмінним. Ісламська юриспруденція спирається на похідний від Всевишнього характер права, яке Аллах відкрив людям через вуста Магомеда [156, с. 41].

Х. Бехруз, порівнюючи правові традиції країн мусульманського світу із західними, слушно зазначив, що західна правова традиція, говорячи про витоки права, завжди спирається на природу людини, тоді як ісламська спирається на волю Аллаха, яка виражається в положеннях шаріату [15, с. 214].

Так, ісламська концепція прав людини, в порівнянні з західними, не акцентує на природному походженні прав і свобод, оскільки в її основі були закладені кардинально інші джерела, через що вона розроблена з урахуванням інших цінностей, які лежать в основі ісламської світобудови. З цього випливає, що для правильного розуміння такої концепції необхідно відштовхуватись від того, що ісламське право цілком вписується в рамки ісламу, тоді як сам іслам не є обмеженим рамками ісламського права, через що ісламська концепція права є лише гармонійною складовою ісламу, покликаною здійснювати нагляд та регулювання суспільних взаємовідносин у певній частині нашої планети.

Разом із тим, підходи безпосередньо ісламських країн до тлумачення та застосування основоположних прав і свобод людини також різняться між собою залежно від рівня та ступеня прихильності до традиційних положень ісламу, тобто певної консервативності, що виявляється в радикальних чи поміркованих поглядах на впровадження та реалізацію його догм у суспільно-політичному житті. У цьому контексті досить цікавою є позиція Г. О. Саміло, яка розподіляє мусульманські країни відповідно до рівня застосування положень шаріату у формуванні національного законодавства [251, с. 40–41].

Так, на її думку, до першої групи належать власне ті країни, де іслам визнається державною релігією, а шаріат та його положення мають статус основного джерела права, а саме Об'єднані Арабські Емірати, Кувейт, Катар,

Султанат Оман, Ісламська Республіка Іран, Республіка Ірак, Єменська Республіка, Ісламська Республіка Афганістан, Арабська Республіка Єгипет, Лівія, Сирійська Арабська Республіка, Мальдівська Республіка, Федеративна Республіка Сомалі, Королівство Саудівська Аравія, Королівство Бахрейн.

Поряд із зазначеним, до другої групи, на думку науковиці, належать ті держави, яким притаманний більш поміркований підхід до застосування та впровадження положень ісламу до правових систем своїх країн. Представники другої групи, як і першої, також визнають іслам державною релігією, однак вони не посилаються на шариат як на основне джерело права. Це такі країни, як: Туніська Республіка, Бруней-Даруссалам, Ісламська Республіка Пакистан, Республіка Індонезія, Народна Республіка Бангладеш, Малайзія, Алжирська Народна Демократична Республіка, Йорданське Хашимітське Королівство, Ісламська Республіка Мавританія.

До третьої групи в рамках вищевказаного підходу можна віднести ті країни, в яких законодавчо встановлена свобода віросповідання, проте більшість населення є мусульманами та в повсякденному житті слідує положенням шариату. Це, зокрема, Турецька Республіка, Азербайджанська Республіка, Республіка Таджикистан, Федеративна Республіка Нігерія, Республіка Джибуті, Республіка Сенегал, Республіка Узбекистан, Республіка Гамбія, Республіка Малі, Киргизька Республіка, Республіка Туркменістан, Республіка Гвінея, Албанська Республіка, Ліванська Республіка тощо.

Загалом ісламська концепція прав людини, на думку М. Хаддурі, засновується на таких принципах, як гідність і братство; рівність усіх членів ісламського суспільства, без поділу за ознакою раси та кольору шкіри чи соціального становища; повага до честі, репутації та сім'ї кожної людини; презумпція невинуватості; особиста свобода [347, с. 208].

На думку Н. М. Плисюк, в ісламській правовій концепції можна виокремити такі засадничі аспекти: свобода, в рамках якої дозволеним є все, що не забороняє іслам; гідність, відповідно до якої людина є найдосконалішим витвором Аллаха, у зв'язку з чим має особливе місце поряд

з іншими витворами Всевишнього; рівність, яка унеможлиблює вплив соціальних аспектів, походження тощо, а також справедливість, яка повинна бути складовою взаємовідносин між індивідами [220, с. 251].

Дослідники ісламського права вважають, що з урахуванням принципу верховенства законів шаріату в Корані міститься близько 70 віршів (аятів), присвячених засадничим правам людини, а саме гідність, свобода, рівність та справедливість. Тому припускається, що вищевказані загальноприйняті основоположні права є ключовими компонентами концепції прав людини в ісламському праві [179, с. 37].

Водночас неможливо не погодитися з науковими поглядами М. В. Левчук, яка зазначає, що тотожні поняття щодо основоположних прав і свобод людини, які використовуються в ісламській правовій доктрині в порівнянні з західною, можуть мати кардинально інший зміст [149, с. 10]. Тобто схожа з першого погляду зовнішня форма тієї чи іншої юридичної категорії матиме в мусульманській правовій традиції відмінне наповнення, що в принципі буде впливати й на правозастосовну практику. Беручи до уваги думку М. В. Левчук та інших науковців, які у своїх дослідженнях дотримуються схожих поглядів, важливо розуміти окремі особливості та специфіку світогляду мусульман, який заснований на відповідних культурно-історичних цінностях ісламу. Також треба враховувати місце, яке займає іслам та його приписи як у повсякденному житті конкретного мусульманина, так і в суспільних взаємовідносинах.

Таким чином, із урахуванням ціннісних відмінностей багато вчених стверджують про те, що для представника європейської спільноти матиме форму приниження або нерівності, член мусульманського співтовариства може сприйняти в цілому як звичне явище. І навпаки, ті положення, які у жителів Заходу розуміються як права і свободи, переважною більшістю населення мусульманських країн можуть сприйматися як розбещеність, негідна поведінка або навіть приниження честі та гідності.

Взагалі при дослідженні гідності як юридичної категорії через призму релігійно-правових принципів неможливо не звернути увагу на те, що однією з характерних рис для такої правової сім'ї є усвідомлення того, що права та свободи – це подарунок Аллаха, в основі прав та свобод закладений певний сакральний зміст про те, що вказане є волею Всевишнього. Саме тому гідність у мусульманському світогляді вважається чимось божественним, через те, що говорячи про неї, мусульманський правознавець буде завжди розуміти виняткове місце людини серед усіх інших створінь Аллаха, згадуючи положення найавторитетнішого джерела мусульманського права – Коран.

Відповідно до ісламу Всевишній створив людину найшановнішим та найдорожчим створінням. В одній із сур Корану, яка має назву «Нічна подорож», зазначається «Ми шанували синів Адама й дозволили їм пересуватися сушею та морем, наділили їх усіма благами й віддали їм перевагу, піднявши їх перед багатьма іншими творіннями» [147, с. 252–254].

Проте, на думку М. В. Жданова, одним із недоліків ісламського права є неможливість застосування принципу універсалізму, оскільки притаманний релігійний підхід розподіляє людство на мусульман і не мусульман [78, с. 21].

Д. В. Лук'янов стверджує, що ті люди, які не сповідують іслам, але проживають на території мусульманської країни, перебувають під опікою та захистом держави, однак така категорія жителів може зазнавати певні обмеження у своїх правах. Концепція рівності у представників мусульманського права є дещо специфічною, оскільки права мусульман не можуть бути рівними із правами представників інших релігій, навіть тих, які постійно проживають в тій чи іншій мусульманській державі [157, с. 273–274].

Деякі представники мусульманської юридичної думки, розмірковуючи про гідність в контексті сури «Нічна подорож», стверджують, що Аллах говорить абсолютно про весь людський рід, а не лише щодо правовірних

мусульман, оскільки він (Всевишній) створив усіх однаковими, наділивши певними якостями, як-то честь та гідність, які є основою величі людини, тобто саме такими особливостями, які виділяють людину з-поміж усіх створінь та усього суцього у Всесвіті.

На думку фахівців з ісламського права, в рамках вказаної сури, а саме положенні про те, що «ми наділили синів Адама усіма благами», говориться про повагу Аллаха до людини та її гідності, оскільки Всевишній, надавши людині перевагу над усіма іншими, створив для неї необхідні умови для нормального та гідного життя. Слід зазначити, що в ісламі високо цінується людська праця, у зв'язку з чим в окремих положеннях Корану засуджується будь-яке суспільство, яке нівелює трудові здібності та старання людей, також іслам не сприймає тих, хто відмовляється від праці. Лише коли людина буде мати можливість працювати та отримувати за це певну винагороду, лише тоді матиме гідне життя, в якому зможе поклонятися єдиному Аллаху. Адже, якщо людина не буде докладати зусиль у пошуках хліба та інших речей, які йому послав Аллах, то вона зійде з праведного шляху, а отже, не буде гідною поваги та шани, якою її наділив Аллах [331, с. 52-54].

Враховуючи зазначені положення, шаріат вважає обов'язком мусульманської держави забезпечити своїх громадян та підданих усіма засобами для гідного життя та гарантувати їм задоволення їхніх потреб. Тобто якщо людина здатна працювати, то держава повинна забезпечити її відповідною роботою, а якщо людина непрацездатна, то основні її потреби повинні покриватися за рахунок держави. Але якщо держава не в змозі забезпечити вищевказане, то її керівництво буде відповідати перед Всевишнім за те, що не реалізувало свою найголовнішу функцію, заради якої вона була створена, оскільки в такому випадку її громадяни будуть вимушені займатися жебрацтвом, що суворо засуджує Аллах. Окрім того, у такому випадку та безвихідності люди можуть обрати негідний шлях, розпочавши грабувати та вбивати інших, що зрештою призведе до руйнації ісламського суспільства, яке відповідно до задуму Всевишнього повинно будуватися на

принципах справедливості та гарантії гідного та вільного життя [331, с. 65–68].

В ісламській правовій думці чільне місце відводиться заборонам, пов'язаним із посяганням на особистий авторитет, певну людську самооцінку чи самоідентифікацію, а отже, й людську гідність. Такі дії відповідно до ісламу є гріховними, у зв'язку з чим за окремими положеннями ісламського права, їх можна прирівняти до тяжких злочинів. У цьому контексті слід навести цитату з Корану: «О ви, які увірували! Уникайте більшості здогадок, адже, воістину, деякі здогадки є гріхом! Не слідкуйте одне за одним та не поширюйте пліток...» (49:12) [227, с. 333].

Відповідно до основного джерела ісламського права – Корану, якщо до когось прийшла людина з неперевірними негативними відомостями щодо іншого, то рекомендується дізнатися більше інформації перед тим, ніж сприйняти її та обговорити у своєму оточенні. У сурі «Кімнати» говориться: «О ви, які увірували! Якщо до вас із якоюсь звісткою прийде нечестивець, то спробуйте все з'ясувати. Адже через своє незнання ви можете зашкодити людям, про що згодом будете жалкувати!» (49:6).

Так, цілком несприйнятним вважається наклеп та неправдиві чутки, у яких людині приписуються надумані недоліки та негативні риси, до яких вона не має стосунку. «А ті, які безпідставно ображають віруючих чоловіків та жінок, несуть на собі тягар наклепу й відвертого гріха» (33:58) [227, с. 268]. У вказаному контексті слід зазначити, що Коран, захищаючи людську гідність, встановлює заборону щодо безпідставних звинувачень у розпусті, оскільки останнє є неприпустимою поведінкою та визнається гріхом. У сурі, яка має назву «Світло», говориться: «Тих, які звинувачують добродішних жінок, але не можуть привести чотирьох свідків, бийте вісімдесят разів і ніколи не приймайте від них свідчення, бо вони – нечестивці» (24:4) [227, с. 268].

Так, з метою захисту честі та гідності іслам забороняє перелюбство, пояснюючи це тим, що такі дії є різновидом злочинної діяльності проти

суспільства та Аллаха, оскільки поширюють та популяризують нечестя в ісламських громадах. Саме тому з метою захисту честі та гідності в Корані закріплені ті норми, відповідно до яких перелюбство тягне за собою певні наслідки, а саме покарання [250, с. 116].

Отже, ніхто не має права звинувачувати будь-кого в тому, що він не здійснював. Однак якщо все-таки вказана ситуація матиме місце, то при зверненні постраждалого до суду, відповідно до законів шаріату, сторона, яка звертається з позовом, повинна надати суду належні докази, зокрема шляхом встановлення свідків-очевидців та забезпечення надання ними відповідних показів. Якщо суд визнає докази неналежними, то позивач нестиме відповідальність відповідно до положень шаріату. Як бачимо, іслам встановлює заборону на кожний проступок, який може завдати шкоди людській індивідуальності та принизити її особистість. «О ви, які увірували! Нехай одні люди не глузують з інших – можливо, ті кращі за них. Не лайте одне одного та не вигадуйте образливих прізвиськ...» (49:11) [227, с. 332].

Людина та її гідність визнаються ісламом одними із найпріоритетніших аспектів ціннісно-орієнтаційної складової, оскільки Аллах, наділивши людину найвищим статусом та зробивши її найшановнішою з-понад усіх, наказав ангелам поклонятися їй – «Ось твій Господь сказав ангелам: «Воістину, Я створю людину з сухої глини, мулу, затверділого в формі. І коли Я розмірю її та вдихну в неї зі Свого Духу, то впадуть перед нею ниць, низько кланяючись!» (15:28, 15:29).

Із наукової точки зору, викликає зацікавленість тотальне проникнення ісламу як релігії в глибину та суть права, яке, здійснюючи регулювання суспільних правовідносин, виконує роль провідника для культурних, моральних та етичних надбань як на міжособистісному рівні, так і на рівні людина-держава. Говорячи про вищевказані положення, наприклад, певної гріховності щодо зазіхань на авторитет представника ісламського світу, його добросчесне ім'я, або репутацію, слід усвідомлювати, що той, хто порушує

закони, які були встановлені Всевишнім, він є не просто порушником, проте більше відступником, тим, хто знівелював закони ісламського світоустрою.

Мусульманське розуміння правової категорії «гідність» багато в чому залежить від змісту ісламської концепції прав людини, говорячи про яку, неможливо оминати визначальні для країн Близького Сходу нормативно-правові документи, присвячені засадничим правам і свободам людини, хоча й зі своїми особливостями [174, с.190].

Так, найважливішими документами щодо засадничих прав і свобод людини, які склалися із врахуванням сучасних поглядів ісламських правознавців, вважаються такі: Загальна ісламська декларація прав людини, прийнята в 1981 р. Ісламською Радою Європи; Каїрська декларація прав людини в ісламі, прийнята в 1990 р. на ХІХ нараді міністрів закордонних справ країн – членів Організації Ісламської Співдружності в Каїрі; Арабська Хартія прав людини, прийняття якої відбулось в 2004 р. Лігою арабських держав, однак положення якої набрали чинності лише в 2008 р.

На думку Салема Аззама, в ісламі наявні положення про права і свободи людини, які достатньо міцно вкоренилися завдяки переконанню про те, що Аллах і лише Він є джерелом усіх прав людини, а отже, у зв'язку з неземним походженням основоположних прав і свобод людини, вони не можуть бути обмежені чи скасовані будь-якою державою чи урядом [356, с. 102].

У вступних положеннях Загальної ісламської декларації прав людини проголошується: «Права людини є сформованими відповідно до Божественного закону, який ставить за мету надати людству гарантію честі та гідності, шляхом усунення експлуатації, гніту та несправедливості». Далі в цьому нормативно-правовому документі говориться, що приписи ісламу є квінтесенцією заповіді Всевишнього як у законній, так і в досконалій формі, у зв'язку із чим у рамках вказаної декларації представникам людства нагадується про їх гідність та їх високе положення, яке було дароване їм Аллахом [37].

Говорячи про досліджувану правову категорію в розрізі положень Загальної ісламської декларації прав людини, зазначимо ті положення, відповідно до змісту яких встановлюється охорона щодо захисту гідності як права. Отже, гідність, крім вступних положень, дослівно також вживається в ст. 17, у контексті захисту статусу та гідності працівників. Зазначена норма проголошує, що іслам поважає працю та працівників, у зв'язку з чим закликає мусульман ставитися до робітників справедливо, щедро та благородно. Згідно зі ст. 17 працівники повинні не лише своєчасно отримувати винагороду, а також мати право на відпочинок та право на дозвілля [363].

Хоча в досліджуваних англomовних та російськомовних перекладах цього міжнародного документа категорія «гідність» більше не вживається, на нашу думку, можна навести й інші статті, в яких тією чи іншою мірою встановлюється імператив щодо поваги або недопущення порушення того аспекту людського буття, із змісту якого випливає гідність. З урахуванням наведених раніше окремих засадничих положень одного із джерел ісламського права – Корану (49:12, 49:11, 33:58 тощо), а також коментарів щодо нього деяких мусульманських спеціалістів можливо припустити, що гідність у розумінні ісламських правознавців захищається і в інших положеннях, наприклад у ст. 3 (Право на рівність та заборону дискримінації), ст. 7 (Право не піддаватися тортурам) або ст. 8 (Право на захист честі та репутації) тощо.

Досить цікавим нормативно-правовим актом у розрізі дослідження гідності є Каїрська декларація прав людини в ісламі, у вступних положеннях якої проголошується, що держави – члени Організації Ісламська Конференція прагнуть зробити свій внесок у наміри людства щодо забезпечення прав людини, захист людини від експлуатації та гонінь, а також підтвердити її право на свободу та право на гідне життя відповідно до положень шаріату. Далі мусульманські законотворці заявляють про те, що засадничі та універсальні права і свободи є невід'ємною частиною ісламської релігії.

Окрім того, на їх думку, ніхто не має права скасовувати такі права та свободи, оскільки вони є заповідями самого Аллаха, які були донесені людям через його пророків, через що нехтування ними або їх порушення є гріхом [90]. Так, згідно зі ст. 1 зазначеної Декларації усі люди є рівними в основоположній людській гідності, а також у засадничих зобов'язаннях та обов'язках без будь-якої відмінності за ознакою раси, кольору шкіри, мови, статі, релігійної віри, політичних поглядів, соціального становища тощо. Справжня віра є гарантією підвищення гідності в процесі вдосконалення людини [90].

З точки зору юридичної науки, викликає інтерес таке формулювання, як *засадничі зобов'язання* або *засадничі обов'язки*, на нашу думку, для представників романо-германської або англо-саксонської правових сімей більш звичним буде таке формулювання як «засадничі права» чи «засадничі свободи», але ніяк не обов'язки, оскільки людина як незалежна істота наділена невід'ємними природними правами, у зв'язку з чим питання щодо її певних, так би мовити, «базових» обов'язків є досить незвичним, але не безпідставним. Зокрема, враховуючи твердження про те, що лише Аллах уособлює собою абсолютну істину і тому лише він є єдиним верховним правителем для мусульман, то служіння йому (Всевишньому) та слідування його настановам є однією з цілей існування правовірного мусульманина. У рамках вказаного досить об'єктивним видається положення про певну пріоритетність обов'язків мусульманина над його правами, оскільки лише слідування волі Аллаха може задовольнити Творця.

Свого часу А. Л. Могилевський слушно зауважив, що релігійні постулати та догми не надають прав мусульманину, оскільки у нього є лише обов'язки перед Всевишнім [186, с. 142].

У контексті Каїрської декларації прав людини в ісламі слід також навести положення ст. 6, яка проголошує рівність чоловіка та жінки в людській гідності, наділяючи жінку як певними правами, так і обов'язками. У ч. 3 ст. 17 зазначається про те, що держава повинна забезпечити людині

право на гідне життя, яке зробить можливим задоволення її потреб, як-то харчування, одяг, житло, медичне обслуговування тощо [90].

Говорячи про гідність, викликає дослідницькій інтерес ст. 22, в якій досліджувана категорія вживається в контексті «гідності пророків». Отже, ч. 1 цієї статті встановлює право на вільне вираження своїх поглядів та думок, однак ч. 3 хоча і акцентує на тому, що інформація становить життєво необхідну цінність для суспільства, проте її поширення може бути обмеженим, якщо її зміст буде посягати на святість та гідність пророків або підривати морально-етичні цінності ісламу, завдавати збитків суспільству або послаблювати непорушність віри [90].

Окремої уваги заслуговують положення Арабської Хартії прав людини, яка заснована на вірі арабських націй у гідність людської особистості, яку Всевишній наділив величчю ще на початку утворення світу. У ч. 3 ст. 2 ісламські законотворці засуджують будь-які форми вияву расизму, сіонізму, міжнародної окупації, які створюють передумови для посягань на людську гідність, а також створюють перешкоди для розвитку основоположних прав народів. Також у вказаному нормативно-правовому документі у ч. 3 ст. 3 проголошується, що в рамках певного дискримінаційного ставлення до жінки, яке існує в положеннях шариату, чоловіки та жінки є рівними у повазі до їх гідності та прав, а також обов'язків. Разом із тим, мусульманські нормотворці закріпили право на повагу до людської гідності щодо ув'язнених осіб (ч. 1 ст. 20), а також тих осіб, які мають фізичні вади (ч. 1 ст. 40). Крім того, у ч. 3 ст. 33 встановлюється обов'язок для держав-підписантів щодо необхідності вжиття низки заходів, які сприятимуть забезпеченню розвитку благополуччя дитини в атмосфері свободи та поваги до її гідності [329].

Отже, мусульманське право було створене, розвивалося та продовжує своє існування в рамках релігії іслам і саме тому є важливим інструментом для забезпечення багатовікових моральних, етичних та культурних надбань представників відповідного світогляду, причому, як на рівні людина-держава,

так і на міжособистісному. Саме тому мусульманське розуміння змісту гідності виявляється в багатьох аспектах повсякденного буття, оскільки бути гідним та прожити гідне життя є обов'язком законослухняного та правовірного мусульманина. У зв'язку з цим Коран суворо забороняє та карає за здійснення дій, спрямованих проти авторитету людини, її доброго імені, репутації та положення в суспільстві.

Окрім того, відповідно до найголовніших джерел мусульманського права (Коран та Сунна), а також вищенаведених міжнародних документів щодо прав і свобод людини в ісламі, на державу та її представників покладається обов'язок щодо створення для своїх громадян гідних умов життя, в яких вони зможуть забезпечити себе та свою сім'ю необхідними для гідного існування благами, що дозволить їм не займатися жебрацтвом та не зійти з праведного шляху, а отже, відмовитися від божественної гідності, якою людину наділив Аллах.

Як бачимо, так чи інакше, говорячи про розуміння гідності в правових системах країн ісламського світу, ми завжди будемо говорити про священність її першоджерел, що встановлюють для людини загальнообов'язкові правила поведінки, слідування яким дозволить зберегти ісламське суспільство, яке відповідно до волі та задуму Аллаха повинно існувати на принципах справедливості та гарантії гідного життя. Водночас невиконання священних приписів та здійснення негідної поведінки щодо оточуючих буде сприйматися не як аморальна поведінка, а більше як злочин та віровідступництво.

Висновки до Розділу 2

Таким чином, феномен гідності є діалектично глибоким за своїм змістом через те, що для його всебічного дослідження необхідно розуміти окремі аспекти людини як істоти, людини як індивіда, людини як особистості і людини як громадянина. Отже, логічним є розгляд людини в площині таких

наукових концепцій, як біологізаторство, соціологізаторство, психологізм та спіритуалізм, які не завжди користуються популярністю в юридичних науках, оскільки останні мають на меті дослідження інших проблем, однак влучне застосування окремих положень таких підходів виявилось визначальним для всеохоплюючого розуміння такого феномену, як гідність. Зауважимо, що при розгляді людини через призму таких підходів не треба віддавати перевагу винятково одній науковій точці зору, оскільки лише за гармонійного поєднання сукупності наукових положень всіх підходів можна досягти певної глибини розуміння гідності як феномену.

За результатами опрацьованого матеріалу було засвоєно, що у вітчизняній правовій думці гідність часто пов'язується з сукупністю певних якостей людини, зокрема її індивідуальністю та автономією. Визначальним у такому розумінні є, по-перше, особисте ставлення людини до себе як цінності, а по-друге, усвідомлення індивідом позитивного суспільного сприйняття сукупності його індивідуальних якостей та особливостей. У рамках суб'єктивіського, об'єктивісько-соціального та суб'єктивісько-соціального підходів людина асоціюється з певною соціальною цінністю. З одного боку, мається на увазі об'єктивне значення людини для суспільства, з іншого – особистісне значення для особи її власних якостей, тобто певний рівень усвідомлення власної значущості, яка впливає з самоповаги та аксіологічного сприйняття себе.

Гідність починається в людині. Вона формується в суспільстві й реалізується через соціальні взаємовідносини та правовідносини в межах конкретної держави. Отже, можемо припустити, що гідність може розглядатися як індивідуальна, групова, народна та національна, оскільки складовою індивідуальної гідності виступають певні засвоєні в соціумі індивідом цінності, такі як моральні, культурні, духовні тощо. Говорячи про гідність не лише як про багатоаспектне явище, а і як про багаторівневе, ми маємо на увазі самоідентифікацію людини, яка розвивається в самоідентифікованому суспільстві з притаманними йому рисами на

національному рівні. Виводячи різні рівні гідності, які взаємопов'язані та взаємодоповнені в людині, можемо говорити про національну гідність, загальне розуміння якої повинно складатися з окремо взятих людей, які є носіями своєї гідності, проте засвоєної та сформованої під впливом соціуму з урахуванням людської автономії. Якщо національна гідність, носіями якої є гідні люди, є цінністю, то стан захищеності такої цінності є пріоритетом держави, покликаної забезпечувати збереження національних інтересів, тобто цінностей. Загальна сума національних цінностей починається з окремо взятої суспільної (соціальної) цінності, а саме людини.

Враховуючи вищевказане, на думку автора, під національною гідністю слід розуміти сукупність життєво важливих складових національної свідомості, які визнаються, проголошуються та забезпечуються національним законодавством, відповідно до яких особа усвідомлює свою приналежність до певної національної спільноти, її традицій, історії, культури, мови тощо. Таким чином, розуміння гідності на національному рівні повинне бути складовою національних інтересів та пріоритетів, оскільки в такому контексті гідність – це вже питання національної безпеки. Без людини немає суспільства, без суспільства немає держави, а без розвинутого та гідного громадянського суспільства немає гідної нації.

Також, виходячи із досліджених положень людської гідності через призму європейського контексту (підрозділ дисертаційного дослідження 2.2 «Юридична категорія «гідність» в правових системах Європи»), ми із впевненістю можемо зазначити, що гідність досить часто використовується поряд із певними традиціями, культурними та історичними цінностями цілих народів, які останні зобов'язуються зберігати та захищати. Зазначене не є випадковим, хоча б через те, що гідність за своїм аксіологічним змістом і є цінністю насамперед людською. Але людина – це досить універсальний витвір із притаманними йому біологічними, психічними, соціальними та духовними особливостями. Людина формується в соціумі, якому притаманні

ті чи інші ціннісні категорії, які вона поглинає в процесі свого розвитку, стаючи гідним представником людського роду.

Окремо говорячи про ісламський зміст такої юридичної категорії, як гідність, необхідно враховувати високий рівень взаємозалежності ісламу як релігії та юриспруденції ісламських країн, яка заснована на ціннісних установках Корану та концепції цілей шаріату. Усі вищезазначені основні міжнародні нормативно-правові акти, які були розроблені фахівцями з ісламського права та вважаються досить визначальними для мусульманських країн, проголошують, що основні права людини були сформовані відповідно до волі Всевишнього, а тому такі права визнаються невід'ємною частиною ісламської релігії. Право, на думку ісламських правників, є результатом одкровення Аллаха, у зв'язку із чим, говорячи про людську гідність, важливо усвідомлювати, що гідність у мусульманському праворозумінні має певний сакральний зміст та неземне походження. Такий підхід до розуміння прав людини в цілому та гідності зокрема є по своїй суті унікальним, оскільки, порівнюючи погляди ісламських юристів із юридичною думкою представників романо-германського чи англосаксонського права, можна говорити про те, що права людини в ісламі черпають свою силу не від волі держави чи представників державного апарату або людської природи, а лише від волі Всевишнього.

РОЗДІЛ 3

ЮРИДИЧНА КАТЕГОРІЯ «ГІДНІСТЬ» У ПРАВОЗАСТОСОВНІЙ МІЖНАРОДНІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ПРАКТИЦІ (ТЕОРЕТИКО- ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ)

3.1 Практика Європейського суду з прав людини в контексті захисту людської гідності

Європейська правозахисна система взірця ХХІ ст. становить собою багатовікове надбання античних та середньовічних філософських поглядів, ідей і теорій про людину та її природні права, які згодом, перетворюючись на характерні для країн і народів європейського континенту ліберальні цінності, отримали юридичне закріплення не лише в межах національного законодавства європейських країн, а навіть більше – набули статусу міжнародно-визнаного еталону правової свідомості, в якій чільне місце відводиться невідчужуваній людській гідності. У вказаному контексті є досить визначальною діяльність Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), який з моменту свого створення сформулював особливі підходи та своєрідну практику застосування норм міжнародного права, покликаних забезпечити невід’ємні людські права і свободи, проголошені у низці міжнародно-правових документів, зокрема Загальній декларації прав людини та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) [109].

У сучасних реаліях Конвенція характеризується представниками юридичної думки країн Європи як неофіційна конституція у сфері захисту прав людини, норми якої поширили правозастосовну практику ЄСПЛ далеко за межі європейського простору [255, с. 170]. Для розуміння поняття «практика ЄСПЛ» необхідно визначитися з контекстом його застосування. Зокрема, у широкому сенсі зміст вищевказаного може охоплювати широку діяльність суду в контексті розгляду поданих скарг. У вузькому розмінні

мова буде йти про певний фрагмент мотивувальної частини рішення зазначеної судової установи щодо тлумачення та застосування конкретних норм Конвенції в контексті регулювання спірного аспекту правовідносин [272, с. 18].

Практика ЄСПЛ та Конвенція завжди розглядаються в нерозривному зв'язку, оскільки Суд у такому випадку одночасно виконує як функцію інструмента для тлумачення змісту положень цього нормативно-правового акта, так і функцію контрольного механізму задля нагляду за дотриманням взятих на себе зобов'язань держав-учасниць. Звідси випливає розуміння Конвенції як певного «живого дерева», яке за допомогою вищезазначеної судової практики постійно зростає поряд із неперервним розвитком суспільства [242, с. 138].

Цікавою є наукова думка В. А. Завгороднього, який пропонує розглядати рішення ЄСПЛ як джерела правового впливу, відповідно до яких можливо глибше зазирнути у суть певної норми, закріпленої в Конвенції, та ширше охопити її зміст. Таким чином, говорячи про мету практики ЄСПЛ як джерела правового впливу, можна зазначити, що вона полягає у формуванні правових мотивів та установок у свідомості людей, а також певного правового інтересу [79, с. 83]

Відповідно до загальновизнаного переліку основоположних прав і свобод та усталеної міжнародної практики питанням щодо захисту людської гідності завжди відводиться особливе місце, оскільки в залежності від рівня її захищеності можна говорити про нормальне та щасливе життя представників людського роду. Захист такого багатоаспектного феномену, як людська гідність, полягає в багатьох правових заходах, одним із яких є заборона будь-яких видів нелюдського поводження та катувань. Недарма ст. 3 Конвенції проголошує, що нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню [109].

Так, право людини на недопущення приниження гідності у спосіб, регламентований вищевказаною нормою, полягає у встановленні конкретно

визначеної заборони, яка виступає також і гарантією інших невід'ємних прав людини, а саме права на повагу її честі та гідності, права на життя, а також права на свободу та особисту недоторканність.

Практика ЄСПЛ свідчить, що сфера застосування ст. 3 Конвенції є досить широкою, оскільки її дія поширюється на досить змістовний перелік правовідносин. На думку Т. І. Фулей, обґрунтованість застосування цієї норми передбачає:

- будь-які аспекти, у контексті яких особа перебуває під контролем держави, у т.ч. випадки перебування під вартою чи під контролем державних органів, очікування покарання, затримання осіб, які мають серйозні фізичні вади, примусові заходи фізичного характеру, а також заходи, пов'язані з депортацією чи екстрадицією;

- наявність загрози поганого поведження, випадки розслідування фактичних відомостей чи заяв щодо поганого поведження, а також компенсація через погане поведження;

- випадки застосування сили, а також проведення спеціальних операцій, пов'язаних із застосуванням сили;

- застосування спеціальних засобів та зброї;

- надзвичайні ситуації або надзвичайний стан;

- зараження смертельною хворобою, питання щодо надання медичної допомоги, поведження з особами, які мають психічні розлади, зберігання медичної документації тощо;

- застосування заходів у контексті примусового годування;

- торгівля людьми, кабала, сексуальне рабство [286, с. 93].

Значення ст. 3 Конвенції неможливо переоцінити через те, що вона покликана забезпечити гідне існування будь-якого представника людського роду, у зв'язку із чим, говорячи про вказану правову норму, треба робити акцент на тому, що в її межах здійснюється охорона однієї з найфундаментальніших цінностей європейського демократичного суспільства. Заборона щодо катувань та нелюдського поведження є

недопустимою, про що неодноразово зазначалося у практиці ЄСПЛ, відповідно до якої зміст заборони має абсолютний характер, оскільки її застосування не залежить від попередньої поведінки потерпілого, а також від обставин та характеру скоєного злочину. Окрім того, відповідно до ч. 2 ст. 15 відступ від зобов'язань Конвенції в рамках ст. 3 є неможливим навіть «під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації». Тому вищезазначена правова норма, не маючи будь-яких винятків, містить абсолютну заборону [272, с. 87].

Так, у 1996 р. ЄСПЛ у справі «Аксой проти Туреччини» визнав порушення положень ст. 3 Конвенції щодо заявника, який був заарештований у зв'язку з підозрою в проведенні терористичної діяльності в інтересах політичної партії «Робітничча партія Курдистану» (далі – РПК), яка визнана терористичною організацією багатьма країнами світу, у тому числі Європейським Союзом. Однак, відповідно до п. 62 рішення за вказаною справою, судом було зазначено, що ст. 3 Конвенції покликана забезпечити охорону однієї з визначальних цінностей демократичного світу, через що навіть за наявності найскладніших обставин, таких як боротьба проти організованого тероризму або злочинності, вважається абсолютно неприйнятним застосування катувань чи будь-яких інших видів нелюдської поведінки, що принижують гідність [1].

У рамках цієї справи, відповідно до п. 65 вказаного рішення, Суд наголосив, що турецька сторона також порушила вимоги п. «с» ч. 1 ст. 5 Конвенції, яка передбачає, що арешт та затримання особи повинні здійснюватися з метою допровадження її до відповідного судді або іншої посадової особи, уповноваженої на здійснення судових функцій. На думку Суду, строк, протягом якого утримувався заявник, не маючи можливості постати перед компетентною судовою установою, є необґрунтованим [1]. Адже, відповідно до змісту ст. 5 Конвенції, її мета полягає в захисті особи від протиправних діянь з боку держави та її органів, зокрема правоохоронних та спеціальних, незаконного арешту, неправомірного тримання під вартою, а

також унеможливленні застосування до особи жорстокого або нелюдського поводження. Тобто існування статті обґрунтовується необхідністю мінімізації потенційного свавілля з боку тієї чи іншої держави, в рамках якого поряд із правом на свободу та особисту недоторканність може постраждати людська гідність [223, с. 41–42].

Водночас суд погодився з аргументами турецької сторони про те, що масштаб терористичної активності та впливу РПК на південному сході Туреччини, безумовно, створили надзвичайні умови, в яких постала наявна загроза щодо існування нації. Однак ЄСПЛ, посилаючись на свою практику, зазначив, що попри особливі труднощі, які спіткали турецьку владу в розслідуванні протиправної діяльності РПК, суд не може погодитись із необхідністю тримання під вартою заявника протягом 14 днів без відповідного судового контролю, оскільки негайне судове втручання може запобігти застосуванню до людини нелюдського поводження, через яке може постраждати людина та її гідність (п. 62, 76, 77, 78) [1].

Як бачимо, ЄСПЛ дотримується думки, що навіть в умовах попередження та припинення будь-яких загроз безпеці держави, зокрема протидії підривній діяльності терористичних груп та організацій, здійснення заходів, які можуть спричинити шкоду гідності людини, є недопустимим та не передбачає випадків відступу від положень Конвенції [169, с. 277].

Використання в Конвенції таких понять, як *нелюдське поводження*, *катування* і *таке, що принижує гідність поводження чи покарання*, не передбачає їх розгорнутого тлумачення, у зв'язку з чим їх зміст є конкретизованим у практиці ЄСПЛ, згідно з якою спільною рисою для вищевказаних понять є наявність певного виду жорстокості, який повинен перевищувати т.зв. «мінімальний рівень» [273, с. 118–119].

Так, розглядаючи питання щодо кваліфікації вищевказаних видів поводження з людиною, ЄСПЛ спирається не лише на положення Конвенції, а й на інші міжнародно-правові документи, а саме Декларацію ООН про захист всіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що

принижують гідність, видів поведження чи покарання та Міжнародну конвенцію проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поведження чи покарання [64; 109].

У ст. 1 Декларації ООН зазначається: «Для цілей цієї Декларації «катування» означає будь-яку дію, через яку людині навмисне спричиняється сильний біль або страждання, фізичне чи психічне, з боку офіційної особи або з її підбурювання, з метою отримати від цієї людини чи третьої особи інформацію чи визнання, покарати її за дії, які вона вчинила або у вчиненні яких вона підозрюється, чи залякати її чи інших осіб». Далі у статті зазначається, що поняття «катування» не включає в себе біль та страждання, спричинені позбавленням волі в законний спосіб. Також відповідно до ч. 2 вказаної статті під терміном «катування» слід розуміти «обтяжений і навмисний вид жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поведження і покарання» [64].

Поряд із тим, ст. 1 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поведження і покарання, проголошує: «Для цілей цієї Конвенції термін «катування» означає будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої іншої причини, яка ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання спричиняються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, відома, чи з їх мовчазної згоди...» [109].

А. О. Червяцова вважає, що визначення, яке міститься в Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поведження і покарання, виходить із положень, які закріплені у ст. 1 Декларації, проте, на відміну від останнього нормативно-правового

документа, автори Конвенції визначають термін «катування» в більш розгорнутій формі. Так, Конвенція передбачає значно ширший перелік спрямувань, відповідно до яких має місце застосування катувань, а саме «покарання за діяння третьої особи» або «зادля примушення об'єкта катувань чи третю особу вчинити певні дії», або «у зв'язку з дискримінаційним ставленням». Разом із тим, Конвенція також встановлює відповідальність держави за випадки, коли катування вчиняються «за посередництва чи потурання» державних посадових осіб чи інших осіб, які «виступають як офіційні» [297, с. 42].

Практика ЄСПЛ щодо відмінності катування від інших видів нелюдського поводження зазначає про деякі обставини, які необхідно брати до уваги при тлумаченні вказаних різновидів антилюдської поведінки. Окремі з таких обставин чітко наведені ЄСПЛ у рішенні у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» (від 18 лютого 1978 р.), в рамках якої досліджувалися особливості п'яти методів допиту, які представники правоохоронних органів Великобританії застосовували до осіб, котрі стосувалися діяльності Ірландської Республіканської Армії (ІРА). Зокрема, судом було зазначено про те, що, порівнюючи поняття «катування» з «нелюдським або таким, що принижує гідність поводженням», необхідно враховувати ступінь та інтенсивність страждань потерпілого, а також його індивідуальні особливості. Отже, відповідні п'ять технік проведення допиту, незважаючи на їх комбінований характер застосування, певний рівень систематичності та наявності мети отримання інформації, не були визнані катуванням, проте, на думку суду, становили практику нелюдського та такого, що принижує людську гідність, поводження. Таке рішення ґрунтувалося на розумінні того, що катування є особливою формою навмисного нелюдського поводження, що викликає серйозні страждання, які не були досягнуті у зв'язку із використанням відповідних методів допиту, оскільки останні застосовувалися без належного рівня жорстокості, притаманного поняттю «катування» [336].

У межах вищевказаного може постати низка питань щодо діяльності працівників спеціальних та правоохоронних органів у різних оперативно-службових умовах, зокрема за наявності тих ситуацій, в яких виникає потреба застосування заходів фізичного впливу, адже нерідко проблематика щодо поводження, яке принижує гідність, набуває актуальності саме під час проведення слідчих чи оперативно-розшукових дій.

Окремі науковці зазначають, що в судовій практиці ЄСПЛ існують два підходи, через призму яких розглядаються справи щодо правомірності застосування сили правоохоронцями при виконанні службових обов'язків, наприклад, під час заходів із забезпечення громадської або публічної безпеки чи проведення затримання особи тощо. Зокрема, в контексті першого ЄСПЛ дотримується позиції щодо абсолютної заборони на використання засобів фізичного впливу щодо об'єкта затримання. Прибічники другого підходу вважають, що застосування сили, в цілому, може бути виправданою необхідністю, однак треба брати до уваги обставини, у яких мало місце застосування відповідного акту силового примусу [314, с. 143].

У цьому контексті слід зазначити про рішення ЄСПЛ за справою «Недждед Булут проти Турції» (*Necdet Bulut v. Turkey*) № 77092 від 20 листопада 2007 р., у якому вказана судова установа, посилаючись на власну усталену практику, зазначає, що застосування положень Конвенції щодо заборони катувань та такого, що принижує людську гідність поводження, не виключає та не унеможлиблює застосування сили працівниками правоохоронних органів під час здійснення затримання, проте відповідні заходи можуть застосовуватися у випадку їх адекватності, співрозмірності та необхідності [338].

Так, непропорційність та неадекватність обраних заходів співробітниками одного з правоохоронних органів Австрійської Республіки було визнано ЄСПЛ в рамках справи «Вейзер проти Австрії» (*Wieser v. Austria*) № 2293/03 від 22 лютого 2007 р. Дослідивши суть обставин, ЄСПЛ встановив, що дії працівників, які здійснювалися під час проведення обшуку

в заявника, порушували право вказаної особи на повагу до його гідності, оскільки здійснювалися у принизливій щодо нього манері. Під «принизливою манерою» суд розуміє те, що заявник попередньо був роздягнутий правоохоронцями та покладений обличчям на підлогу. ЄСПЛ окремо зазначив, що заявнику в цій справі було не просто наказано роздягнутися, але його в особливо безпорадному стані роздягнули поліцейські.

після чого останньому зав'язали пов'язкою очі, що поставило заявника в ще більш безпорадний та такий, що принижує гідність, стан.

Автори посібника щодо прецедентної практики ЄСПЛ із застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у межах забезпечення правопорядку в умовах масових протестних акцій зазначають, що застосування положень щодо захисту людської гідності від протиправної поведінки працівників правоохоронних органів потребує ефективного офіційного розслідування. Зокрема, під час масових протестних акцій у разі несанкціонованого застосування сили працівниками органів та підрозділів, уповноважених на забезпечення громадського порядку, виникає потреба в ідентифікації особи співробітника. З метою врегулювання такої ситуації та попередження вчинення негативних дій стосовно людини, її життя, здоров'я та гідності, ЄСПЛ неодноразово зазначав про те, що у випадках, коли уповноважені правоохоронні органи ухвалюють рішення щодо розміщення своїх працівників у масках та зі спецзасобами для забезпечення публічного порядку, а також безпеки або організації затримання особи, інформація щодо належності конкретного працівника до певного підрозділу відповідної структури повинна бути наочно продемонстрована, наприклад, шляхом напису номеру підрозділу на шоломі або жилеті тощо. Як було зазначено раніше, ЄСПЛ, розглядаючи окремі питання щодо посягання на людську гідність, не виключає можливості застосування сили працівниками правоохоронних органів, проте відповідні ідентифікаційні ознаки дають, з одного боку, можливість установити особу працівника в разі застосування ним непропорційної сили в межах попередження певного правопорушення, а

з іншого – не суперечать принципу щодо забезпечення анонімності його особи [249, с. 53, 55].

Відповідно до усталеної практики ЄСПЛ для застосування положень ст. 3 Конвенції деструктивне поведження повинно досягнути т.зв. «мінімального рівня жорстокості», який залежить від вищезазначених обставин, а також від тривалості періоду такого поведження, фізичних та психічних наслідків для потерпілого тощо. Для того, щоб поведження було визнане нелюдським або таким, що принижує гідність, воно повинно включати не лише фізичні страждання, а й відчуття душевної пригніченості [247]. Як бачимо, найбільша жорстокість включає в себе зміст самого поняття «катування», однак незалежно від того, чи негативні дії стосовно людини здійснювалися в контексті катування чи нелюдського поведження або іншого виду поведінки, що принижує, питання щодо приниження гідності завжди залишається в центрі уваги.

Так, у контексті рішення у справі «Данія, Норвегія, Швеція, Нідерланди проти Греції» (т. зв. «Грецька справа») від 05 листопада 1969 р. зазначалося: «Цілком очевидно, що може існувати поведження, яке буде відповідати усім тим ознакам, які зазначені (мається на увазі у ст. 3 Конвенції), тому що всі катування треба вважати нелюдськими і такими, що принижують гідність, видами поведження, а під нелюдським поведженням треба розуміти таке, яке принижує гідність» [361].

Н. Г. Шукліна у своїх дослідженнях щодо забезпечення конституційного права людини на повагу до її гідності через призму положень ст. 3 Конвенції звертає увагу на цікаву особливість практики ЄСПЛ, яка стверджує, що катування не обов'язково має бути «фізичним», наголошуючи, що не менш небезпечним є різновид катувань, який можна охарактеризувати як «нефізичний». Здійснення «нефізичних катувань» має на меті реалізацію наміру щодо навмисного приховання страждань на фізичному рівні. Такі види страждань, як біль та стрес, можуть викликатися через застосування до особи «нефізичних катувань», оскільки їх здійснення

відбувається завдяки іншим засобам, які не включають до свого переліку «тілесні образи» [84, с. 85].

Окремі види нелюдського поводження, які не мають фізичного вияву, проте мають місце у словесних образах певного змісту, різних видах наклепу або публічних звинуваченнях, потенційно можуть спричинити душевний та психологічний дискомфорт, а отже, нанести шкоду цілісності людської особистості, невід'ємним компонентом якої є гідність. Такий різновид антилюдської поведінки можна охарактеризувати як психологічне насильство або катування, визначення якого в практичній площині є достатньо складним явищем.

Г. М. Собко у своїх наукових працях пропонує розуміти під «нефізичним насильством» умисне протиправне насильницьке посягання на психічне здоров'я людини, яке завдає шкоду або ставить під загрозу заподіяння шкоди, що здійснюється шляхом психологічного впливу. У будь-якому випадку, розглядаючи зазначені види катувань або насильства, як на фізичному, так і на нефізичному рівнях, у сукупності з конкретно визначеним переліком обставин за певною справою, ми завжди будемо брати до уваги питання щодо посягання на людську гідність, зокрема на право щодо її недоторканності та поваги до неї [261, с. 134].

У цьому контексті слід навести окремий приклад із практики ЄСПЛ, а саме справу «Володіна проти Росії» (Volodina v. Russia) № 41261/17 від 09 липня 2019 р. Відповідно до суті справи заявниця протягом декількох років з моменту припинення стосунків зі своїм чоловіком зазнавала страждань з боку останнього (2015–2018 рр.). Вказаний чоловік здійснював дії, які містили ознаки протиправної поведінки щодо заявниці, зокрема шляхом нанесення їй тілесних ушкоджень, висловленні погроз на її адресу, залякуванні тощо. Дії вищевказаного змісту здійснювалися з метою схилення зазначеної громадянки РФ до відновлення стосунків. Із урахуванням обставин справи, ЄСПЛ зазначив, що інциденти, які спіткали заявницю, досягли необхідного рівня жорстокості, у зв'язку з чим вони підпадають під

кваліфікацію нелюдського або такого, що принижує людську гідність поводження (ст. 3 Конвенції). Крім того, суд окремо зазначив, що поряд із тілесними ушкодженнями психологічний вплив є важливою складовою такого явища, як насилля. Погрози становлять одну із форм психологічного насилля, а жертва може відчувати страх незалежно від об'єктивного характеру залякування, саме тому такий різновид поводження підпадає під дію ст. 3 Конвенції [36].

Слід констатувати, що з розвитком інформаційного суспільства та цифрових технологій, тенденціями активного використання мобільних додатків та онлайн-платформ для міжособистісних комунікацій проблематика захисту людської гідності набуває все більшої актуалізації, привертаючи увагу міжнародного правового співтовариства. Слід зазначити про такий вид деструктивної поведінки щодо людської особистості, як кібербулінг, який є поширеним явищем для сучасної інформаційно-світової спільноти.

На думку Л. Хекета, відомого в європейському співтоваристві через здобутки в обстоюванні питань рівності та боротьби з насиллям, кібербулінг досить часто спрямований на пригнічення та втихомирення людської гідності реципієнтів у публічній площині, де інші користувачі мають можливість також зробити свій внесок у підтриманні висміювання об'єкта кібербулінгу, у тому числі шляхом перепощування образливого контенту, залишення негативних коментарів та відмічання позначками схвалення (лайк) [344].

Зокрема, ЄСПЛ у рамках справи «Бутуруга проти Румунії» (*Butușuga v. Romania*) № 56867/15 від 11 лютого 2020 р. визнав, що кібербулінг є однією з форм насилля, яке здійснювалося всупереч заборонам, встановленим ст. 3 (Заборона катування) та ст. 8 (Право на повагу приватного і сімейного життя) Конвенції. Відповідно до встановлених обставин за цією справою чоловік заявниці у протиправний спосіб оглядав її сторінки в соціальних мережах, робив копії приватних розмов та чатів, документів, а також фотографій. Враховуючи зазначене, суд вказав на те, що кебірбулінг є одним із видів

психологічного насилля над жінками, який може виявлятися в різних формах, у тому числі таких, як несанкціонований доступ до комп'ютера об'єкта насилля, поширення та маніпулювання інформацією та фотографіями особистого характеру. Разом із тим, ЄСПЛ визнав, що під домашнім насильством слід розуміти не лише застосування фізичної сили, а й різні форми психологічного впливу [334].

Вищевказана справа становить науковий інтерес із тієї точки зору, що питання забезпеченості захисту людської гідності порушуються не лише в межах застосування положень ст. 3 Конвенції, однак у сукупності з іншими нормами вказаного нормативно-правового документа, зокрема ст. 8 (Право на повагу приватного і сімейного життя).

Насамперед право, регламентоване ст. 8 Конвенції, належить до фундаментальних та засадничих прав людини, заснованих на універсальних етичних принципах у сукупності з іншими особистими і політичними правами. Загалом перелік цінностей, перелічених у цій статті, включений у зміст такого поняття, як приватність, до якого безпосередньо належать гідність та репутація. Незважаючи на те, що у ст. 8 дослівно не вживається поняття «гідність», однак з урахуванням принципу ефективного та динамічного тлумачення права, до якого систематично звертається ЄСПЛ, питання щодо людської гідності також підпадають під захист обговорюваної статті. Цей принцип зумовлює еволюційну інтерпретацію конвенційних норм, завдяки чому Конвенція перетворюється на живий інструмент, що реагує на зміни сучасності та дозволяє розширювати гарантії, закріплені вказаним міжнародним документом [272, с. 145–146].

Зміст людської гідності має нерозривний зв'язок із фізичною, моральною та психологічною цілісністю людини, що у прецедентній практиці ЄСПЛ належить до складових елементів поняття «приватне життя». Вищевказана думка підтверджується позицією суду у справі «Костелло-Робетс проти Сполученого Королівства» (*Costello-Roberts v. United Kingdom*)

№ 13134/87, у межах якої розглядалася правомірність застосування директором школи тілесного покарання до семирічного хлопчика [335].

Слід наголосити, що ст. 3 в поєднанні зі ст. 8 застосовується винятково у випадках «серйозних» порушень фізичної недоторканності, у яких водночас відбувається посягання на людську гідність. Однак не настільки тяжкі порушення в розумінні права на повагу до приватності підпадають під сферу застосування лише ст. 8 Конвенції. Так чи інакше, у кожній окремій ситуації суд повинен буде визначити рівень серйозності посягань на приватне життя, що за певних обставин може частково поєднуватися з таким, що принижує людську гідність, поведженням у розумінні ст. 3 Конвенції [10, с. 21–22].

Е. В. Шишкіна, посиляючись на багаторічну практику ЄСПЛ, зазначає, що питання захисту людської гідності в контексті положень Конвенції охоплюються не лише в рамках ст. 3. Враховуючи практичний досвід вказаної судової установи, можна говорити про те, що проблема поваги до людської гідності прямо чи опосередковано також мала місце при розгляді скарг на порушення інших положень Конвенції [312, с. 65]. У цьому контексті можна говорити про випадки дискримінації, які за своїм виявом та розмахом створювали підстави до застосування і тих положень Конвенції, за якими застосовується заборона на нелюдське поведження через приниження людської гідності.

При розгляді справ щодо порушення людської гідності в межах певного дискримінаційного ставлення, ЄСПЛ, посиляючись на норми Конвенції, застосовує положення, які встановлені ст. 14 (заборона дискримінації в користуванні правами, які гарантовані Конвенцією) та Протоколом № 12 (загальна заборона дискримінації). У сучасній практиці ЄСПЛ норми, які містяться у згаданих положеннях, з одного боку, значно розширюють межі застосування принципу недискримінації, а з іншого – формують відносно незалежну одну від одної практику антидискримінаційної юриспруденції. Водночас заборона дискримінації є

втіленням принципу рівності, який закріплений в інших статтях Конвенції та часто застосовується в сукупності з іншими положеннями вказаного міжнародного документа та Протоколами до нього, здійснюючи вплив на практичну площину реалізації механізмів захисту тих прав і свобод, які регламентуються положеннями Конвенції [273, с. 278–280].

І. В. Янковець у своїх наукових дослідженнях щодо інституційних механізмів подолання дискримінації в Україні вважає, що саме дискримінація становить одну зі змістовних загроз для людської гідності, оскільки, виявляючись у тій чи іншій формі, перешкоджає ствердженню людини у її правах. У зв'язку з чим можна говорити, що дискримінація за своєю суттю є протиставленням гідності, оскільки дискримінаційний контекст має місце в запереченні та нівелюванні поваги до прав і свобод осіб – носіїв певних ознак, як-то національність чи віра, стать або вік тощо [325, с. 73, 84, 86].

У рамках дослідження обставин за справою «Східноафриканські азіати проти Сполученого Королівства» («East African Asians v. United Kingdom») від 14 грудня 1978 р. щодо дискримінації, заснованої на расовій приналежності, Комісія дійшла висновку про те, що ця країна перевищила свої права у зв'язку із запровадженням міграційного контролю щодо жителів Східної Африки, які мали азіатське походження. Зокрема, такі заходи реалізовувалися без прийняття до уваги фактів щодо наявності у вказаній категорії осіб громадянства Сполученого Королівства, що свідчило про створення для них перешкод для в'їзду на територію країни. Через такі дії громадяни Великої Британії, які належали до зазначеної спільноти, опинилися у скрутних умовах перебування на території Східної Африки, що призвело до часткової втрати ними засобів для існування. Враховуючи зміст таких обставин, Комісія дійшла висновку про те, що держави при здійсненні заходів контролю своїх кордонів повинні діяти відповідно до стандартів Конвенції, у зв'язку з чим дії Сполученого Королівства щодо диференційного ставлення до зазначених осіб, засновані на расовій

приналежності та не враховують принцип поваги до людської гідності, а отже, є такими, що принижують гідність людини [343].

Я. Ктістакіс, досліджуючи проблематику захисту прав і свобод мігрантів відповідно до міжнародно-правових стандартів, зазначає, що практиці ЄСПЛ відомі випадки щодо застосування положень Конвенції для захисту людської гідності через призму забезпечення низки соціально-економічних та культурних прав, наприклад, адекватних житлово-комунальних умов або права на захист здоров'я тощо. Науковець, посилаючись на окремі судові прецеденти ЄСПЛ, зазначає, що неможливість держави реалізувати заходи, спрямовані на полегшення страждань, спричинених скрутними житлово-побутовими умовами, може трактуватися як нелюдське або таке, що принижує людську гідність, поводження. ЄСПЛ наголошує, що у вказаному контексті держава повинна враховувати обставини, у яких перебувають певні категорії людей, які шукають притулок, зазначаючи, що особи, які не є громадянами тієї чи іншої держави, на території якої вони перебувають, повинні володіти правами на відповідні житлові умови, охорону здоров'я, освіту, роботу тощо [145, с. 35–36].

Зокрема, ЄСПЛ у справі «М.С.С. проти Бельгії та Греції» («M.S.S v. Belgium and Greece») № 30696/09 від 21 січня 2011 р. було зауважено, що протягом декількох місяців заявник проживав в умовах невинуватих злиднів, через що не мав можливості задовольнити навіть свої базові потреби щодо харчування, гігієни та житла. Окрім того, обставини, у яких перебував заявник, не маючи надію та шансів на поліпшення, викликали в нього відчуття страху та можливості стати об'єктом нападу чи пограбування. Тому суд у своєму рішенні зазначив про порушення положень конвенції, які були встановлені з урахуванням фактичних відомостей та обставин за справою, а також соціально-побутових умов, у яких перебувала зазначена особа. Окрім того, на думку суду, вказана сукупність ознак, які характеризували умови проживання заявника, досягли мінімального рівня жорстокості,

передбаченого положеннями ст. 3 Конвенції, а отже, були такими, що принижували його гідність [246].

Говорячи про приклади зв'язку певних соціально-економічних прав із особистим та природним правом на повагу до людської гідності, неможливо окремо не зупинитися на праві щодо охорони здоров'я. Зокрема, Європейський комітет із захисту соціальних прав зазначає, що право на захист здоров'я нерозривно пов'язано з тими правами, захист яких передбачений положеннями вищевказаної Конвенції, як-то право на життя та заборону катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність поводження чи покарання [145, с. 44]. Такий зв'язок ґрунтується на усвідомленості того, що гідність людини є фундаментальною цінністю, яка є основою позитивного європейського права, у зв'язку з чим охорона здоров'я є необхідною умовою для збереження людської гідності. Загалом забезпечення соціально-економічних прав не є самоціллю, оскільки вони знаходять своє продовження в інших особистих правах, гарантованих положеннями Конвенції. Соціально-економічні права є певним інструментарієм, спрямованим на більш змістовне забезпечення тих правових цінностей, які черпають свою силу в людській гідності та автономії, рівності та солідарності [246].

Так, ЄСПЛ, розглядаючи суть обставин за справою «Д. проти Великої Британії» (*D. v. United Kingdom*) № 146/1996/767/964 від 02 травня 2011 р., в рамках якої у заявника, вихідця з Федерації Сент-Кітс і Невіс, при перетині державного кордону з Великою Британією, було виявлено значну кількість такого наркотичного засобу, як кокаїн. Відповідні правоохоронні органи затримали зазначену особу, а за результатами процесуальних заходів його було засуджено до шести років ув'язнення. Однак через рік, під час відбування покарання, у цієї особи було виявлено ВІЛ-інфекцію, за результатом чого держава-відповідач прийняла зобов'язання щодо надання вказаному іноземцю медичного лікування. Вже перед звільненням із місць позбавлення волі було ухвалено рішення про депортацію заявника до країни

походження. Дізнавшись про відповідне рішення, вказана особа звернулася до суду з мотивованим запитом про те, що депортація значною мірою скоротить тривалість його життя у зв'язку з тим, що на території Сент-Кітс і Невіс у нього не буде можливості отримувати належне медичне лікування, еквівалентне тому, що він отримував у Сполученому Королівстві. У своєму рішенні Суд наголосив на тому, що ситуація, в якій перебував заявник, мала винятковий характер, оскільки хвороба, яка спіткала цю особу, досягла певної прогресивної стадії. У зв'язку з чим зазначений іноземець потрапив у залежність від лікування, яке значно полегшувало його стан та загальне існування. Таким чином, ЄСПЛ, керуючись принципом гуманності та винятковими обставинами, ухвалив рішення про те, що депортація зазначеної особи призведе до порушення ст. 3 Конвенції, а отже, буде становити за своїм змістом такий вид поведінки, який характеризуватиметься як нелюдський та такий, що принижує гідність [65].

Щодо правозастосовної прецедентної практики ЄСПЛ стосовно захисту невід'ємного права на повагу до людської гідності вважаємо за необхідне також зазначити, що в окремих випадках суд при розгляді ситуацій, у яких на вимогу заявників порушувалися питання щодо нібито неправомірних дій органів державної влади всупереч певних положень Конвенції, вказана установа, навпаки, підтримувала дії та рішення держави [249, с. 35–36]. Загальновідомо, що характерною рисою ХХІ ст. є активне громадянське суспільство, яке, будучи обізнаним щодо своїх прав і свобод, зокрема свободи вираження поглядів, повинне вимагати від держави їх забезпечення та гарантії.

Говорячи про людську гідність, слід брати до уваги проблему формування особистості, яка здатна самостійно мислити, діяти усвідомлено, приймати відповідні рішення, публічно висловлювати свою думку, а також брати відповідальність за наслідки своєї діяльності, зокрема публічної, політичної тощо. Таким чином, обговорюючи питання щодо реалізації окремих прав і свобод громадянами тієї чи іншої країни в контексті певної

політико-правової активності, необхідно говорити про належне виховання, засноване на ідеалах демократії, взірцях розвиненого громадянського суспільства, людяності та порядності, а також високого служіння людству, що в сукупності є невід'ємними компонентами гідності як такої [202, с. 92–93].

Як зазначалося вище, стрімкий розвиток інформаційних технологій безпосередньо впливає на активне залучення суспільства до вираження своїх поглядів та думок із використанням сучасних технологічних можливостей. Отже, цілком логічним є виникнення питань щодо обрання громадськістю певних засобів та способів на шляху до досягнення своєї мети, реалізації своїх прав і свобод через призму їх суб'єктивного розуміння, що в окремих випадках змушує державу до закономірного втручання в реалізацію такими громадянами відповідного переліку прав, що часто зумовлюється захистом права на повагу до гідності.

У контексті зазначеного пропонуємо на прикладах практики ЄСПЛ розглянути відповідні види зумовленого законними підставами державного втручання у право громадян на вираження їх поглядів, які так чи інакше пов'язані з захистом досліджуваного фундаментального права.

Так, у відповідності до практичних напрацювань ЄСПЛ заходи, які вживаються державою для закономірного втручання у реалізацію права на свободу вираження поглядів, у тому числі з метою захисту людської гідності, можуть включати в себе дії, які за своїм змістом відтворюють положення п. 2 ст. 10 Конвенції. Проте втручання державою в реалізацію відповідного права повинне мати законне обґрунтування, тоді як той закон, який обмежує відповідне право, повинен відповідати критеріям «якісного закону», що включає в себе невід'ємність принципу верховенства права та гарантує неможливість свавільного втручання держави у вираження громадянами своїх поглядів [249, с. 35–36].

У практичній площині ЄСПЛ посилається на перелік обмежень, закріплених у Конвенції, що включає в себе певні умови, формальності або

санкції, які передусім мають бути встановлені та регламентовані законами відповідної держави для захисту демократичного суспільства та в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, а також для запобігання заворушенням чи злочинам або охорони здоров'я чи моралі, чи захисту репутації та прав інших осіб, у тому числі для запобігання розголошенню конфіденційної інформації, підтримання авторитету і безсторонності суду [109].

Зокрема, ЄСПЛ у справі «Матасару проти Республіки Молдова» (Matășaru v. Republic of Moldova) № 69714/16 та 71685/16 від 15 квітня 2019 р., розглядав обставини, відповідно до яких заявник брав участь в організації протестних акцій проти ймовірних, незаконних дій працівників правоохоронних організацій, співробітників органів прокуратури та працівників суду, пов'язаних із отриманням неправомірної вигоди. У рамках вищевказаного ЄСПЛ погодився з позицією держави-відповідача про те, що дії заявника під час проведення чергової акції протестного характеру «ображали та порушували» право відповідних працівників на повагу до їх гідності, оскільки заявник виставив на загальний огляд декілька скульптур непристойного характеру, прикріпивши до них зображення облич зазначених раніше осіб. Разом із тим, ЄСПЛ все-таки визнав неспівмірним обрання державою-відповідачем способу правового впливу, а саме кримінально-правові заходи, які, на думку європейської судової установи, не були необхідними для досягнення правової мети. Однак ЄСПЛ чітко зазначив, що описуване втручання державою повинне визначатися як порушення ст. 10 Конвенції лише в тому випадку, якщо воно не є таким, що передбачене законом, або не переслідує одну з більш законних цілей у відповідності до п. 2 статті, або не було необхідним у демократичному суспільстві для досягнення таких цілей [337].

Як бачимо, у рамках зазначеної справи позиція ЄСПЛ щодо порушення права на повагу до людської гідності є чітко прописаною, однак держава-відповідач, вживаючи заходи щодо охорони такого фундаментального права,

втрутилася в інше міжнародно визнане право, яке полягає у свободі вираження поглядів. Погодимось з тим, що держава не може свавільно втручатися в реалізацію людиною своїх прав, посилаючись, наприклад, на необхідність забезпечення національних інтересів, однак у прецедентній практиці ЄСПЛ неодноразово зазначалося, що обмеження будь-якого права повинно бути врегульоване національним законодавством держави-учасниці Конвенції, переслідувати законну мету, а також бути обов'язковим для досягнення тієї мети, через яку запроваджується конкретне обмеження. У рамках можливості праворегульованого обмеження певних прав людини, які Конвенцією не визначаються як абсолютні (статті 2, 3, 4 Конвенції), важливо брати до уваги міжнародно-правові стандарти, які проголошують, що права людини не можуть реалізовуватися, якщо це порушує права інших осіб [253, с. 15–16].

Так, навіть у випадках захисту гідності людської особистості, репутації, доброго імені та інших смислоутворюючих компонентів досліджуваного правового феномену засоби правового впливу на особу, яка здійснює посягання, повинні бути співмірні та відповідати критерію розумності в такий спосіб, щоб обмеження конкретно визначеного права не ставило під загрозу саму ідею права.

Слід зазначити, що принциповість ЄСПЛ у захисті гідності людини все-таки не виключає можливості застосування адекватних та пропорційних заходів правового впливу на людину, але винятково в законний спосіб, у рамках якого вбачається унеможливлення такого, що принижує людську гідність, поводження чи покарання.

Загалом за результатами аналізу розглянутих ЄСПЛ справ щодо практичного застосування положень, спрямованих на утвердження принципу абсолютної заборони щодо такого, що принижує людську гідність, поводження, важливо окремо зосередити увагу на принциповості європейської судової установи, яка, незважаючи на будь-які загрози безпеці держави, терористичну чи розвідувально-підривну діяльність тощо,

наполегливо обстоює статус людини як найвищої соціальної цінності, природні права якої повинні дотримуватися та рішуче захищатися.

Таким чином, у рамках дослідження окремих складових елементів правозастосовної прецедентної практики ЄСПЛ щодо захисту права на повагу до людської гідності треба безапеляційно говорити про його абсолютний характер. Тлумачення «абсолютності» щодо людської гідності як невід'ємного компонента комплексу природних прав людини відбувається через призму розуміння неможливості відступу від положень Конвенції в рамках ст. 3, якими встановлено імператив щодо заборони катування, здійснення нелюдського або такого, що принижує людську гідність поводження чи покарання. Водночас практика ЄСПЛ наполегливо стверджує, що не всі види негативної щодо певного індивіда поведінки можуть підпадати під дію вищевказаних положень, регламентованих ст. 3 Конвенції [109]. Оцінка рівня суб'єктивно-деструктивного поводження щодо людини залежить від багатьох обставин, які повинні підпадати під встановлені прецедентною практикою ЄСПЛ ознаки т.зв. «мінімального рівня жорстокості», при визначенні яких суд часто звертається до інших міжнародно-правових документів. Характерною особливістю, притаманною для права на повагу до людської гідності, є широка сфера його застосування, дія якої поширюється на досить змістовний перелік правовідносин (правом на повагу до приватного та сімейного життя (ст. 8 Конвенції) або правом на заборону дискримінації (ст. 14 Конвенції) тощо), а також інших прав і свобод людини, закріплених нормами Конвенції. Зокрема, ЄСПЛ неодноразово висловлював думку про те, що людська гідність, будучи фундаментом для багатьох природних прав, фактично стосується усіх прав, які регламентуються Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

3.2 Людська гідність в контексті розвитку національної правової системи

Євроінтеграційні процеси, які відбуваються в нашій державі протягом останніх років, спрямовані на посилення політичного діалогу та співробітництва між Україною та Європейським Союзом (далі – ЄС), його провідними установами та інституціями. Фундаментом для більш плідного та багатоаспектного співробітництва є впровадження та реалізація нашою державою загально визнаних принципів, відповідно до яких функціонує ЄС. Дотримання принципів демократії, забезпечення належного рівня реалізації людиною своїх прав та свобод, а також пріоритетність верховенства права є одними з основних компонентів, які характеризують провідну демократичну країну у ХХІ ст.

Вплив міжнародного права на розвиток національної юридичної думки у межах посилення співробітництва у сфері юстиції між Україною та ЄС, по суті, є визначальним для утвердження належного рівня захищеності основних прав та свобод людини і громадянина. Процес, за якого відбувається реальне, а не декларативне забезпечення пріоритетності людських прав, є необхідною гарантією становлення демократії в Україні, оскільки саме принципи справжньої демократії, в яких правам людини та верховенству права належить пріоритет, становлять ті засадничі європейські ідеали, які протягом багатьох століть впливали на формування правової спадщини європейських країн, головним компонентом якої була цінність людської особистості, що в сучасному розумінні є основою людської величі, а отже, її гідності.

На думку А. О. Селіванова, «людська гідність» для суспільства і держави характеризує стандарт демократії, який має підтверджуватися своїм визначальним соціально-політичним значенням для всіх правовідносин, які становлять права людини. Умовою стабільного конституційного правопорядку є обов'язок держави забезпечити пріоритетність людської

гідності, оскільки від її належної охорони залежить індивідуальна й суспільна правосвідомість, яка є запорукою стабільності відповідного правопорядку на конституційному рівні [254, с. 43].

Слушною є думка В. В. Корженка, який наголошує, що демократичною може вважатися та держава, в якій вміють цінувати працю людини задля неї самої, гарантують та реально визнають на законодавчому рівні її свободу. У такий спосіб, зазначає науковець, держава виражає людині свою повагу та довіру, адже тим самим вона визнає, що людина може бути вдячною лише сама собі, зокрема, своїй волі та старанням, здобутим навичкам та знанням, власній самосвідомості та іншому, що впливає на загальне розуміння та прийняття факту про самостійну здатність людини створити засоби для задоволення своїх потреб [133, с. 229].

Одна з провідних українських дослідниць проблематики людської гідності О. В. Грищук, посилаючись на наукову думку польського вченого Л. Гаркіцкі, зазначає, що людська гідність є загальною конституційною цінністю, яка є не лише основою, а й джерелом усього конституційного ладу. Вона є базовою нормою в багатьох формах сприйняття та розуміння, як-то логічному, онтологічному та герменевтичному, у зв'язку з чим не лише окремо взяті права і свободи повинні тлумачитися через призму її змісту, а й інші принципи системи прав і свобод людини. Останнє повинне відбуватися в той спосіб, завдяки якому буде забезпечуватися реалізація людської гідності, впровадження якої впливає з конституційного визначення гідності як джерела свободи та прав людини і громадянина, що зумовлює тлумачення інших норм та цінностей конституції відповідно до принципу гідності [248].

Недарма конституції та нормативно-правові акти конституційної значущості всіх країн Європейського Союзу в тій чи іншій формі закріплюють право на повагу до людської гідності або ті категорії та поняття, із змісту яких випливає необхідність забезпечення гідних умов для життєдіяльності індивіда, суспільства та держави. Право на повагу до людської гідності визнається абсолютним у будь-якій демократично

розвиненій державі, що автоматично виключає свавільні та несправедливі акти поведінки щодо людини в контексті реалізації вказаного права. Останнє є запорукою впровадження відповідних, реальних та дієвих засобів правового захисту.

На думку В. І. Розвадовського, одним із пріоритетних напрямів державної політики є запобігання вчиненню протиправної поведінки, зокрема правопорушень проти гідності людини, людської честі та волі, що є надважливим аспектом на шляху до побудови правової держави. Правова держава, гідність та права людини є невіддільними одне від одного, оскільки правова держава – це, з одного боку, гарантії реального захисту й охорони від порушень гідності та прав людини, а з іншого – гідність та права людини є необхідними атрибутами тієї держави, яка позиціонує себе демократичною та правовою [248, с. 79].

В українській юридичній думці, як у теоретичній, так і практичній площині, протягом останніх десятиліть досить багато уваги було приділено питанням нормативно-правового закріплення, механізмам та способам захисту вказаного невід'ємного права, тоді як нині не існує чітко визначеного поняття людської гідності, яка через свою багатоаспектність переважно сприймається як морально-етична категорія. У правовій системі нашої держави така категорія є широковживаною в багатьох галузях національного права, зокрема конституційному, кримінальному, адміністративному та цивільному. Особливої актуальності для національної юридичної площини набули ті положення щодо людської гідності, якими вказаній категорії відводиться роль головної соціальної цінності в Україні.

П. М. Рабінович зазначає про те, що важливість конституційних положень щодо гідності людської особистості пов'язана з тим, що саме така цінність є невід'ємним компонентом соціально-зорієнтованої ринкової економіки, конституційної демократії, а також захисту прав людини. Так, прогресивний розвиток держави є неможливим без відповідного забезпечення гідності людини, а отже – демократичних та економічних

інститутів. Недотримання та зневажання державою особистих та інших прав, а також свобод людини означає відсутність у неї майбутнього [235, с. 135–136].

Загальновідомо, що із сутності і змісту Основного закону впливає сутність і зміст інших складових національного законодавства, оскільки ступінь відображення конституційних положень в галузевих нормативно-правових актах безпосередньо впливає на ефективність праворегулятивного аспекту суспільних правовідносин. У зв'язку із чим, детальний розгляд проблематики людської гідності у вітчизняній юриспруденції повинен відбуватися з урахуванням багатьох аспектів, притаманних різним галузям права.

Неабияке значення у вищезазначеному контексті мають погляди на людську гідність через призму науки конституційного права, яке тяжіє до її трактування в широкому сенсі, як-то права та блага, певного принципу або цінності тощо.

Відповідно до аргументованої думки О. В. Батанова, курс формування української держави як правової, соціальної та демократичної, який був проголошений Конституцією України, автоматично передбачає її функціонування на засадах верховенства ідей щодо людської гідності. Вищевказане повинне ґрунтуватися на усвідомленні того, що сутність влади полягає не в пануванні суб'єктів влади з корисною метою, оскільки останні, отримавши відповідні публічно-владні повноваження, повинні здійснювати свої функціональні обов'язки у спосіб, який сприятиме підвищенню рівня загального блага [161; 13, с. 23].

Так, звертаючись до конституційних положень щодо людської гідності, неможливо не звернути увагу на те, що вказана категорія закріплена в преамбулі української конституції, де законотворець, проголошуючи прийняття Основного закону, окремо акцентує на необхідності забезпечення прав і свобод людини, а також гідних умов її життя. Надалі в положеннях ст. 3 Конституції України людська гідність, поряд із людиною та її життям,

здоров'ям і безпекою тощо, проголошується найвищою соціальною цінністю [129, с. 23]. Отже, цілком логічними є положення про те, що гарантії прав і свобод людини визначають зміст і спрямованість діяльності української держави.

Вищезазначеними положеннями Верховна рада України підкреслила пріоритет прав і свобод людини, зазначивши про сучасні спрямування та проголосивши курс майбутнього розвитку України як соціальної держави, тобто такої держави, в якій діяльність її вповноважених органів має бути спрямована на створення реального матеріального добробуту, відповідних умов для освіти та охорони здоров'я, зменшення рівня соціальної нерівності та її економічних наслідків, зокрема створення системи належного соціального захисту тощо [301, с. 14].

Не можна не погодитись із думкою О. О. Коваленко, яка стверджує, що основою для будь-яких дій держави є пріоритетність збереження життя і здоров'я людини. На думку вченої, вищезазначений пріоритет є зерном у будь-якому державницькому виді діяльності, яке спроможне дати паростки для створення умов, необхідних для гідного життя, вільного розвитку людської особистості та подальшого розвитку держави та кожної людини [98, с. 137].

Деякі представники вітчизняної юриспруденції, зокрема С. Л. Вдовіченко, В. М. Кампо та І. В. Головань, зазначають, що переважна більшість проблемних питань щодо реалізації людиною свого права на гідність криється не стільки в його нормативно-правовому закріпленні, скільки у практичній площині його реалізації як найвищої соціальної цінності. Зокрема, українські громадяни часто виявляють пасивність не лише стосовно захисту, встановлених законодавством своїх прав і свобод, а й щодо їх безпосередньої реалізації. На думку цих вчених, пострадянська модель щодо поваги та захисту людської гідності є дещо схожою на європейську, проте цілком відрізняється за змістом та духом, що характеризується за

вузькістю і обмеженістю в її практичному застосуванні [31, с. 55–57; 44, с. 24–25].

Аргументацію на користь такої думки слушно навела В. М. Тернавська, зазначивши, що порушення права на повагу до гідності особи особливо яскраво виявляється під час звернення особи до того чи іншого органу державної влади, а саме коли така особа спочатку не одержує відповіді протягом термінів, встановлених відповідними нормативно-правовими актами, а потім розгляд її запиту ігнорується цілком [274, с. 330].

Водночас у другому розділі Конституції України окремо приділяється увага гідності людської особистості. Так, у ст. 21 проголошується вільність та рівність усіх людей у їх гідності, правах і свободах, а положення ст. 28 закріплюють за кожною особою право на повагу до її гідності, що виключає та унеможлиблює застосування до людини катувань, жорстокого або нелюдського поводження чи покарання та використання людини без її згоди в медичних чи наукових дослідницьких цілях.

Вільність або, інакше кажучи, свобода є засадничою характеристикою людини, через призму якої відображається її стан як суб'єкта власних дій, що також виявляється через її здатність самостійно та добровільно обирати манеру власної поведінки. Однією з умов реалізації такої свободи є рівність людей, проте йдеться не про фактичну рівність, а про рівність з точки зору людської свободи. Під останньою розуміється засаднича умова співіснування людей у сучасному демократичному суспільстві. Виявом вищезазначеної «рівності у свободі» є якраз-таки «рівність усіх людей у гідності та правах», оскільки під людською гідністю прийнято розуміти її цінність незалежно від її індивідуальних, тобто соціальних чи біологічних властивостей. А отже, засада рівності усіх людей впливає з огляду на їхню загальнолюдську гідність [129, с. 156–157].

Говорячи про однакову для всіх рівність у гідності, в рамках Основного Закону неможливо оминати вищевказану ст. 28, яка встановлює відповідне право на повагу до гідності кожного [129, с. 89].

На думку авторів Науково-практичного коментаря Конституції України, уявлення про рівну гідність усіх людей становлять собою ідеологічне джерело їх рівноправності (у тому числі й рівноправність юридичну), певний заслін або щит від посягань на рівність, тобто встановленню безпідставних привілеїв (позитивній дискримінації) чи обмежень (негативній дискримінації) [129, с. 158].

На думку таких вітчизняних правознавців, як С. О. Верланов, Д. А. Гудима, С. П. Добрянський, П. М. Рабінович та ін., окремі положення Конституції України щодо природних прав і свобод людини, зокрема й щодо людської гідності в рамках ст. 21 Основного Закону, повинні бути посилені з точки зору філософсько-правової обґрунтованості їх конституційних гарантій. Так, гідність людини як основа фундаментальних прав і свобод повинна бути більш рельєфно відображена в контексті її безапеляційної значущості [236, с. 67–68].

У рамках положень ст. 41 Конституції України щодо вільного володіння, користування та розпоряджання власністю, результатами наукової чи творчої діяльності зазначається, що вказане вище не може реалізовуватися всупереч людській гідності, правам і свободам інших осіб тощо. Крім того, у ст. 68 встановлюється зобов'язання щодо неухильного дотримання Конституції України, а також заборона щодо посягання на людську гідність, права і свободи інших людей [129, с. 92].

Н. В. Марущак зазначає, що в українській правовій системі конституційний захист гідності людини здійснюється переважно у формі закріплення права людини на повагу до її гідності, а також заборони катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження чи покарання, заборони медичних, наукових чи інших дослідів над людиною без її вільної згоди. За словами вченої, характер вищевказаних конституційних гарантій передбачає різні форми закріплення захисту особою своєї гідності, у тому числі шляхом особистого фізичного захисту в разі

безпосередньої загрози її цілісності, а також інших кримінально та цивільно-правових механізмів захисту [167, с. 4].

Також у контексті відображеності положень щодо визнання, гарантування та захисту людської гідності в тексті Основного Закону неможливо не навести думку Е. В. Шишкіної про те, що підходи до розуміння людської гідності, які містяться в Конституції, є досить вичерпними, однак людська гідність є набагато об'ємнішою, тому що вона є вихідним положенням для інших норм, які гарантують природні права людини. Отже, незважаючи на те, що гідність закріплена в Конституції України як складова системи загальнолюдських цінностей, вона, безумовно, потребує більш широкої інтерпретації з позицій ціннісно-орієнтованого праворозуміння [311, с. 108].

Більш широке розуміння юридичної сутності людської гідності як права, так і загальносоціальної цінності можна зустріти у правороз'яснювальній практиці Конституційного суду України (далі – КСУ), який відповідно до змісту його конституційної юрисдикції вповноважений на інтерпретацію законодавства, чим саме безпосередньо впливає на більш розгалужене та глибоке пізнання різноманітних правових явищ та категорій.

Так, вперше КСУ вказав на нерозривний зв'язок права людини на життя із її правом на людську гідність у рішенні від 29 грудня 1999 р. № 11-рп/99 (справа про смертну кару). Під час прийняття рішення щодо визнання неконституційним положення КК України щодо застосування смертної кари як виду покарання вказана судова установа акцентувала увагу на праві людини на життя та праві людини на повагу до її гідності, які, на думку представників КСУ, зумовлюють реалізацію інших людських прав [243].

На думку багатьох українських вчених, після 1999 р. КСУ не вдавався до більш розгорнутого та змістовного тлумачення досліджуваної категорії, хоча і неодноразово звертався до положень, якими встановлюється гарантія та захист людської гідності.

Зокрема, Г. В. Юровська та Л. К. Жданкіна зазначають, що категорія людської гідності, насправді, протягом тривалого часу не була об'єктом спеціального розгляду КСУ, а офіційного тлумачення людської гідності зазначена інстанція так і не надала. Разом із тим, КСУ у своїй практиці під час обґрунтування своєї позиції досить часто посилався на конституційні положення щодо захисту людської гідності [324, с. 109].

Так, у рішенні від 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005 (справа про рівень пенсії і щомісячного грошового утримання) КСУ зазначив про те, що в Україні як соціальній та правовій державі політика спрямовується на створення умов, які забезпечують достатній життєвий рівень, вільний і всебічний розвиток людини як найвищої соціальної цінності, її життя і здоров'я, честі та гідності. Утвердження та дотримання закріплених у нормативно-правових актах соціальних стандартів, відповідно до позиції зазначеної інституції, є конституційним обов'язком держави [244].

Далі певний опосередкований зв'язок із правом на повагу до людської гідності та правом на соціальний захист відслідковується у рішенні КСУ від 09 липня 2007 р. № 6-рп/2007 (справа про соціальні гарантії громадян), в рамках якої зазначена інституція визнала деякі положення Закону України «Про державний бюджет України на 2007 рік» такими, що суперечать Конституції України. Йдеться про ті положення, якими регламентувалося зупинення дії інших чинних законів України щодо надання пільг, компенсацій та інших форм соціальних гарантій. На думку представників цієї установи, зупинення, хоч і на певний строк, відносин у сфері соціального захисту призведе до гальмування дії механізму реалізації конституційних соціально-економічних прав громадян, що означатиме обмеження права на соціальний захист. Отже, КСУ, враховуючи положення статті 1, 3, 21 та 22 Основного Закону, зазначив, що людина, її права і свободи, а також їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а відповідне їх утвердження та забезпечення є її головним обов'язком, оскільки такі права та свободи є невідчужуваними [118, с. 111, 113]. Таким чином, людська

гідність, відповідно до ст. 3 та положень ст. 21 Конституції України, будучи найвищою соціальною цінністю, імперативно встановлює обов'язок для держави створювати необхідні соціальні умови, за яких можливість реалізації права на повагу до людської гідності в контексті соціальних гарантій буде не призупинятися, а навпаки – більш якісно утверджуватися та забезпечуватися.

У контексті забезпеченості гідності через розуміння соціального аспекту діяльності держави варто навести окремий фрагмент рішення КСУ від 03 лютого 2009 р. № 3-рп/2009 (справа про різницю у віці між усиновлювачем та дитиною), у якому він більш змістовно розтлумачив обов'язок держави та її уповноважених органів на створення належних умов для реалізації прав і свобод. Відповідно до рішення зазначеної судової установи держава повинна забезпечувати належні умови для виховання, фізичного, психічного, соціального, духовного та інтелектуального розвитку дітей, їх соціально-психологічної адаптації та активної життєдіяльності, зростання в сімейному оточенні в атмосфері миру, гідності, взаємоповаги, свободи та рівності [119, с. 49–50].

З точки зору провідних європейських поглядів щодо природних прав людини, особливої уваги в межах досліджуваної проблематики заслуговує рішення КСУ від 23 травня 2018 р. № 5-р/2018, у якому вказана установа, аргументуючи свою позицію, зазначає: «Людську гідність необхідно трактувати як право, гарантоване статтею 28 Конституції України, і як конституційну цінність, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для усіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав». Крім того, КСУ окремо зазначає про те, що положення Основного Закону щодо людської гідності корелюють із міжнародними та європейськими стандартами щодо «розуміння гідного людського життя, мінімальних вимог існування в умовах, які є гідними для людини тощо [120, с. 446].

Незважаючи на те, що КСУ з моменту свого існування так і не надав офіційного визначення людській гідності як основоположній правовій

категорії, проте безапеляційно можна стверджувати про фундаментальний характер вищевказаних положень для вітчизняної юридичної думки, які з поглибленням євроінтеграційних процесів та актуалізацією європейської практики із захисту ключових прав людини набули більш вагомого, з точки зору європейських стандартів та наслідування правових традицій, контексту.

Соціальна зумовленість утвердження, забезпечення та охорони людської гідності як цінності та як права є очевидною, а тому держава зобов'язана не тільки проголошувати або декларувати на конституційному рівні пріоритетність людської гідності, а й піклуватись про можливість її реалізації через положення нормативно-правових актів у різних галузях права.

Так, визнання Конституцією України гідності як природного права людини стало підставою для розвитку положень щодо природної здатності людини мати цивільні права та обов'язки. У рамках науки цивільного права та цивільно-правових відносин, людська гідність розглядається через призму особистих немайнових правовідносин, які відповідно до ст. 1 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) є предметом регулювання цивільного права. Неможливо не звернути увагу на певну законодавчо визначену пріоритетність немайнових прав, які розміщені першими у структурі зазначеної статті [295].

Термін «особисті права» вживається для характеристики різноманітних суб'єктивних прав, які належать громадянину чи певному соціальному утворенню. У цій ситуації йдеться про особисті немайнові права на певні блага, які апріорі є невід'ємними від особи, як-то: життя, здоров'я, честь та гідність тощо [162, с. 5].

Мають місце дискусії щодо проблематики визначення правової природи особистих немайнових прав фізичної особи, оскільки дехто вважає, що регламентація особистих немайнових прав Конституцією України утверджує їх конституційно правову природу. Водночас Конституція України закріплює лише загальні аспекти їх правового регулювання, а вже

більш детальний розвиток має місце в рамках галузевого законодавства. Отже, при визначенні природи відповідних прав необхідно враховувати законодавство, нормами якого здійснюється регулювання та охорона відповідного права [198]. Безумовно, що право на повагу до людської гідності, як було зазначено вище, закріплено у відповідних конституційних положеннях, однак поряд із загальними засадами його регулювання нормами Основного Закону, більш детальна регламентація вказаного права передбачається в межах цивільного законодавства.

Розкриваючи значення людської гідності у площині науки цивільного права, необхідно окремо зазначити про її ідентифікуючі аспекти, відповідно до яких людська гідність насамперед розуміється як благо, тобто певна позитивна цінність. Окремо не зупиняючись на етимологічному походженні цього терміна, скажемо, що існує досить багато науково обґрунтованих визначень щодо блага. Наприклад, під «благом» можна розуміти все те, що об'єктивно існує і завдяки своїм корисним властивостям може задовольнити потреби суб'єкта [259, с. 73]. Або благом є усе те, що має можливість задовольнити певні потреби людини, виходячи з чого, можна говорити про блага як про явища чи дії, речі або певні нематеріальні цінності [132, с. 132].

Н. О. Давидова, досліджуючи особливості особистих немайнових благ, також акцентує увагу на відсутності в них економічного змісту. На її думку, нематеріальні блага, як правило, належать до духовної сфери життя, що дозволяє розглядати їх із декількох позицій, а саме неможливості речового втілення блага та його грошової оцінки, а також відсутності майнового еквіваленту [61, с. 27].

Окремі представники харківської школи цивільного права характеризують немайнові блага таким чином: як цінності, які є загально визнані та забезпечені на рівні закону, які неможливо відокремити від особи-носія, а також як такі, що позбавлені економічного змісту та не можуть бути відчужувані або передані без згоди їх носія [288, с. 693–694].

Із урахуванням зазначених характерних елементів особистих немайнових благ, а отже, й людської гідності як важливої цінності, зауважимо, що вони, будучи нерозривно пов'язаними із суб'єктами цивільних прав, є охоронюваними нормами цивільного законодавства, що означає їх безпосереднє відношення до сфери цивільно-правової регламентації, в рамках якої вказані блага, у тому числі людська гідність, стають об'єктами цивільних прав.

Говорячи про людську гідність як нематеріальне благо, наведемо наукову думку Н. В. Коробцової про те, що нематеріальні блага є такими, що існують незалежно від їх нормативно-правової регламентації на законодавчому рівні, однак суб'єкт повинен мати змогу не тільки їх використовувати, а й реально захищати. Саме тому всі немайнові блага повинні розглядатися як охоронювані об'єкти цивільних прав [132, с. 134].

Поряд із тим, слід звернути увагу, що людська гідність як особисте немайнове право та особисте немайнове благо має дещо різний правовий зміст. К. В. Можаровська зазначає, що особисті немайнові права та блага поєднуються в рамках особистих немайнових правовідносин, в яких об'єктом виступають особисті немайнові блага, тоді як їх зміст складають особисті немайнові права їх суб'єктів. Саме через це особисте немайнове право особи на повагу до її гідності забезпечує їй доступ та реальну можливість користуватися таким благом як гідність [189, с. 136].

Посилаючись на положення ст. 269 ЦК, слід зазначити, що характерною ознакою людської гідності як особистого немайнового права є відсутність її майнової, тобто економічної складової, що логічно впливає з назви вказаної категорії прав [295]. Поряд із відсутністю економічного аспекту в особистих немайнових правах можна виокремити й іншу ознаку, яка характеризує вищезазначену групу прав на певні цінності або блага, в нашому випадку людську гідність. Людська гідність як особисте немайнове право має певний неподільний зв'язок із особою-носієм, а отже, є невіддільною від неї. Суть такої ознаки полягає в її особистому характері, під

яким можна розуміти невід'ємність та невідчужуваність гідності як права. У межах останнього хотілося б навести думку В. В. Кожана, який, вивчаючи особливості особистих прав і свобод людини, слушно зауважив про те, що невід'ємність права на гідність полягає в неможливості його позбавлення, тоді як невідчужуваність – у неможливості його передачі [104, с. 144].

Право на гідність як особисте немайнове право виникає в людини з моменту народження та належить їй відповідно до закону. Окрім того, гідність, будучи особистим немайновим правом, є таким, що належить людині довічно, тобто до моменту настання її смерті [295].

Щодо людської гідності в реаліях площини цивільного права до певного часу переважала думка, яку нині можна назвати традиційною щодо розуміння досліджуваної категорії лише як цінності, що цілком вписується в межі положень ЦК. Д. Д. Луспеник для визначення людської гідності пропонував характеризувати її як соціально-ціннісну значущість людини, а також усвідомлення людиною такої значущості [159, с. 7]. Також Р. О. Стефанчук, визначаючи гідність як цінність кожної фізичної особи, зазначав про її об'єктивну та суб'єктивні сторони та акцентував увагу на моральній цінності та суспільній значущості особистості, а також усвідомленні вищевказаного [267, с. 32; 265, с. 231].

Нині досить актуальною видається думка О. В. Кохановської про те, що реалізація права на повагу до людської гідності повинна відбуватися через призму розуміння такого поняття, як інформація. Цілком погоджуємося з позицією вченої про те, що під гідністю слід розуміти внутрішню самооцінку особистих можливостей, здібностей, якостей, які, по суті, є інформацією, відповідно до якої формується самооцінка, що властива кожній фізичній особі [137, с. 84].

Безумовно, що в епоху розвитку високих технологій, і, як наслідок, інформаційного суспільства, де мережа Інтернет та медіапростір виступають екстериторіальною площиною для поширення інформації різнопланового змісту, проблематика забезпеченості та охорони права на повагу до людської

гідності стає ще більш нагальною. Порушення права на повагу до людської гідності може призвести до певних негативних наслідків для людини як в об'єктивному, так і в суб'єктивному розумінні, оскільки, посягаючи на таке ключове для людської особистості право, відбувається вторгнення в її особистий територіальний простір, який з урахуванням тенденцій розвитку інформаційної сфери стає більш уразливим, а отже, потребує більш розширеного арсеналу для належного правового захисту.

Гідність – це усвідомлення людиною факту про те, що вона наділена унікальними моральними та інтелектуальними якостями, у зв'язку з чим про гідність треба говорити не лише як про самооцінку, а і як про інформацію. Гідність людини – це інформація про цінність, яку вона набуває і зберігає в суспільстві [137, с. 85].

На важливості зв'язку загально визнаних ознак гідності з певною інформацією та інформаційними правовідносинами також наголошує І. В. Саприкіна, яка визначає гідність як особисте немайнове благо, яке виявляється через інформацію про цінність кожної особи, визнану в суспільстві [252, с. 5].

На нашу думку, цілком аргументованим вважається розгляд проблематики щодо права на повагу до людської гідності через призму інформаційного права, до якого у вітчизняній юриспруденції існує двосторонній підхід. З одного боку, визначального розвитку набули наукові погляди щодо інформаційних прав як інституту цивільного права, а з іншого – не менш вагомими видаються теорії про інформаційне право як окрему галузь права [166, с. 8; 136, с. 128]. Так чи інакше, розглядаючи особливості регулювання та захисту права на повагу до людської гідності, де гідність прийнято вважати правовою категорією, еквівалентною немайновій цінності та благу, ми завжди будемо оцінювати певний вид інформації, поширення якої потенційно може призвести до порушення зазначеного права. У царині цивільних правовідносин порушення права на повагу до людської гідності найчастіше має місце при поширенні недостовірної,

викривленої, тенденційної та інших видів деструктивної інформації про особу.

На правовідносини щодо регулювання та захисту права на повагу до людської гідності поширюються норми статті 275, 277 та 297 ЦК України, а також положення Закону України «Про інформацію», Закону України «Про телебачення і радіомовлення», Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» тощо.

Також через те, що людська гідність виступає одночасно як морально-етична категорія, так і особисте немайнове право, яким національне законодавство надає значення самостійних об'єктів судового захисту, чинні нормативно-правові акти не містять визначення досліджуваного феномену. Водночас відповідно до постанови Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 р. № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» (далі – Постанова № 1), під людською гідністю слід розуміти визнання цінності кожної особи як унікальної біопсихосоціальної цінності [230].

У практичній площині виникає багато складнощів щодо захисту права на повагу до людської гідності, оскільки у разі поширення певної недостовірної інформації, яка порушує відповідне право особи, виникає потреба у встановленні юридичного складу такого правопорушення. Останнє становить собою сукупність багатьох обставин, як-то поширення чи доведення інформації, яка порушує право на повагу до людської гідності, до відома хоча б одній особі, у будь-який спосіб; віднесення такої інформації до конкретної фізичної особи, а саме позивача; встановлення факту про те, що поширена інформація не відповідає дійсності, а також завдає шкоди людській гідності як особистому немайновому праву [171].

Р. О. Стефанчук поряд із встановленими законодавством способами поширення вищевказаної інформації називає такі: усна та письмова форми, за допомогою мистецтва, міміки, жестів та інших усталених дій, а також за допомогою ЗМІ та електронних засобів комунікації [266, с. 8]. Встановлення

способу поширення інформації є важливим практичним аспектом, оскільки відповідно до цивільного законодавства спростування відомостей, які посягають на гідність особи, повинно відбуватися відповідно до способу поширення таких відомостей або в інший адекватний спосіб.

Разом із тим, зазначимо, що практична площина щодо захисту права на повагу до людської гідності як особистого немайнового права досліджується багатьма вченими-цивілістами, а проблемні аспекти, які мають місце під час розгляду відповідних справ у національних судах, не вписуються в рамки нашої теоретико-порівняльної наукової праці, оскільки потребують проведення окремого дослідження зі своєю методологічною базою.

Однак у рамках цивільно-правового аспекту вважаємо за необхідне акцентувати увагу на тому, що на практиці, при розгляді питань щодо визнання поширеної інформації недостовірною та такою, яка порушує право на повагу до людської гідності, важливо враховувати широкий перелік обставин, наприклад, відрізнити фактичні твердження від оціночних суджень [29; 188]; здійснити належну фіксацію інформації, якою здійснюється посягання на людську гідність [47]; встановити межі допустимості певної деструктивної інформації у випадку, якщо вона була поширена щодо публічної, а не приватної особи [187]; встановити належного відповідача, якщо інформація, яка посягає на гідність конкретної особи, була поширена в мережі Інтернет тощо [164].

Цивільно-правове регулювання та захист права на повагу до людської гідності, на думку багатьох цивілістів, можливе лише стосовно правовідносин, які виникають щодо об'єктивної сторони гідності, тоді як суб'єктивна сторона є недосяжною для правового впливу і відновлюється лише за результатами захисту об'єктивної сторони [267, с. 19; 196; 47, с. 120]. У другому розділі зазначеної праці нами було проаналізовано об'єктивний та суб'єктивний компоненти людської гідності, у зв'язку з чим можемо припустити, що зазначена наукова позиція відповідає дійсності, проте лише в межах цивільно-правових спорів, оскільки у разі встановлення факту сильних

душевних страждань особи за результатами медичної експертизи, які призвели до певних психічних розладів, необхідно говорити також і про суб'єктивну складову. Під суб'єктивною складовою гідності можна розуміти певний рівень самооцінки конкретної людини, яка фактично є центральним компонентом свідомості, що може зазнати деструктивного впливу через об'єктивні обставини.

У публікаціях та дослідженнях вітчизняних вчених, зокрема вчених-цивілістів, часто можна бачити посилання на зарубіжних науковців про розуміння значення гідності, яке може включати такі складові:

- особисту гідність (цінність конкретно взятої особистості, сукупність її соціально значущих властивостей);
- колективна гідність (цінність людини як члена або учасника певної соціальної групи, належність до якої наділяє людину певною цінністю);
- професійна або трудова гідність (цінність, яка пов'язана з професією тієї чи іншої особи та характеризується завдяки основним видам її діяльності в соціумі);
- громадянська гідність (цінність людини як громадянина певної держави чи представника певного народу);
- людська гідність (цінність людини як представника всього людства) [267, с. 13; 62, с. 145–146; 148, с. 82].

На нашу думку, людська гідність через свою різноплановість та багатоаспектність потребує захисту не лише на особистісному рівні, а й на інших ступенях самоідентифікації людини.

Щодо останнього хочемо навести позицію О. О. Коваленко та Р. І. Шабанова про те, що саме гідність є базовою складовою характеру українського народу. Отже, діяльність держави та її уповноважених органів має бути спрямована на виконання заходів для справдження тих визначальних ідей, які закладені Конституцією України, в ім'я та на користь найвищої соціальної цінності – людини. Останнє необхідно розуміти крізь

реалізацію державних заходів, які повинні бути націлені на охорону життя і здоров'я нації [99, с. 128–129].

Вважаємо, що законодавством, поряд із регулюванням правовідносин щодо захисту гідності людини на особистісному рівні, необхідно вживати більш активні заходи щодо інших компонентів такого змістовного феномену. Наразі на рівні окремих нормативно-правових актів відслідковується зростання використання словосполучення «національна гідність», яка потребує належної забезпеченості та захисту, проте проблематика відповідних юридичних механізмів вимагає більш ретельного вивчення.

Зокрема, у п. 46 Указу Президента України № 392/2020 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 р. «Про Стратегію національної безпеки України» проголошується, що Україна буде рішуче протидіяти спробам приниження національної гідності. Зазначений пункт цілком вписується у зміст п. 1, в якому здійснюється посилення на ст. 3 Конституції України про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю, а головною ціллю державної політики у сфері національної безпеки є реалізація цієї норми Основного Закону [229].

Крім того, у ч. 1 ст. 59 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» законодавцем покладається обов'язок на телеорганізації з повагою ставитися до національної гідності, національної своєрідності та культури всіх народів [231].

Враховуючи тенденції розвитку концепції інформаційних правовідносин у сучасній правовій доктрині та погляди передових науковців на гідність через призму правовідносин в інформаційній сфері, вважаємо, що розвиток наукової та нормативно-правової бази щодо різних складових гідності, у тому числі національної гідності, слід розвивати з урахуванням сучасних поглядів на інформаційну безпеку як складову національної.

Охорона людської гідності у правовій системі нашої держави не обмежується межами цивільного законодавства, оскільки кримінальне право

та кримінально-правова наука також оперують вказаною юридичною категорією, проте вже зі своїми особливостями та певними суперечностями. Наприклад, О. М. Храмцов зазначає, що III розділ Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України), який називається «Злочини проти волі, честі та гідності», не містить у своїй структурі переліку кримінально-караних дій, безпосереднім об'єктом яких була б гідність [291, с. 493–494].

В. А. Бортник стверджує, що в Особливій частині КК України міститься перелік злочинів, додатковим безпосереднім об'єктом яких є саме гідність особи. Науковець наголошує, що злочинні дії, пов'язані з протиправними посяганнями на здоров'я особи або її статеву недоторканість, треба також розглядати через призму охорони людської гідності. Окрім того, така категорія, як гідність, у деяких випадках поряд із основним об'єктом злочину, впливає зі змісту протиправного діяння, а в інших безпосередньо використовується в положеннях таких статей, як ст. 120 КК України («доведення до самогубства»), ст. 161 КК України («порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками»), ст. 365 КК України («перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу»), ст. 387 КК України («розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування») [24, с. 77–79].

Водночас М. І. Хавронюк разом із деякими правовими категоріями пропонує розглядати людську гідність як основний безпосередній об'єкт абсолютно усіх злочинів, відповідальність за які передбачена статтями 146–151 КК України (увесь III розділ Особливої частини КК України) [197].

Є. Л. Стрельцов, розглядаючи склади злочинів III розділу Особливої частини КК України, не вважає за необхідне включати гідність особи та інші невід'ємні компоненти людської особистості до структури будь-яких об'єктів відповідних злочинів [141].

Так, аналізуючи людську гідність у системі об'єктів окремих злочинів, В. М. Підгородинський констатує той факт, що погляди представників науки кримінального права щодо людської гідності є доволі протилежними, а відсутність окремої кримінально-правової норми, спрямованої на захист людської гідності призвела до того, що такий об'єкт злочину зазначається лише в назві вказаного розділу. Вчений наголошує на необхідності окремої норми, положеннями якої було б можливо здійснювати захист гідності як об'єкта кримінально-правової охорони [216, с. 519].

Досить цікавими, на наш погляд, видаються положення про те, що представники науки кримінального права, як і цивільного, також підтримують ідею щодо розуміння гідності в багатьох аспектах, тобто в контексті кримінально-правової думки конкретний вид суспільно небезпечного діяння може нанести шкоду одному з видів або складових людської гідності.

Так, ідея людської гідності відображена в багатьох нормах та інститутах українського кримінального законодавства, у зв'язку із чим відповідні норми окремими науковцями пропонується розподіляти таким чином:

- норми, якими передбачено кримінальну відповідальність за посягання на особисту гідність (статті 296, 365, 373 КК України);
- норми, якими передбачено кримінальну відповідальність за посягання на професійну гідність громадян, зокрема працівників правоохоронних органів, суддів, народних засідателів чи присяжних, службових осіб чи громадян, які виконують громадський обов'язок, державних діячів та захисників (статті 345, 346, 350, 377, 398 КК України);
- норми, якими передбачено кримінальну відповідальність за національну та релігійну гідність громадян (ст. 161 КК України) [217, с. 78–79; 23, с. 111–112].

Водночас деякі науковці, посилаючись на положення ст. 182 КК України («порушення недоторканності приватного життя»),

виокремлюють сімейну гідність, яка може зазнати протиправного впливу через поширення конфіденційної інформації про сімейне життя певної людини [289, с. 175]. Також питання щодо кримінально-правової охорони сімейної гідності порушуються в рамках положень ст. 189 КК України («вимагання»), однак відмінність між ст. 182 та ст. 189 КК України полягає у виділенні безпосереднього об'єкта злочину, який у ст. 189 КК України визначається як право власності. Проте склад злочину, передбачений ст. 189 КК України, утворює погроза розголошення певних відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці, тобто мова йде про інформацію, яка може нанести безпосередню шкоду гідності члену такої сім'ї або навіть цілій сім'ї [24, с. 80].

Інші представники науки кримінального права, досліджуючи природу та рівень суспільної небезпечності хуліганства (ст. 296 КК України), стверджують, що для об'єкта вказаного складу кримінального правопорушення властиві додаткові обов'язкові альтернативні об'єкти, серед яких, поряд зі здоров'ям і власністю особи, виділяють людську гідність [9, с. 99]. В. В. Артюхова стверджує, що нематеріальні наслідки хуліганства як кримінально-караної дії включають в себе порушення спокою громадян, а також приниження їх гідності, що, на жаль, не завжди враховується при визначенні ступеня моральних страждань внаслідок таких порушень та посягань [9, с. 138, 140].

Поряд із можливістю заподіяння шкоди людській гідності протиправною хуліганською поведінкою, досліджувана правова категорія, а відповідно й право людини на повагу до людської гідності може зазнати злочинного посягання через такі кримінально-карані дії, відповідальність за які встановлюється ст. 161 КК України («порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками»). Щодо цього наведемо думку В. М. Панькевича, який, досліджуючи особливості застосування ст. 161 КК України, вважає, що одним із додаткових безпосередніх об'єктів

зазначеного злочину виступає саме людська гідність. У своєму дисертаційному дослідженні науковець наводить аргументацію щодо високого суспільно небезпечного рівня дій, які спрямовуються на розпалювання національної, расової та релігійної ворожнечі, а також приниження національної гідності тощо. Викликає науковий інтерес його позиція щодо необхідності виключення деяких протиправних спрямувань, у тому числі стосовно національної гідності, із ст. 161 та включення їх до окремої статті розділу злочинів проти основ національної безпеки нашої держави [213, с. 10–12].

Водночас аналіз кримінальної правозастосовної практики наразі не містить розтлумаченого розуміння щодо гідності на національному рівні, тобто національної гідності, яка може зазнати протиправного посягання через вищевказаний різновид злочинної поведінки.

Говорячи про посягання на людську гідність у межах кримінального права, хочеться навести думку С. Я. Лихової, яка пропонує розглядати злочинні дії щодо порушення рівноправності громадян у залежності від їх національної або расової належності, через призму розуміння таких термінів, як «мова ворожнечі» або «мова ненависті», які сьогодні активно поширюються із використанням мережі Інтернет [152, с. 274, 276].

Однак сучасний стан кримінально-правової науки наразі не свідчить про наявність єдиної позиції щодо можливості або неможливості законодавчого встановлення заборони щодо певних висловлювань у мережі Інтернет або ЗМІ, якими можуть порушуватися окремі права громадян, а також їх гідність.

Взагалі проблематика щодо встановлення заборони щодо висловлювань, якими здійснюється посягання на людську гідність, досліджується в межах кримінально-правової науки тривалий час. Зазначимо, що раніше у кримінальному законі використовувалися поняття «наклеп» та «образ» як класифікація окремих видів суспільно небезпечної поведінки, якими здійснюється посягання на гідність людини. Однак у середовищі

представників науки кримінального права з моменту декриміналізації вищевказаних видів антилюдської поведінки дискусії щодо доцільності криміналізації уже декриміналізованих діянь досі не вщухають [24, с. 81; 217, с. 4, 5; 4, с. 269, 271; 103, с. 320].

Зазначимо, що на території України з 1991 по 2001 роки діяли положення Кримінального кодексу Української РСР, у межах якого встановлювалася кримінальна відповідальність за «наклеп» та «образу». Нагадаємо, що відповідно до ст. 125 під наклепом тогочасні законотворці розуміли поширення завідомо неправдивих відомостей, які ганьблять іншу особу. Також цією статтею встановлювалися такі кваліфіковані склади злочину: наклеп у друкованому або іншим способом розмноженому творі, в анонімному листі; наклеп, вчинений особою, раніше судимою за наклеп; наклеп поєднаний із обвинуваченням у вчиненні державного або іншого тяжкого злочину [142].

Разом із цим, такими, що втратили чинність положеннями КК України 1960 р., у ст. 126 встановлювалася кримінальна відповідальність за образу, під якою розумілося умисне приниження честі та гідності особи, виражене в непристойній формі. Крім того, окремими положеннями зазначеного закону встановлювалися спеціальні норми щодо відповідальності за наклеп, а саме ст. 176-3 (образа судді); ст. 189 (образа представника влади або представника громадськості, який охороняє громадський порядок); ст. 189-1 (образа працівника правоохоронного органу у зв'язку з виконанням ним службових обов'язків, а також члена громадського формування з охорони громадського порядку або військовослужбовця) [142].

Отже, незважаючи на декриміналізацію образи і наклепу як дій, якими здійснюється посягання на людську гідність, у цій галузі юридичної науки неодноразово повторно висловлювалися рішучі аргументи на користь криміналізації таких видів діяльності.

Так, одним із прибічників необхідності криміналізації наклепу та образи є М. Й. Коржанський, який стверджує, що моральні та духовні

цінності, у тому числі й людська гідність, є найменш захищеними в межах кримінального права. На думку вченого, беззахисність людської гідності, а також зазначених цінностей девальвує їх, що призводить до таких наслідків, як соціальна узаконеність безсоромності, хамства та бруталності [140, с. 73–74].

М. І. Колос робить акцент на тому, що наклеп та образа є, по суті, формами негідної людської поведінки, спрямованими на приниження людської гідності, декриміналізація яких значно звузила зміст та об'єм прав і свобод громадян на захист від посягання на їх гідність та інші важливі права. Науковець, враховуючи рівень соціальної цінності людської гідності, висловлює впевненість у необхідності створення реального механізму, спрямованого на захист гідності кожного представника людського роду від наклепу та образи, які зазвичай вчиняються публічно та з прямим умислом [107, с. 162].

Інші представники кримінально-правової наукової думки висловлюють аргументи щодо відсутності необхідності у криміналізації вищевказаних видів поведінки, оскільки прийняття таких нормативно-правових положень буде суперечити розвитку демократичних процесів та ідеї права в цілому.

Заслуговує на увагу наукова позиція А. В. Андрушка, який, дослідивши основні аргументи на користь необхідності встановлення кримінальної відповідальності за наклеп та образу, зазначає про їх непереконливість. А. В. Андрушко намагається спростувати такі аргументи на користь криміналізації зазначених негативних видів поведінки: встановлення кримінальної відповідальності буде відповідати нормам Основного Закону; цивільно-правова відповідальність за такі вчинки є недостатньою; криміналізація таких дій відповідатиме історичним традиціям кримінального права; кримінальна відповідальність за образу та наклеп передбачена в законах розвинених демократичних країн [6, с. 8–9; 4, с. 269].

О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк, А. В. Андрушко та інші популяризують аргументацію на користь достатності цивільно-правової відповідальності за

поширення неправдивої інформації (тобто наклеп або образу), яка може заподіяти шкоду людській гідності або іншим основоположним правам людини. Зокрема, М. І. Хавронюк зазначає, що саме наявність цивільно-правової відповідальності за вказані види діяльності гарантує отримання усіх можливих видів сатисфакції для тієї людини, щодо якої були поширені певні негативні відомості, чого не передбачено нормами КК України. Така позиція аргументується тим, що суть кримінального закону полягає не лише в покаранні, а й у виправленні правопорушника, у зв'язку із чим, наприклад, штраф, який буде стягуватися за наклеп, буде спрямований у дохід держави [74, с. 470; 5, с. 116–117].

Таку думку також підтримує М. Ю. Шуп'яна, яка, зазначаючи про достатність цивільно-правової відповідальності за посягання на людську гідність шляхом поширення певної неправдивої інформації, стверджує, що поширення завідомо неправдивих відомостей є негативним явищем, однак відновлення кримінальної відповідальності не є необхідною умовою. Вчена, посилаючись на окремі положення Конституції України (ч. 4 ст. 32) про те, що кожному гарантується судовий захист права на спростування недостовірної інформації тощо, відносить питання захисту людської гідності саме до цивільно-правової площини [316, с. 141].

Інші вчені стверджують, що цивільно-правова охорона людської гідності та інших фундаментальних цінностей не повинна створювати умови для виключення кримінально-правової відповідальності, оскільки цивільний позов та кримінальне провадження не виключають одне одного, а отже, можуть застосовуватися паралельно.

Дійсно, якщо розглядати пріоритетність цивільно-правової відповідальності над кримінальною за посягання на людську гідність, багато вчених згадують один із принципів кримінального права, який виявляється в розумінні необхідності економії кримінальної репресії. Водночас інші вчені часто посилаються на доводи О. М. Храмцова і заявляють про недоцільність

економії на таких благах, які визнаються в Україні як найвищі соціальні цінності [291, с. 492–494].

Окремої уваги заслуговує позиція В. М. Підгородинського, у межах якої пропонується погляд на необхідність криміналізації клевети та образи через призму інформаційних правовідносин як складового компонента національної безпеки. Науковець посилається на праці авторів з теорії державних переворотів А. Грамші та Я. Козака про те, що для досягнення протиправних цілей щодо певної країни необхідно здійснювати підривно-репутаційну діяльність стосовно її відомих політичних та громадських діячів. У зазначеному контексті В. М. Підгородинський зазначає, що посягання на інформаційний простір конкретної держави може відбуватися шляхом клевети щодо державного та громадського діяча, у зв'язку із чим поряд із абстрактним розумінням інформаційної експансії необхідно виділяти й більш конкретне [217, с. 84–85].

Отже, на нашу думку, необхідно більш змістовно дослідити феномен людської гідності через призму теорії національної безпеки і, як наслідок, кримінально-правової науки, оскільки проведення інформаційних операцій спеціальними службами іноземних держав та їх агентами впливу на територіях країн-об'єктів їх злочинних спрямувань досить часто направлена проти національних інтересів таких країн, об'єктами яких виступають певні моральні, культурні та духовні цінності тощо, невід'ємним компонентом чого якраз-таки є людська гідність як багаторівнева категорія.

Поряд із тим, з боку різних представників юридичної науки зазначалося, що криміналізація дій, спрямованих проти людської гідності службових осіб або державного діяча, шляхом здійснення клевети або образи, має дещо фрагментарний характер, який не вписується в розуміння системного підходу до кримінально-правової охорони честі та гідності особи [21, с. 101–102].

Таким чином, враховуючи вищезазначені доводи, а також тенденції вдосконалення української правової системи шляхом наближення її до

європейських стандартів, хочемо погодитись з аргументами, проте частково, тих представників наукової спільноти, які зазначають достатність цивільно-правової відповідальності за посягання на людську гідність. Дійсно, положеннями Конституції України (ч. 4 ст. 32) гарантується спростування недостовірної інформації, якою заподіюється шкода людській гідності, а реалізація заходів щодо захисту вказаного права гарантується більшою мірою рамками цивільної галузі права. Наукові дискусії щодо необхідності відновлення кримінальної відповідальності щодо «наклепу» та «образи», через нібито незахищеність людської гідності у кримінальному законі, можливо, і мають сенс, однак нинішній етап розвитку української правової системи не зможе забезпечити суспільство від свавільного застосування таких норм, а отже, й потенційної кримінальної репресії.

Крім того, при розгляді зазначеної проблематики не треба нехтувати такими принципами, як економія кримінальної репресії, який передусім спрямований на визнання будь-якої людини найвищою соціальною цінністю, а отже, вимагає від кримінального законодавства не сухе застосування кримінально-правових санкцій щодо злочинця, а застосування пропорційних заходів кримінально-правового впливу щодо рівня вчиненого ним суспільно небезпечного діяння.

Дійсно, посягання на людську гідність як багатоаспектне явище досить складно визначити при розслідуванні або аналізі різних видів суспільно небезпечної поведінки, але вважаємо, що не можна стверджувати цілковиту незабезпеченість людської гідності межами кримінального закону. Із урахуванням сучасних поглядів та досліджень щодо людської гідності в галузі кримінального права погодимось, що розуміння людської гідності як об'єкта певних злочинних дій є досить протилежними, однак зауважимо, що більш аргументованими є погляди тих вчених, які виділяють гідність людини на рівні основного або додаткового безпосереднього об'єкта певних кримінально-караних дій. Враховуючи теоретичні положення щодо загальноновизнаної декількаступеневої класифікації безпосередніх об'єктів

злочину (т. зв. класифікація «по горизонталі»), зазначимо, що різні кримінально-карані дії можуть завдавати шкоду різним видам суспільних відносин, одним із різновидів яких можуть виступати відносини щодо поваги до людської гідності. Водночас проблема щодо визначення людської гідності як одного з безпосередніх об'єктів конкретних злочинних діянь криється в недостатності та нерозвинутості теоретичних напрацювань, а як наслідок, практичної реалізації механізмів ідентифікації ступеня ушкодження людської гідності тією чи іншою злочинною поведінкою. Останнє виявляється в тому, що пониження гідності не завжди враховується при визначенні ступеня моральних страждань або інших внутрішніх переживань певної особи (у випадках порушення особистої гідності) або групи осіб чи певної спільноти (професійної гідності чи національної або релігійної) [173, с.181–182].

Отже, вважаємо, що необхідно більш змістовно дослідити погляди на людську гідність через призму інформаційного компонента як складового аспекту безпекових теорій. Враховуючи доводи науковців щодо можливості проведення підривної діяльності в українському інформаційному просторі шляхом умисної дискредитації політичних та громадських діячів, зауважимо, що такі дії не є кримінально-караними, а криміналізація наклепу та образи щодо певних категорій населення, навіть з метою захисту їх гідності, буде протилежною до такого фундаментального принципу, як рівність. Однак можемо припустити, що діяльність осіб, які умисно популяризують в інформаційній площині певні деструктивні меседжі, може бути також спрямована проти цінностей певної національності, суспільства або нації, а отже, їх гідності, як представників конкретної спільноти. Отже, акцентуючи увагу на наявності певних напрацювань щодо виділення різновидів гідності як на особистому, так і колективному рівнях, зазначимо про відсутність розвинутих теоретичних напрацювань у цій сфері. Враховуючи, що людина, її гідність та безпека, поряд із іншими базовими цінностями, визначають зміст і спрямованість діяльності держави, необхідно розвивати положення

щодо гідності не лише як одиничної, а й як множинної категорії через призму теорії національної безпеки.

Родовий об'єкт злочинів, передбачених розділом I Особливої частини КК України («злочини проти основ національної безпеки України»), визначається досить змістовним. Слід враховувати, що національні інтереси України відображають фундаментальні цінності та прагнення українського народу, а також його потребу в реалізації права як на гідне життя, так і гідні умови існування [195, с. 3].

Категорія «людська гідність» також вивчається в межах адміністративно-правової наукової думки та відображається у правозастосовній практиці такої галузі права.

О. О. Пунда наголошує на тому, що реалізація на практиці теоретичних положень щодо основних прав людини поряд із цивільно-правовими поглядами на особисті немайнові права повинні поєднуватися з ідеями гуманізації адміністративного права. Така модель, на думку науковця, є ключовим елементом на шляху соціальних перетворень українського суспільства [234, с. 123].

Водночас, на думку Н. А. Осипенко, адміністративне деліктне право не включає до свого змісту жодної норми, якою б здійснювалося забезпечення охорони людської гідності [207, с. 16].

Інші представники юридичної думки вважають, що положення щодо відсутності норм, якими б здійснювалася відповідна охорона людської гідності, відповідають дійсності лише частково. Відповідно до змісту Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) людська гідність може виступати як безпосередній додатковий обов'язковий об'єкт, безпосередній основний альтернативний об'єкт та безпосередній додатковий факультативний об'єкт [217, с. 209].

Зазначимо, що законодавець при визначенні переліку завдань КУпАП у ст. 1 окремо виділив виховний аспект стосовно громадян, який повинен відбуватися в дусі точного і неухильного дотримання Конституції і законів

України, поваги до прав, честі й гідності інших громадян, до правил співжиття, сумлінного виконання своїх обов'язків, відповідальності перед суспільством. Також положення Особливої частини другого розділу КУпАП містять норми, у яких безпосередньо вказується досліджувана категорія, а саме ст. 148-3 («використання засобів зв'язку з метою, що суперечить інтересам держави, з метою порушення громадського порядку та посягання на честь і гідність громадян») та ст. 178 («розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом місцях або поява у громадських місцях у п'яному вигляді») [103].

Розглядаючи положення ст. 148-3 КУпАП, зазначимо, що об'єктом адміністративного проступку є суспільні відносини у сфері зв'язку. Під об'єктивною стороною в цьому випадку розуміється використання відповідних засобів зв'язку в такий спосіб, який буде суперечити інтересам держави та посягати на громадський порядок, а також честь та гідність громадян.

О. В. Когут, проаналізувавши судову практику справ за окремими положеннями КУпАП, у тому числі за ст. 148-3, акцентує увагу на відсутності рішень про притягнення до адміністративної відповідальності за цією статтею, оскільки дії, за які встановлюється відповідальність, досить складно реалізувати. Водночас вчена зазначає про спеціальне законодавство, в межах якого передбачена відповідальність юридичної особи або, наприклад, певного ЗМІ, яке в разі порушення ч. 3 ст. 18 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», відповідно до рішення суду, повинно припинити випуск видання [102, с. 152].

Співвідношення гідності громадян, громадського порядку та інтересів держави потребує окремої уваги, оскільки в цьому випадку ми можемо припустити, що мова йде не лише про людську гідність в одиничному розумінні, тобто особисту гідність, а, так би мовити, про «множинну гідність» (колективну гідність, громадянську гідність або національну гідність). Нами вище зазначалося, що деякі науковці схильні виокремлювати

певні складові гідності або навіть рівні, що актуалізує проблематику майбутніх досліджень не лише багатоаспектності гідності як правової категорії, а й багаторівневості. Галузь адміністративного права є вкрай важливою для держави, оскільки завдяки правовій природі відповідних норм регулювання, держава здатна здійснювати необхідний правовий вплив на суспільні відносини у сфері державного управління. Останнє своєю чергою має бути орієнтоване на впровадження такої державної політики, за якої людина, її життя, здоров'я, гідність тощо будуть гарантовані, забезпечені та захищені.

Офіційне тлумачення інтересів держави міститься в рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень ст. 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді) від 08 квітня 1999 р., відповідно до якого судом встановлено, що інтереси держави є такими, які відрізняються від інтересів інших учасників суспільних відносин. В основі ж перших, на думку суду, завжди є потреба у здійсненні загальнодержавних (політичних, економічних, соціальних та інших) дій, програм, спрямованих на захист суверенітету, територіальної цілісності, державного кордону України, гарантування її державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, охорону землі як національного багатства, захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання тощо [245].

При розгляді проблематики використання засобів зв'язку, наприклад певним індивідом або групою осіб, у такий спосіб, який буде суперечити інтересам держави та гідності громадян, необхідно враховувати баланс інтересів держави, суспільства та окремого громадянина.

Найголовнішою юридичною гарантією права на повагу до гідності людини є те, що встановлення заборон або обмежень повинне відповідати

цінностям правової держави, які захищаються конституцією та законами [168, с. 38].

В адміністративному праві та науці адміністративного права досить аргументованими видаються погляди на людську гідність через призму забезпеченості громадського порядку, який, на думку В. П. Нагребельного, повинен розумітися як врегульована правовими та іншими соціальними нормами система суспільних відносин, що забезпечує захист прав і свобод громадян, їх життя та здоров'я, повагу честі та гідності, а також дотримання норм суспільної моралі [321, с. 639].

Одним із найпоширеніших адміністративних правопорушень, яким завдається шкода людській гідності поряд із громадським порядком, є дрібне хуліганство (ст. 173 КУпАП), об'єктивна сторона якого характеризується нецензурною лайкою в громадських місцях, образливим чіплянням до громадян, а також іншими тотожними діями, якими порушується громадський спокій та порядок [103].

Дослідниця проблематики дрібного хуліганства як адміністративного проступку Л. М. Волкова виділяє людську гідність як один із компонентів, на який здійснюється посягання в контексті порушення громадського порядку та громадського спокою. Вчена, дослідивши зміст різновиду дрібного хуліганства у формі образливого чіпляння до громадян, визначає його як аморальну та таку, що принижує людську гідність, поведінку [35, с. 62; 34, с. 16].

Громадський спокій, будучи соціальною цінністю, під час здійснення різної негативної поведінки, у тому числі й дрібного хуліганства, зазнає шкоди на рівні його окремих складових, однією з яких, поряд із безпечним існуванням, є людська гідність [224, с. 177].

Як було вже зазначено, людська гідність як правова категорія має безпосередній зв'язок із мораллю. Про значення суспільної моралі в адміністративно-правовому аспекті, а також її важливість наголошує Г. В. Симоненко. На його думку, мораль та право існують заради однієї мети,

а саме узгодження інтересів окремої особистості та усього суспільства, забезпечення гідності людини та підтримання громадського порядку [257, с. 249].

Так, адміністративна відповідальність за поведінку, що посягає на людську гідність та суспільну мораль, встановлюється положеннями ст. 178 КУпАП, об'єктивна сторона якої виражається в розпиванні пива (крім безалкогольного), алкогольних, слабоалкогольних напоїв на вулицях, у закритих спортивних спорудах, у скверах, парках, у всіх видах громадського транспорту (включаючи транспорт міжнародного сполучення) та в інших заборонених законом місцях, крім підприємств торгівлі і громадського харчування, в яких продаж пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв на розлив дозволена відповідним органом місцевого самоврядування, або поява в громадських місцях у п'яному вигляді [103].

Аналізуючи судову практику щодо притягнення до відповідальності осіб за ст. 178 КУпАП, важливо зазначити, що суд неодноразово наголошував на тому, що поява у громадських місцях у п'яному вигляді та у спосіб, що ображає людську гідність, повинен розглядатися через призму порушення громадського порядку. Проте лише поодинокий факт появи певної особи в нетверезому стані ще не є підставою для притягнення до адміністративної відповідальності, оскільки, на думку представників судових інстанцій, для притягнення до відповідальності за вказаною статтею необхідно, щоб поява у відповідних місцях у стані алкогольного сп'яніння супроводжувалася вчиненням дій, якими ображається людська гідність та громадська мораль [102, с. 153].

Окремо слід зазначити про розбіжність поглядів щодо людської гідності через розуміння суті адміністративно караних дій за ст. 173-1 КУпАП («поширення неправдивих чуток»), оскільки деякі вчені не вбачають наявності посягань на вказане право у структурі об'єктивної сторони. Проте, на думку Л. В. Ковалю, правопорушник, який продукує та поширює неправдиві відомості серед громадян, провокує людей до скоєння дій, які

можуть виявлятися у грубому порушенні громадського спокою або порядку, масових безчинствах, оскільки поширювана інформація неправдивого змісту може викликати паніку серед населення або відчуття гострого страху. Поширення неправдивих чуток може завдати як майнової, так і моральної шкоди, зганьбити честь та гідність людей, отже, необхідно розглядати можливість відповідальності за вказаний вид адміністративного проступку в поєднанні з відповідним цивільним позовом [100, с. 76, 78].

Як приклад, вважаємо за необхідне звернутися до реалій сьогодення, де вповноважені правоохоронні органи активно відслідковують поширення т.зв. «онлайн-фейків» щодо коронавірусної інфекції, які потенційно можуть призвести до вищезазначених негативних наслідків. Відповідно до звіту Національної поліції України тільки у 2020 р. кіберфахівці заблокували понад 5 тис. інтернет-посилань, які були пов'язані з поширенням неправдивих та тенденційних відомостей щодо ситуації із коронавірусом [209].

Так, нині фахівці з адміністративного права частіше розглядають людську гідність через призму відносин, які виникають в інформаційній площині. Відповідні наукові здобутки є невід'ємними від епохи діджиталізації, характерні особливості якої слід враховувати при дослідженні феномену людської гідності в національній юридичній думці.

Певною новелою для національного законодавства стало нормативно-правове закріплення такого негативного явища, як булінг, під яким традиційно розуміється вчинення деструктивних дій, у тому числі й із застосуванням електронних комунікацій щодо певного індивіду шляхом цькування, залякування або третирування. Із прийняттям у 2018 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» було доповнено положення КУпАП ст. 173-4 (Булінг (цькування) учасника освітнього процесу), а також внесено відповідні зміни до Закону України «Про освіту», у якому було закріплено типові ознаки булінгу [228].

Відтепер в українській правовій думці під булінгом слід розуміти діяння, яке здійснюється щодо учасників освітнього процесу, яке полягає в психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються щодо малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Цілком погоджуємося з думкою Н. М. Опольської, яка стверджує, що суспільна небезпечність булінгу виявляється в тому, що деструктивні та негативні дії здійснюються з метою нанесення істотної шкоди дитині-жертві та посягають на її фізичне і психічне здоров'я, життя, честь та гідність [204, с. 103]. Говорячи про об'єкт такого адміністративного правопорушення, слід зазначити, що законодавець включив його до структури глави 14 «Адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку».

Т. М. Лежнева та С. В. Черноп'ятов, розглядаючи склад булінгу як адміністративного правопорушення, зазначають, що безпосереднім об'єктом є громадський порядок в освітньому середовищі та громадська безпека в освітньому процесі. Науковці під громадським порядком в освітньому середовищі розуміють систему суспільних відносин, які виникають та розвиваються в площині освіти під впливом соціальних та правових норм, що спрямовані на забезпечення: стабільного функціонування закладів освіти; нормальної реалізації освітніх програм та освітнього процесу загалом тощо. Під громадською безпекою в освітньому процесі зазначені науковці розуміють стан захищеності прав і свобод людини від різних суспільно небезпечних чинників, а також негативного впливу подій та обставин, породжуваних різними факторами [150, с. 138].

Поряд із цим, об'єктом адміністративного проступку такого формату є людська гідність, здоров'я людини, як психічне, так і фізичне, та її воля. Суть булінгу якраз-таки полягає в завданні певних моральних та фізичних

страждань особі, її дискредитація, примушення до небажаних дій, які суперечать волі особи. Усе вищевказане за своїм змістом суперечить природі людської гідності як визначальної складової переліку загальнолюдських цінностей.

Беззаперечно, що захист від булінгу малолітніх або неповнолітніх осіб, а також інших учасників освітнього процесу повинен бути одним із пріоритетних для політики держави у сфері адміністративно-правового забезпечення, оскільки освіта є невід'ємною складовою суспільного життя, а особи дитячого та підліткового віку є найбільш вразливими до негативного впливу. Крім того, людина, будучи істотою соціальною, розвивається та формується під впливом різних соціальних чинників, які так чи інакше накладають відбиток на певні установки індивіда щодо себе, що автоматично належить до предмета гідності.

Водночас деякі дослідники наголошують на недостатності регулювання правовідносин щодо захисту окремих індивідів та їх гідності від різних видів деструктивної поведінки (цькування, психологічного знуцання тощо), оскільки фактично об'єктом вищевказаних спрямувань можуть бути не лише учасники освітнього процесу, а й члени трудових колективів, представники різних професій або деякі категорії населення, наприклад, учасники бойових дій чи внутрішньо переміщені особи тощо. У зв'язку з цим точаться наукові дискусії щодо необхідності включення до українського законодавства положень щодо мобінгу (деструктивні дії учасників трудових відносин проти особи та її гідності, у тому числі із застосуванням електронних комунікацій) [275, с. 129; 154, с. 110–111].

Так, у контексті гідності людини окремими науковцями було доведено необхідність розширення складів проступків, в яких встановлюється адміністративно-правова відповідальність за порушення особистих немайнових прав. Наявні суспільно шкідливі діяння не охоплюють усього спектра суспільних відносин, через що необхідно говорити про доцільність

розширення сфери адміністративно-правового захисту окремих особистих немайнових прав [233, с. 23–24].

Висновки до Розділу 3

Таким чином, практичні напрацювання ЄСПЛ включають в себе досвід застосування положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо унеможливлення поведження, що пригнічує людську гідність, в сукупності з іншими нормами вказаного міжнародно-правового документа, наприклад, правом на повагу до приватного та сімейного життя (ст. 8 Конвенції) або правом на заборону дискримінації (ст. 14 Конвенції) тощо. Зокрема, незважаючи на те, що поняття людської гідності найбільш пов'язане з положеннями ст. 3, проте ЄСПЛ систематично та аргументовано стверджує, що людська гідність, будучи джерелом природних прав, фактично стосується усіх прав, які регламентуються Конвенцією [109]. Отже, сфера застосування положень щодо захисту людської гідності є значно ширшою, ніж може здатися на перший погляд, а відповідно розуміння її змісту, завдяки прецедентній практиці ЄСПЛ, робить його більш глибоким та, можливо, ще не до кінця дослідженим.

Разом із тим, із урахуванням тенденцій розвитку інформаційних технологій все більшої актуалізації набувають неklasичні для вказаної судової установи правові прецеденти, зокрема ті, в яких деструктивна поведінка щодо людської гідності, в рамках застосування положень ст. 3 Конвенції, здійснюється не на фізичному рівні, проте більше на ментальному, психологічному або духовному. Такі різновиди нефізичного насилля фактично виключають «тілесні образи», однак потенційна шкода від застосування таких видів антилюдської поведінки може прирівнюватися до катування або іншого виду нелюдського поведження, яке принижує людську гідність, оскільки їх застосування спрямоване на спричинення душевного та психологічного дискомфорту, який здатний уразити цілісність людської особистості. Один із різновидів такого посягання на людську гідність

отримав міжнародно-визнаний термін «кібербулінг», правозастосовна судова практика щодо якого активно розвивається та доповнюється.

Крім того, людська гідність досить широко репрезентована в національній правовій системі, у якій проблематика нормативно-правового розуміння, юридичного тлумачення та впровадження практичних механізмів реалізації особою права на повагу до її гідності набуває все більшої актуалізації як на галузевому, так і міжгалузевому рівнях. Дійсно, у правозастосовній вітчизняній практиці юридична категорія «гідність» є широкоживаною в багатьох галузях національного права, зокрема конституційному, кримінальному, адміністративному та цивільному. Погляди на людську гідність спрямовуються через призму її трактування, як блага або певного принципу та цінності, захист якої є пріоритетним для держави, оскільки визначає спрямованість і зміст її діяльності. Крім того, людська гідність є засадничим елементом комплексу особистих немайнових прав людини, які асоціюються із належністю до духовної сфери життя через те, що не мають економічного змісту та є невіддільними від особи-носія.

Водночас, незважаючи на те, що протягом існування незалежної України багато уваги було приділено проблематиці юридичного закріплення, механізмам та способам захисту вказаного невід'ємного права, проте так і не було надано конкретного юридичного визначення поняттю людської гідності.

У ході нашого дослідження, зокрема через призму правових підходів у різних галузях права, було встановлено, що юридична категорія «гідність», будучи ідеологічним джерелом рівноправності, певною соціальною цінністю та ключовим елементом комплексу особистих немайнових благ людини, також може виступати і певним критерієм ідентифікації різновидів протиправної поведінки.

Зокрема, категорія «гідність» відображена в багатьох нормах та інститутах українського кримінального законодавства, де, розглядаючи конкретний вид суспільно-небезпечного діяння (наприклад статті 161, 182,

189, 296, 365, 373 КК України), вчені зазначають про уразливість людської гідності в тому чи іншому її базовому аспекті (розумінні).

Аналіз сучасної наукової думки свідчить про те, що необхідно враховувати можливу уразливість людської гідності при нормативно-правовій регламентації забезпечення громадського порядку та громадського спокою в Україні, оскільки нематеріальні наслідки, наприклад, хуліганства або порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань тощо, як кримінально-караних дій, пов'язані не лише із порушенням спокою громадян, а й їх гідності, у тому числі й національної.

Поряд із тим, слід констатувати факт, що серед українських фахівців із адміністративного права людська гідність досить часто розглядається через призму об'єктів адміністративних проступків, де здійснюється посягання на суспільні відносини у сфері охорони громадського порядку, зв'язку та ін. Водночас, в умовах стадії активного розвитку інформаційного суспільства необхідно більш уважно підходити до проблематики захисту людської гідності, у тому числі адміністративно-правовими засобами. Удосконалення юридичних механізмів забезпечення використання засобів зв'язку у спосіб, який не буде суперечити інтересам держави, громадській безпеці та гідності громадян, повинно бути одним із пріоритетних компонентів правових перетворень. Не до кінця зрозумілим залишаються наукові підходи до вироблення одностайної позиції щодо розуміння окремих положень ст. 148-3 КУпАП, де законотворець вживає термін «гідність громадян». Останнє, маючи ознаки множинної категорії, заслуговує на проведення окремих досліджень, які, на нашу думку, повинні відбуватися з урахуванням напрацювань щодо розуміння (тлумачення) гідності на загальнодержавному чи національному рівнях. Вважаємо, що гідність громадян у контексті її захищеності повинна розглядатися поруч із державними інтересами, як у сфері національної безпеки, так і громадської.

Крім того, на нашу думку, необхідно більш змістовно дослідити феномен людської гідності через призму безпекових теорій, оскільки проведення інформаційних операцій спеціальними службами іноземних держав та їх агентами впливу на територіях країн-об'єктів їх злочинних спрямувань досить часто направлена проти національних інтересів таких країн, які мають на меті дестабілізацію суспільно-політичної ситуації, провокування панічних настроїв або загострення внутрішніх протиріч тощо. Проте, їх об'єктами виступають певні моральні, культурні та духовні цінності, невід'ємним компонентом чого, якраз-таки, є людська гідність, а подекуди й національна гідність. Враховуючи, що людина, її гідність та безпека, поряд із іншими засадничими цінностями, визначають зміст і спрямованість діяльності держави, необхідно розвивати положення щодо розуміння гідності на національному рівні, оскільки сьогодні термін «національна гідність», подекуди вже, використовується в межах вітчизняної юриспруденції.

Разом із тим, відслідковується тенденція міжгалузевого трактування гідності в площині правовідносин в інформаційній сфері, яке зумовлене епохою діджиталізації та розвитком інформаційного суспільства особливо в контексті притаманного для XXI століття феномену т.зв. «нефізичного насилля», яке подекуди може спрямовуватися й проти окремих верств населення, шляхом розповсюдження т.зв. «мови ворожнечі» або «мови ненависті», яка активно поширюється із використанням мережі Інтернет. Правові реалії сьогодення характеризуються стрімким розвитком суспільних відносин, у тому числі й у інформаційній площині, однією з характерних рис якої, на жаль, є узаконеність хамства, брутальності та психологічного знущання, що девальвує один із основних ціннісних компонентів людської особистості – її гідність.

Наукові досягнення, які впровадили в українську юридичну науку стандарти демократичної світової спільноти із захисту людини (у контексті нашого дисертаційного дослідження – учасників освітнього процесу) та її

гідності від різної деструктивної поведінки (булінгу), яка може супроводжуватися психологічним або фізичним чи іншими видами насилля, є черговим, проте не останнім кроком на шляху до побудови орієнтованої на людські цінності гідної правової системи. Наукові розробки щодо необхідності легалізації на законодавчому рівні визнаних провідними демократичними країнами положень щодо забезпечення різних категорій населення, релігійних груп, трудових спільнот тощо, від цілеспрямованих посягань на їх фізичне або психічне здоров'я, повинні бути саме тим вищевказаним наступним кроком.

Водночас слід констатувати той факт, що наразі людська гідність, як на рівні теорії, так і практики потребує більш змістовного комплексного підходу, задля вироблення більш реальних ціннісно-орієнтованих механізмів правового впливу. Останнє є вкрай важливим для правових реалій нашої держави, особливо в контексті зазначених нами напрацювань щодо необхідності розвитку положень про «національну гідність» через призму безпекових теорій, оскільки в умовах сьогоденних зовнішніх та внутрішніх загроз для України як держави, а також українського суспільства, яке є носієм певних нематеріальних цінностей, які пов'язані з самоідентифікацією людини. Вказана проблематика стосується не вдосконалення формально визначеного закріплення, проте більше виживання, при чому не лише окремо взятих індивідів, а й усього українського народу.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукового завдання, яке полягає у порівняльно-правовому дослідженні юридичної категорії «гідність».

В результаті роботи автором узагальнено найбільш важливі висновки проведеного дослідження:

1. Систематизовано наявні підходи та погляди щодо юридичної категорії «гідність» у різноманітних часово-просторових координатах та правових сім'ях сучасного світу.

2. Формування сучасних уявлень щодо людської гідності як юридичної категорії розпочалось майже з перших етапів історії людства, а саме: від сприйняття представниками первісного суспільства себе як члена певної спільноти (роду, племені, общини тощо), яке базувалося у структурі соціальної ієрархії; вирішенні питань морального гатунку фізичними розправами та тілесними покараннями; розробки та популяризації філософських вчень щодо справедливості та рівності, гідних вчинків та гідного життя, які вплинули на започаткування та розвиток гуманістичних ідей та поглядів, актуалізували розробку різноманітних концепцій про природні права людини, відповідно до яких людська гідність та право на повагу до людської гідності визначаються найбільш вагомими смислоутворюючими компонентами загальносвітової системи прав людини. У XX та XXI століттях багатовіковий досвід історії людства почав набувати юридичної формалізації, що включає нормативно-правове відображення людиноцентристських ідей, зумовлених тенденціями розвитку суспільної правосвідомості, а отже, й вимог суспільства забезпечити кожному члену соціуму гарантії своєї автономії та незалежності з метою утвердження кожного у своїй гідності та правах.

3. Методологічний аспект юридичної категорії «гідність» в контексті сучасного активного розвитку вітчизняної наукової юридичної

думки потребує застосування різноманітних способів наукового пізнання, у тому числі тих, що мають міждисциплінарне значення.

4. Комплексне розуміння категорії «гідність», в рамках якої гідність як явище онтологічно пов'язана з людською природою та розуміється найвищою соціальною цінністю, повинно враховувати природу людини, а саме не лише її біопсихосоціальний аспект, а й певну духовну складову, тобто внутрішній духовний світ людини, який відповідно до своєї в певному сенсі безмежності не поступається за важливістю органічно-вітальним аспектам буття. Без загального розуміння різноманітних складових природи людини через призму таких наукових концепцій, як: біологізаторство, соціологізаторство, спіритуалізм тощо, видається майже неможливим комплексне пізнання людської гідності, оскільки вона є похідною власне від самої людини та її природи.

5. При дослідженні юридичної категорії «гідність» через призму європейсько-правового контексту зазначається, що гідність людини виступає як основоположна складова загальнолюдських прав.

6. Важливе значення в розумінні змісту та природи гідності людини у представників країн ісламського світу відіграють ціннісні установки Корану та концепція цілей шаріату, що зумовлює певну взаємозалежність правових та релігійних постулатів. Проаналізовані міжнародні нормативно-правові акти, підготовлені фахівцями з мусульманського права, проголошують, що основні права людини, у тому числі її гідність, були сформовані відповідно до волі Всевишнього, а отже, такі права визнаються невід'ємною частиною ісламської релігії. У рамках порівняльно-правового аспекту людської гідності можна констатувати, що відповідно до підходу мусульманських законотворців до концепції прав людини їх першоджерело є похідним не від волі держави чи представників державного апарату або людської природи, а лише від волі Всевишнього.

7. Дослідження окремих складових правозастосовної практики Європейського суду з прав людини щодо людської гідності характеризує її

абсолютний характер. Юридичне трактування «абсолютності» щодо людської гідності полягає у сприйнятті її основним елементом комплексу природних прав людини. Прецедентна судова практика вказаної міжнародної установи спрямовується на констатацію неможливості відступу за будь-яких обставин від нормативно-правових положень, що встановлюють імператив щодо заборони катування, здійснення нелюдського або такого, що принижує людську гідність поводження чи покарання. Однак ЄСПЛ неодноразово намагався роз'яснити, що не всі види поведінки, яка, на перший погляд, містить певні деструктивні або негативні ознаки, підпадають під абсолютну заборону, оскільки при відповідній класифікації таких діянь необхідно виходити з розуміння т.зв. «мінімального рівня жорстокості», при визначенні якого суд часто звертається до інших міжнародно-правових документів та власної прецедентної практики.

8. Сфера застосування положень щодо захисту людської гідності суддями ЄСПЛ є досить широкою, оскільки враховує змістовний перелік правовідносин, що впливає на правозастосовну практику, як-то: право на повагу до приватного і сімейного життя, право на охорону здоров'я та медичну допомогу, право на свободу вираження поглядів, заборона дискримінації тощо.

9. Юридична категорія гідність виявляється в різних аспектах суспільних правовідносин та відіграє ключову роль у правових реаліях сучасної української держави. Питання щодо тлумачення та розуміння «гідності» як юридичної категорії, забезпечення прав осіб на повагу до їх гідності, правових механізмів реалізації особою права на повагу до її гідності, набувають все більшої актуалізації як на суто галузевому, так і міжгалузевому рівнях. Отже, юридична категорія «гідність» є ідеологічним джерелом рівноправності, певною соціальною цінністю, що визначає зміст і спрямованість діяльності держави, а також ключовим елементом комплексу особистих немайнових благ людини. Поряд із тим, категоріальне розуміння людської гідності та змісту права особи на повагу до її гідності є певним

критерієм ідентифікації різновидів протиправної поведінки, у тому числі притаманного для ХХІ століття феномену т. зв. «нефізичного насилля». Також важливу роль у правових механізмах відіграє забезпечення громадського порядку та громадського спокою в Україні. Крім того, відслідковується тенденція міжгалузевого трактування гідності в площині правовідносин в інформаційній сфері, яке зумовлене епохою діджиталізації та розвитком інформаційного суспільства.

10. Використання в національній юридичній думці такого терміна, як «національна гідність», у контексті необхідності її захисту від спроб приниження, а також забезпечення поваги до неї актуалізує можливість категоріального порівняльно-правового розгляду вказаного феномену з урахуванням сучасних розумінь людської гідності як принципу права та юридичної категорії. У вказаному ключі запропоновано авторське визначення юридичної категорії «національна гідність», під якою пропонується розуміти сукупність життєво важливих складових національної свідомості, які визнаються, проголошуються та забезпечуються національним законодавством, відповідно до яких особа усвідомлює свою належність до певної національної спільноти, її традицій, історії, культури, мови тощо.

11. Обґрунтовується думка щодо більш змістовного дослідження феномену гідності як юридичної категорії в контексті загальної теорії держави та права з акцентом на національну безпеку, оскільки проведення інформаційних операцій спеціальними службами іноземних держав та їх агентами впливу на територіях країн досить часто спрямовані проти їх національних інтересів. При тому, об'єктами посягань виступають певні моральні, культурні та духовні цінності, які визначаються невід'ємними компонентами юридичної категорії «гідність». Враховуючи, що людина, її гідність та безпека, поряд із іншими базовими цінностями, визначають зміст і спрямованість діяльності держави, необхідно розвивати положення щодо форм прояву гідності як множинного явища через призму безпекових теорій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. АКСОЙ (AKSOY) против ТУРЦИИ: судебное решение от 18 декабря 1996 г. / пер. решений Европейского суда по правам человека. URL: <https://precedent.in.ua/2016/04/08/aksoj-protyv-turtsyy/> (дата звернення: 30.07.2021).
2. Амосов Н. М. Мое мировоззрение. *Вопросы философии*. 1992. № 6. С. 50–74.
3. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. 3-е изд. Москва; Харьков; Минск; Санкт-Петербург : Питер, 2002. 282 с.
4. Андрушко А. Проблеми кримінально-правової охорони честі та гідності особи. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12 (274). С. 268–272.
5. Андрушко А. В. Злочини проти волі честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Ужгород, 2021. 675 с.
6. Андрушко А. В. Окремі питання кримінально-правової охорони честі та гідності особи. *Гуманізація кримінальної відповідальності* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 16–17 лист. 2018 р.). Івано-Франківськ : Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2018. С. 7–11.
7. Аннерс Э. История европейского права / пер. со швед. Ин-т Европы. Москва : Наука, 1996. 395 с.
8. Аристотель. Никомахова этика. Сочинения : в 4 т. / пер. с древнегреч.; общ. ред. А. И. Довавтура. Москва : Мысль, 1983. Т. 4. 830 с.
9. Артюхова В. В. Хуліганство: кримінально-правове та кримінологічне пізнання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2020. 301 с.
10. Ахтирська Н., Філатов В., Фулей Т., Хембак Х. Стаття 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: стандарти застосування при здійсненні правосуддя. Київ : Істина, 2011. 200 с.

11. Баймуратов М. О. Міжнародне право. Харків : Видавничий Дім «Одіссей», 2002. 672 с.
12. Бандура О. О. Онтологія права як складова філософії права (деякі міркування). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2. С. 55–66.
13. Батанов О. В. Деякі концептуальні питання теорії та практики конституційно-правового забезпечення прав людини в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 4. С. 23–27.
14. Безродний Є. Ф., Ковальський В. С. Світова класична думка про державу і право. Київ : Юрінком Інтер, 2017. 400 с.
15. Бехруз Х. Исламские традиции права. Одесса : Юрид. літ., 2006. 293 с.
16. Бисага Ю. М., Палінчак М. М., Белов Д. М., Данканич М. М. Права людини. Ужгород : ПП «Ліра», 2003. 164 с.
17. Блаженный Августин. Творения: в 4 т. / сост. и подгот. текста к печати С. И. Еремеева. 2-е изд. Санкт-Петербург : Алетейя; Киев : УЦИММ-Пресс, 1998. Т. 2 : Теологические трактаты. 768 с.
18. Блаженный Августин. Творения: в 4 т. / сост. и подгот. текста к печати С. И. Еремеева. 2-е изд. Санкт-Петербург : Алетейя; Киев : УЦИММ-Пресс. 1998. Т. 3 : О Граде Божиим. Книги I–XIII. 600 с.
19. Бондаренко-Зелінська Н. Л. До питання про методологію науки цивільного процесуального права. *Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як європейської держави* : зб. тез XXIV щоріч. наук. конф. Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (м. Хмельницький, 27–30 квіт. 2020 р.). Хмельницький : Хмельницький ун-т управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. С. 49–52.
20. Боднарів О. Г. Політична та правова думка Арабського Сходу : проблеми держави та політики. Наукові записки : зб. наук. пр. Кіровоград : КНТУ, 2013. Вип. 13. С. 117–122.

21. Бортник В. А. Генезис законодавства про кримінальну відповідальність за посягання на честь і гідність особи в період українського державотворення. *Наукові праці МАУП*. 2014. Вип. 43 (4). С. 98–104.
22. Бортник В. А. Честь і гідність особи як об'єкт кримінально-правової охорони. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2000. № 4. С. 146–151.
23. Бортник В. А. Честь та гідність особи як об'єкт злочину : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2013. 212 с.
24. Бортник В. А. Честь та гідність як додатковий безпосередній об'єкт злочину. *Наукові праці МАУП*. 2015. Вип. 44 (1). С. 77–82.
25. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник. 2-е вид. перероб. і допов. Київ : Центр учбової літ., 2008. 730 с.
26. Братасюк В. М. Людина-особистість як суб'єкт права: методологічні засади дослідження. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 1(1). С. 64–70.
27. Будда: из какой ты касты? URL: <https://buddhayaana.ru/из-какой-ты-касты.html> (дата звернення: 10.12.2019).
28. Буткевич О. В. Міжнародне право Стародавнього Світу : монографія. Київ : Україна, 2004. 864 с.
29. Вавженчук С. Я., Довгопол В. Т. Оціночні судження та фактичні твердження як цивільно-правові категорії у сфері захисту честі, гідності та ділової репутації. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 7 (187). С. 3–6.
30. Васильєв С. В. Загальноправові та спеціальні методи дослідження джерел цивільного процесуального права. *Університетські наукові записки*. 2013. № 3 (47). С. 123–128.
31. Вдовіченко С., Кампо В. Право на людську гідність: українська теорія і практика у контексті європейського досвіду. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 5. С. 55–62.

32. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / В. О. Абашнік та ін. Харків : Право, 2017. Т. 2 : Філософія права / редкол. 2-го т.: С. І. Максимов (голова) та ін. 1127 с.
33. Відкупитель людини: енцикліка Вселенського Архисерея Івана Павла II (Іван Павло II (Вселенський Архисерей)). Львів : Місіонер, 2008. 77 с.
34. Волкова Л. М. Адміністративно-правова протидія дрібному хуліганству : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2012. 18 с.
35. Волкова Л. М. Адміністративно-правова протидія дрібному хуліганству : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Сімферополь, 2012. 210 с.
36. Володіна проти РФ. URL: <https://european-court-help.ru/delo-41261-17-volodina-protiv-rossii/> (дата звернення: 08.08.2021).
37. Всеобщая исламская декларация прав человека. URL: <https://www.worldislamlaw.ru/?p=2671> (дата звернення: 18.04.2020).
38. Всесвітня історія. Практикум : навч. посібник / А. С. Міносян, І. П. Коршунова, Н. А. Лемешева, О. М. Варипаєв. Харків : Смуґаста типографія, 2016. 311 с.
39. Габермас Ю. О человеческом достоинстве и реалистической утопии прав человека. Філософія спілкування : Філософія. Психологія. Соціальна комунікація. 2011. № 4. С. 11–29.
40. Газнюк Л. М. Гідність: екзистенціально-антропологічний контекст. *Практична філософія*. 2015. № 1. С. 88–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pf_2015_1_15 (дата звернення: 25.01.2020).
41. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутрішніх справ, 2012. 420 с.
42. Герцен А. И. Несколько замечаний об историческом развитии чести. Санкт-Петербург, 1895. Т. IV. 713 с.
43. Гоббс Т. Сочинения: в 2 т. / пер. с лат. и англ.; сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В. В. Соколов. Москва : Мысль, 1989. Т. 1. 622 с.

44. Головань І., Кампо В. Європейська модель поваги і захисту гідності людини в Україні: теорія та практика. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної ради України*. 2015. № 1. С. 24–29.

45. Гололобова К. О. Філософія Близького та Середнього Сходу VII–XIV століть: глосарій. Київ : Вадекс, 2017. 170 с.

46. Гончаренко Л. Л. Гаазький конгрес європейських рухів 1948: передумови зібрання, діяльність та наслідки. *Сумська старовина*. 2016. № XLIX. С. 50–57.

47. Гончаренко О. А. Особливості захисту честі гідності та ділової репутації в мережі Інтернет: практичний аспект. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : зб. наук. праць. Харків, 2017. Вип. 34. С. 16–129. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/15119> (дата звернення: 22.09.2021).

48. Горизонтальний ефект конституції. *Мала енциклопедія конституційного права* / за заг. ред. Ю. Л. Бошицького; Київський університет права НАН України. Київ : Кондор-Видавництво, 2012. 462 с.

49. Горський В. «Слово про закон і благодать» – перша пам'ятка київської філософської думки. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/149246025.pdf>

50. Грищук О. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Київ : Атіка, 2007. 432 с.

51. Грищук О. Розвиток ідеї людської гідності у концепції Імануїла Канта. *Життя і право. Львівський правничий часопис*. 2005. № 5 (17). С. 21–28.

52. Грищук О. С. Людська гідність у праві: філософський аспект : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2007. 415 с.

53. Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник. Тернопіль, 2010. 392 с.

54. Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії. *Український парламентаризм: історія і сучасність*. 1998. Вип. 23–24. С. 219–229.
55. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / уклад., автор передмови і коментаря О. Л. Копиленко. Київ : Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.
56. Грюнебаум Г. Э. фон. Основные черты арабо-мусульманской культуры. Москва : ГРВЛ издательства «Наука», 1981. 217 с.
57. Гусак П. Етика і політика: альтернатива чи касонанс? *Незалежний культурологічний часопис «І»*. Львів, 2001. С. 10–15.
58. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посібник. Київ : Знання, 2005. 655 с.
59. Давид Р. Основные правовые системы современности. Сравнительное право / пер. с франц. М. А. Крутоголова, В. А. Туманова. Москва : Прогресс, 1967. 496 с.
60. Давид Р. Сравнительное право. Очерки сравнительного правоведения : сборник. Москва : Прогресс, 1981. 256 с.
61. Давидова Н. О. Особисті немайнові права : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. 160 с.
62. Дацишин Х. Атрибутивна сполучуваність концепту гідність в українському інтернет-дискурсі. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Журналістські науки». 2019. Вип. 3. С. 142–149.
63. Декларація прав людини і громадянина (1789). URL: <https://constituante.livejournal.com/10253.html> (дата звернення: 28.07.2021).
64. Декларація про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_084#Text (дата звернення: 28.07.2021).

65. Дело «Д. против Великобритании». URL: <https://www.refworld.org.ru/docid/530221304.html> (дата звернення: 10.08.2021).
66. Демиденко Г. Г. История учений о праве и государстве : курс лекций. 2-е изд., перераб. и допол. Харьков : Право, 2008. 432 с.
67. Демократія як передумова правової держави. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Харків : Право, 2008. Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. С. 174–204.
68. Демосфен. Речи : в 3 т. Москва : Памятники истор. мысли, 1994. Т. 1. 624 с.
69. Дмитриевский Н. П., Косминский Е. А. Законодательство английской революции 1640–1660 гг. Москва; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1946. 382 с.
70. Договір про заснування Європейського об'єднання вугілля та сталі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_026#Text (дата звернення: 13.07.2021).
71. Договір про заснування європейського співтовариства з атомної енергії. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_027#Text (дата звернення: 13.07.2021).
72. Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text (дата звернення: 13.07.2021).
73. Драгоманов М. Проект оснований устава украинского общества «Вольный Союз» – «Вільна Спілка» // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. *Історія української конституції*. Київ, 1993. С. 60.
74. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посібник / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваїте, 2014. 944 с.
75. Еллинек Г. Декларация прав человека и гражданина / пер. с нем.; под ред. А. Э. Вормса. 2-е изд., пересмотр. Москва, 1905. Т. 4. XIX. 81 с.

76. Єфремова Н. В. Особливості організації правозахисного руху з питань захисту прав людини в УРСР на Міжнародній конференції в Тегерані 1968 року. *Scientific Collection «InterConf+» : with the Proceedings of the 7th International Scientific and Practical Conference «Theory and Practice of Science: Key Aspects»* (December 19-20, 2022; Rome, Italy (correspondence participation)). Науковий дослідницький центр «InterConf», 2022. Вип. 28(137). Р. 186–204.

77. Жданенко С. Б. Правовий захист честі й гідності: історія та сучасність. *Вісник НТУ «ХПІ». Серія: «Філософія»*. Харків : НТУ «ХПІ». 2012. № 43 (949). С. 40–47.

78. Жданов Н. В. Исламская концепция миропорядка. Москва : Междунар. отношения, 1991. 216 с.

79. Завгородній В. А. Практика Європейського суду з прав людини як джерело правового впливу. *Захист прав людини і основоположних свобод як життєво важлива основа всеохоплюючої безпеки в Європі: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 25-річчю Гельсінського документа 1992 року «Виклик часу перемін»* (м. Дніпро, 07 груд. 2017 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. С. 81–84.

80. Загальна декларація прав людини ООН від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 15.07.2021).

81. Загальна теорія держави і права: підручник для студ. юрид. вищих навч. закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.

82. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами, тестами): підручник для студ. вищ. навч. закладів / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин; Національна академія внутрішніх справ України. Київ : Кондор, 2002. 353 с.

83. Закони Ману. URL: <http://www.bharatiya.ru/india/zakonmanu.html> (дата звернення: 18.12.2019).

84. Застосування в Україні європейських стандартів протидії жорстокому поводженню і безкарності : наук.-практ. посібник для суддів /

Н. М. Ахтирська, В. В. Касько, Б. А. Маланчук, А. Мелікян, Б. И. Пошва, Т. І. Фулей, Н. Г. Шукліна; за заг. ред. В. Т. Маляренка. Київ : «К.І.С», 2011. 320 с.

85. Захарченко П. П. Історія держави та права України. Київ : Університет “Україна”, 2005. 207 с.

86. Зленко А. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. Харків : Фоліо, 2003. 559 с.

87. Ильенков Э. В. Что такое личность? *С чего начинается личность* / под общ. ред. Р. И. Косолапова. 2-е изд. Москва : Политздат, 1983. С. 319–358.

88. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник / О. М. Джужа, Т. А. Третьякова, В. С. Калиновський та ін. Київ : НАВС, 2012. 376 с.

89. Історія держави і права зарубіжних країн. Середні віки та ранній новий час : навч. посібник / Б. Й. Тищик та ін.; ред. Б. Й. Тищик. Львів : Світ, 2006. 696 с.

90. Каїрська декларація про права людини у ісламі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_882#Text (дата звернення: 11.07.2021).

91. Каленский В. Г. Билль о правах в конституционной истории США: историко-критическое исследование : монография. Москва : Наука, 1983. 280 с.

92. Калинин С. А. Методологическое измерение аксиологии права. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Т. 10. Одеса, 2011. С. 269–279.

93. Каріков С. А. Філософія. Розділи: Філософська антропологія, соціальна філософія, філософія культури : навч. посібник. Харків : НУЦЗУ, 2011. 128 с.

94. Карім Е. Г. Трансформація арабського світу: соціально-філософський аналіз. *Versus*. 2015. № 1. С. 94–98.

95. Катехизм Католицької Церкви (Синод Української греко-католицької церкви). Жовква : Місіонер, 2002. 772 с.

96. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права : підручник. Київ : Кондор-Видавництво, 2016. 716 с.

97. Клім С. І. Значення судової практики як додаткового джерела цивільного права. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць / редкол.: С. В. Ківалов (гол. ред.) та ін.; відп. за вип. Ю. М. Оборотов. Одеса : Юрид. літ., 2009. Вип. 51. 496 с.

98 Коваленко О. О. Єдність та диференціація норм трудового права – інструмент, що сприяє охороні та захисту людської гідності як фундаментальній конституційній цінності. *Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави*. Хмельницький : Хмельниц. ун-т управ. та права, 2018. С.136–140.

99. Коваленко О. О., Шабанов Р. І. Дискримінація чи єдність та диференціація правового регулювання трудових відносин: що нівелюється МОЗ на шляху досягнення тендерної рівності в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 8. С. 128–135.

100. Коваль Л. В. Особливості кваліфікації проступку «поширення неправдивих чуток» (173-1 КпАП) та суміжні правопорушення. *Наукові записки НаУКМА*. 1999. Т. 8 : Філософія та право. С. 76–79.

101. Ковтун В. І. Щодо деяких аспектів соціальних прав: італійський досвід. *Форум права*. 2016. № 1. С. 105–109.

102. Когут О. В. До питання про людську гідність в адміністративному процесі. *Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави* : зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 19–20 жовт. 2018 р.). Хмельницький : Хмельниц. ун-т управління та права, 2018. С. 152–156.

103. Кодекс України про адміністративні правопорушення. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 08.10.2021).

104. Кожан В. В. Особисті права і свободи людини: загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2016. 229 с.

105 Колісник М. Особливості католицького місіонерства у біблійному, релігійно-філософському та практичному вимірах. URL: <https://doi.org/10.31174/SEND-HS2018-178VI29-12>

106. Колодій А. М., Олійник Ю. А. Права людини і громадянина в Україні : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 336 с.

107. Колос М. Клевета и оскорбление: генезис ответственности и проблемы современной криминализации – декриминализации. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2014. № 4 (8). С. 158–163.

108. Колос М. І. Кримінальне право в Україні (X – початок ХХІ століття) : монографія : у 2 т. Київ–Острого : Нац. ун-т «Острозька академія», 2011. Т. 1 : Освіта, наука, законодавство. 448 с.

109. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 09.09.2021).

110. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text (дата звернення: 09.09.2021).

111. Конституции государств Центральной и Восточной Европы / отв. ред. Н. В. Варламова; Московский общественный научный фонд; Центр конституционных исследований. Москва : МОНФ, 1997. 578 с.

112. Конституции зарубежных государств : учеб. пособие / сост. В. В. Маклаков. 2-е изд., исправ. и допол. Москва : Изд-во БЕК, 1999. 584 с.

113. Конституция Великого Герцогства Люксембург. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/luxembourg.pdf> (дата звернення: 12.01.2020).

114. Конституция Королевства Дания. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/denmark.pdf> (дата звернення: 12.01.2020).

115. Конституція Королівства Нідерландів. URL: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/net/hrInd/holand-r.htm (дата звернення: 13.01.2020).

116. Конституція Республіки Мальта. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/malta.pdf> (дата звернення: 12.01.2020).

117. Конституція Швеції. URL: <https://worldconstitutions.ru/?p=161> (дата звернення: 13.01.2020).

118. Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2007. Кн. 7 / відп. ред. А. А. Стрижак. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. 232 с.

119. Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2009. Кн. 9 / уклад.: К. О. Пігнаста, О. І. Кравченко; відп. ред. А. А. Стрижак. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2010. 557 с.

120. Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2018. Кн. 16. / уклад. Я. В. Скринник та ін.; відп. ред. С. В. Шевчук. Київ : Ін Юре, 2019. 708 с.

121. Конституційні акти Європейського Союзу (у редакції Лісабонського договору) / пер. Г. Друзенка та С. Друзенко, за заг. ред. Г. Друзенка. Київ : К.І.С., 2010. С. 536.

122. Конституції країн світу: Королівство Данія, Французька Республіка, Чеська Республіка, Республіка Польща / Коротюк О. В., Лавринович О. В. Київ : ОВК, 2021. 250 с.

123. Конституції країн світу: Республіка Болгарія, Румунія, Угорщина, Республіка Хорватія / Коротюк О. В., Лавринович О. В. Київ : ОВК, 2021. 232 с.

124. Конституція Латвійської Республіки. URL: <https://www.president.lv/ru/latviiskaya-respublika/konstituciya-latvii#gsc.tab=0> (дата звернення: 14.01.2020).

125. Конституція Пилипа Орлика. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html> (дата звернення: 21.11.2019).

126. Конституція Республіки Кіпр. URL: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/cypros/cyprus-r.htm (дата звернення: 10.01.2020).

127. Конституція Республіки Португалія. URL: <https://worldconstitutions.ru/?p=1084> (дата звернення: 15.01.2020).

128. Конституція Республіки Фінляндія. URL: https://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1999/ru19990731_20111112.pdf (дата звернення: 15.01.2020).

129. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; Національна академія правових наук України. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2011. 1128 с.

130. Конституція України: офіційний текст: коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина : навч. посібник / авт.-упоряд. М. І. Хавронюк. Київ : Парламентське вид-во, 1999. 544 с.

131. Конституція Французької Республіки (з передмовою Володимира Шаповала) / В. М. Шаповал. Київ : Москаленко О. М., 2018. 56 с.

132. Коробцова Н. В. Нематеріальні блага як об'єкти цивільних прав. *Актуальні проблеми приватного права: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 93-ї річниці з дня народження В. П. Маслова (м. Харків, 27 лют. 2015 р.)*. Харків, 2015. С. 132–135.

133. Корженко В. Філософія виховання: зміна орієнтацій : монографія. Київ : Вид-во УАДУ, 1998. 304 с.

134. Королук В. О. Провісник нового і праведного закону (штрихи до портрета Леоніда Юзькова на тлі історичної епохи / заг. ред. і переднє слово В. М. Кампо. Київ : Юрінком-Інтер, 2014. 240 с.

135. Костицький М. В. Про діалектику як методологію юридичної науки. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 1. С. 3–17.

136. Кохановська О. В. Приватно-правове розуміння інформаційних відносин в Україні. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 22. С. 128–133.

137. Кохановська О. В. Цивільно-правові проблеми інформаційних відносин в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2006. 512 с.
138. Крегул Ю. І., Ладиченко В. В., Орленко О. І. Права і свободи людини : навч. посібник для студ. вузів. Київ : Книга, 2004. 288 с.
139. Кримінальна відповідальність за катування в Україні та зарубіжних країнах : навч. посібник / за заг. ред. А. В. Савченка. Київ : Видавничий Дім «Кондор», 2018. 240 с.
140. Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна : курс лекцій / за ред. М. Й. Коржанського. Київ : Атіка, 2001. 432 с.
141. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. коментар / відп. ред. Є. Л. Стрельцов. 8-ме вид., перероб. та допов. Харків : Одісей, 2012. 904 с.
142. Кримінальний кодекс України від 28.12.1960 р. (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text> (дата звернення: 17.09.2021).
143. Кримінально-процесуальне право України : підручник / за заг. ред. Ю. П. Аленіна. Харків : ТОВ «Одісей», 2009. 816 с.
144. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посібник. Київ : Кондор, 2006. 206 с.
145. Ктистакис Я. Защита прав мигрантов в соответствии с нормами Европейской конвенции о правах человека и Европейской социальной хартии : пособие для практикующих юристов / Совет Европы. Издательство Совета Европы, 2014. 108 с.
146. Кузнєцов В. І. Філософія права. Історія та сучасність : навч. посібник. Київ : ВД «Стилос»: ПЦ «Фоліант», 2003. 382 с.
147. Кулиев Э. Р. Смысловой перевод священного Корана на русский язык / пер. с араб. Медина : Комплекс имени Короля Фахда по изданию священного Корана, 2010. 816 с.
148. Лагутіна І. В. Право працівника на трудову честь і гідність як особисте немайнове трудове право. *Ученые записки Таврического*

національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: «Юридические науки». 2012. Т. 25 (64). № 1. С. 80–86.

149. Левчук В. М. Концепція прав і свобод людини в мусульманському праві. *Право.иа*. 2015. № 2. С. 5–11.

150. Лежнёва Т. М., Черноп'ятов С. В. Склад булінгу (цькування) як адміністративного правопорушення. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 2. С. 136–139.

151. Литвиненко Г. Л. Генезис прав людини в історії політико-правової думки світу та України. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 1–2. С. 7–17.

152. Лихова С. Я., Рибальченко Г. Г. Мова ворожнечі як ознака порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2013. Вип. 31. С. 274–282.

153. Локк Дж. Избранные философские произведения : в 2 т. Москва : Соцэкогис, 1960. Т. 2 : О государственном правлении. 532 с.

154. Лопушинський І. П., Ковнір О. І. Мобінг (цькування) в управлінні персоналом: механізми правового врегулювання в Україні та світі. *Вісник національного університету цивільного захисту України. Серія: «Державне управління»*. 2021. Вип. 14. С. 105–115.

155. Лузан А. О. Вступ до філософії : навч. посібник. Краматорськ : ДДМА, 2012. 136 с.

156. Лук'янов Д. В. Ісламське право: ознаки та тенденції розвитку. *Порівняльно-аналітичне право* : електрон. фахове наук. видання. 2013. № 3–2. С. 40–43. URL: http://pap.in.ua/3-2_2013/1/Lukianov%20D.V.pdf (дата звернення: 15.07.2021).

157. Лук'янов Д. В. Релігійні правові системи в сучасному світі : монографія / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2015. 350 с.

158. Лукашев М., Рябченко В. Проблема цілісного сприйняття особистості студента у контексті соціокультурного середовища ВНЗ: соціально-філософський аспект. *Філософія освіти*. 2006. № 3 (5). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-tsilisnogo-spriynyattya-osobistosti-studenta-u-konteksti-sotsiokulturnogo-seredovischa-vnz-sotsialno-filosofskiy-aspekt> (дата звернення: 30.08.2020).

159. Луспенник Д. Д. Судочинство у справах про захист честі, гідності та ділової репутації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2003. 20 с.

160. Луцький І. М. Правовий та релігійний підхід до поняття людської гідності. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Івано-Франківськ, 2014. Вип. 9. С. 19–25.

161. Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 19–20 жовт. 2018 р.). Хмельницький : Хмельниц. ун-т управління та права, 2018. 411 с.

162. Мазур О. С. Цивільне право України : навч. посібник для дистанційного навчання. Київ : Ун-т «Україна», 2005. 287 с.

163. Макаренко Л. О. Теоретико-методологічні аспекти пізнання та формування правової культури : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2019. 423 с.

164. Маріц Д. Практичні проблеми захисту честі, гідності фізичної особи у всесвітній мережі Інтернет. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2016, грудень. С. 57–61. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/6/part_1/13.pdf (дата звернення: 03.10.2021).

165. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 г. / Маркс К., Энгельс Ф. *Из ранних произведений*. Москва : Политиздат, 1956. 699 с.

166. Марущак А. І. Визначення поняття «інформаційні права людини». *Інформація і право* : наук. журнал. 2011. № 2. С. 21–26.

167. Марущак Н. Щодо питання суті та змісту права особи на повагу до її гідності. *Підприємство, господарство і право*. 2012. № 9. С. 3–7.

168. Марущак Н. В. Деякі аспекти розуміння людської гідності у працях видатних представників філософської думки Нового часу. *Форум права*. 2018. № 4. С. 33–41.

169. Марченко М. Дотримання прав і свобод, честі і гідності особи правоохоронними органами України в умовах воєнного стану. *Питання дискреційних повноважень у функціонуванні органів публічної влади* : матеріали Наук.-практ. конф. (м. Київ, 20 травня 2021 р.) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, ВГО «Асоціація українських правників». Київ : «Видавництво Людмила», 2021. С. 275–279.

170. Марченко М. А. Захист гідності людини в законодавстві Європейського Союзу (конкретизація окремих прав). *ScienceRise: Juridical Science: Journal*. 2020. Вип. 1 (11). С. 11–18.

171. Марченко М. А. Захист гідності людини та забезпечення інформаційної безпеки. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави* : зб. тез наук. доповідей XI Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 15.05. 2020 р.). Київ, 2020. С. 141–143.

172. Марченко М. А. Методологічні основи дослідження юридичної категорії «людська гідність». *Альманах права*. 2020. Вип. 11. С. 155–161.

173. Марченко М. А. Нормативно-правове закріплення права на повагу до людської гідності в українській та європейській правових системах (порівняльно-правовий аспект). *Альманах права*. 2019. Вип. 10. С. 180–184.

174. Марченко М. А. Розуміння юридичної категорії «гідність» у правових підходах країн ісламського світу. *Альманах права*. 2021. № 12. С. 186–190.

175. Марченко М. А. Формування та розвиток ідеї прав людини в історико-правовій думці. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2019. № 2. С. 42–47.

176. Марчук В. М., Ніколаєва Л. В. Нариси теорії права : навч. посібник / Київський національний торговельно-економічний університет. 2-ге вид., допов. Київ : Істина, 2004. 374 с.

177. Материалисты Древней Греции. Москва : Наука, 1955. 537 с.

178. Медвідь А.Б. До питання передумов підписання європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року. *Малий і середній бізнес (право, держава і економіка)*. 2015. № 3–4 (62–63). С. 69–74.

179. Микуліна М. М. Права фізичної особи крізь призму мусульманського права. *Підприємництво, господарство і право : науково-практичний господарсько-правовий журнал*. 2008/2. № 9. С. 7–9.

180. Мирзошохран Асрори. Проблема человеческого достоинства в средневековой исламской этике (историко-философский анализ) : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.03. Душанбе, 2017. 150 с.

181. Мироненко О. М., Горбатенко В. П. Історія вчень про державу і право : навч. посібник. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 456 с.

182. Миронова Г. А. Гідність людини у правових умовах медичного втручання : досвід операціоналізації поняття. *Проблеми філософії права*. 2008–2009. Т. VI-VII. С. 204–209.

183. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 10.07.2021).

184. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 10.07.2021).

185. Мілль Д. Стюарт. Індивідуальна свобода і межі суверенності індивіда. *Лібералізм: антологія*. Київ : Смолоскип, 2002. 1122 с.

186. Могилевский А. Л. Правосознание и религия. Ашгабад: Ылым, 1977. 268 с.

187. Можаровська К. В. Процесуальні особливості розгляду справ про захист гідності, честі та ділової репутації публічних осіб : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2014. 20 с.

188. Можаровська К. В. Фактичні твердження та оціночні судження як центральні цивільно-правові категорії захисту честі, гідності та ділової репутації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2014. Вип. 29 (2.2). С. 28–32. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/pvuzhpr_2014_29\(2\)](http://nbuv.gov.ua/UJRN/pvuzhpr_2014_29(2)) (дата звернення: 01.10.2021).

189. Можаровська К. В. Честь та гідність як особисті немайнові блага публічних осіб. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2013. № 6–2. Т. 1. С. 135–138.

190. Мокій А. І., Яхно Т. П., Бабець І. Г. Міжнародні організації : навч. посібник. Київ : Центр учбової літ., 2011. 280 с.

191. Мысливченко А. Г. Проблема человека в марксистско-ленинской философии. Москва : Знание, 1973. 64 с.

192. Назариев Р. З., Мирзошохрух А. К вопросу о человеческом достоинстве в классической мусульманской философии (теоретико-методологические основы вопроса). *Общество: философия, история, культура*. 2016. № 5. С. 10–14.

193. Наливайко Л. Р. Конспект лекцій з дисципліни «Теорія держави і права». Дніпро : ДДУВС, 2016. 544 с.

194. Налуцишин В. В. Гуманістичні уявлення про соціальний контроль та правовий порядок у філософсько-правових поглядах Ш.-Л. де Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Вольтера, Б. Спінози та С. фон Пуфендорфа. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 3. С. 18–21.

195. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2 ч. / за заг. ред. М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка. Київ : Форум, 2001. 386 с.

196. Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України : у 2 т. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. 4-те вид., перероб. і

допов. Київ : Юрінком Інтер, 2010. Т. 2. URL: <http://legalexpert.in.ua/komkodeks/gk/79-gk/862-avtor-gky.html> (дата звернення: 11.10.2021).

197. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 9-те вид., перероб. та допов. Київ : Юрид. думка, 2012. С. 362–385.

198. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. URL: <http://mego.info/матеріал/стаття-270-види-особистих-немайнових-прав> (дата звернення: 11.10.2021).

199. Новак-Каляєва Л. М. Джерела формування концепції прав людини в процесах європейського державотворення. *Демократичне врядування*. 2012. № 9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2012_9_5 (дата звернення: 28.11.2019).

200. Олійник А. Ю. Захист конституційного права на повагу до гідності. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2002. № 4. С. 69–75.

201. Оніщенко Н. На допомогу молодим викладачам: лекція професора Н. Оніщенко: «Правова система як об'єкт пізнання загальнотеоретичної юриспруденції». *Право України*. 2012. № 1–2. С. 258–272.

202. Оніщенко Н. М. Держава, громадянське суспільство та громадське життя: деякі аспекти розгляду. *Правова держава*. 2017. Вип. 28. С. 92–97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PrDe_2017_28_13 (дата звернення: 05.08.2021).

203. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії. Київ : Ін-т держави та права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 350 с.

204. Опольська Н. Булінг: юридичний склад адміністративного проступку. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 10. С. 101–106.

205. Орач Є. М. Історія політичних і правових вчень : навч. посібник. Київ : Атіка, 2005. 560 с.

206. Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права : навч. посібник для студ. ВНЗ / Київський національний ун-т внутрішніх справ. Київ : Істина, 2007. 336 с.

207. Осипенко Н. А. Правова характеристика категорії честь та гідність в умовах розвитку адміністративного законодавства. *Юридичний вісник*. 2010. № 2. С. 15–17.

208. Осипова Н. П. Конституційні засади соціальних критеріїв реалізації прав і свобод людини. *Актуальні проблеми формування правової держави в Україні* (до 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод) : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 ч. (м. Харків, 2000 р.). Харків, 2000. Ч. 1. С. 72–76.

209. Офіційний сайт національної поліції України. URL: <https://www.npu.gov.ua/news/kiberzlochini/policziya-zablokuvala-ponad-5-tisyach-internet-posilan-pov-yazanix-iz-shaxrajstvami-ta-poshirennyam-nepravdivix-chutok-pro-koronavirus/> (дата звернення: 20.10.2021).

210. Падафет Ю. Г. Гідність людини як ключова державно-управлінська цінність. *Теорія та практика державного управління*. 2014. Вип. 2. С. 29–35.

211. Памятники права Киевского государства. X–XII вв. / сост. А. А. Зимин. *Памятники русского права* / под ред. С. В. Юшкова. Москва, 1952. Вып. 1. 303 с.

212. Панкевич О. З. Державне право зарубіжних держав : підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 260 с.

213. Панькевич В. М. Кримінально-правова характеристика порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2010. 20 с.

214. Петришина О. В. Вітальне слово. *Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави* : зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 19–20 жовт. 2018 р.). Хмельницький : Хмельниц. ун-т управління та права, 2018. С. 3–5.

215. Підгородинський В. Поняття честі та гідності особи. *Вісник прокуратури*. 2009. № 10. С. 88–94.

216. Підгородинський В. Честь та гідність особи в системі об'єктів злочинів, передбачених розділом III Особливої частини КК України. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої ювілею академія С. Ківалова : у 2 т. (м. Одеса, 16–17 трав. 201 р.) / відп. ред. В. Дрьомін. Одеса : Юрид. літ., 2014. Т. 1. С. 517–520.

217. Підгородинський В. М. Злочини проти честі та гідності особи (теоретичне порівняльно-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2020. 397 с.

218. Платон. Горгий. *Собрание сочинений* : в 3 т. / пер. С. П. Маркиша. Москва : Мысль, 1968. Т. 1. С. 447–527.

219. Платон. Сочинения : в 3 т. / пер. с древнегреч. А. Н. Егунова. Москва : Мысль, 1971. Т. 3. Ч. 1. 687 с.

220. Плисюк Н. М. Система злочинів проти життя за кримінальним законодавством окремих зарубіжних держав. *Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави* : зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 19–20 жовт. 2018 р.). Хмельницький : Хмельниц. ун-т управління та права, 2018. С. 249–252.

221. Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології / О. В. Кресін та ін.; ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. Серія «Енциклопедія порівняльного правознавства». Вип. 3. 256 с.

222. Порівняльно-правовий метод як методологічний інструментарій прихильників наукового напрямку «політики права». *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 175–178.

223. Посібник із застосування ст. 5 Європейської конвенції з прав людини: офіц. вид. Ради Європи та Європейського суду з прав людини. Страсбург, 2012. 43 с. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_5_UKR.pdf (дата звернення: 17.09.2021).

224. Поштаренко О.В. Адміністративна відповідальність за дрібне хуліганство як форму прояву насильства щодо фізичної особи в Україні.

Вісник Запорізького національного університету. Серія: «Юридичні науки» : зб. наук. праць. Запоріжжя, 2020. № 1. С. 173–180.

225. Права людини і професійні стандарти для працівників правоохоронних органів в документах міжнародних організацій / упоряд. Т. Яблонська. Київ : Сфера, 2002. 413 с.

226. Права человека в истории человечества и в современном мире / ред. кол. Е. В. Аграновская, О. А. Липинь, Е. А. Лукашева. Москва : ИГПАН СССР, 1989. 294 с.

227. Преславний Коран. Переклад смислів українською мовою / пер. з арабської, передмова, коментарі, дослідження М. М. Якубовича. Медіна : Центр короля Фагда з друку Преславного Сувою, 2012. 998 с.

228. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України 2657-VIII від 18.12.2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text> (дата звернення: 28.10.2021).

229. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 р. «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 23.10.2021).

230. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи : постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 р. № 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09#Text (дата звернення: 20.10.2021).

231. Про телебачення і радіомовлення : Закон України № 3759-XII від 21.12.1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 10. Ст. 43. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12#Text> (дата звернення: 23.10.2021).

232. Психологія здоров'я людини / за ред. І. Я. Коцана. Луцьк : РВВ – Вежа Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011. 430 с.

233. Пунда О. О. Адміністративно-правове регулювання забезпечення здійснення особистих немайнових прав : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2018. 40 с.

234. Пунда О. О. Адміністративно-правовий механізм забезпечення здійснення права на гідність. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. № 6. С. 123–126.

235. Рабінович П. М. Європейська конвенція з прав людини: філософсько-антропологічні та гносеологічні засади її застосування Стразбурзьким судом. *Право України*. 2010. № 10. С. 135–146.

236. Рабінович П. М. Конституційні гарантії прав людини і громадянина: напрями удосконалення. *Вісник конституційного суду України*. 2011. № 1. С. 66–74.

237. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. 10-е вид., допов. Львів : Край, 2008. 224 с.

238. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. 5-те вид., зі змін. Київ : Атіка, 2001. 176 с.

239. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина : навч. посібник. Київ : Атіка, 2004. 464 с.

240. Рабінович С. П. Діалектика «фюсіс» та «номос»: античні джерела європейської природно-правової традиції. *Проблеми філософії права*. 2006. 2007. Т. IV–V. С. 236–244.

241. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутрішніх справ, 2010. 576 с.

242. Разметаєва Ю. С. Доктрина та практика захисту прав людини : навч. посібник. Київ : ФОП Голембовська О. О., 2018. 364 с.

243. Рішення Конституційного Суду України від 29.12.1999 р. № 11-рп/99. Справа № 1-33/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99> (дата звернення: 20.08.2021).

244. Рішення Конституційного Суду України від 11.10.2005 р. № 8-рп/2005. Справа № 1-21/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05#Text> (дата звернення: 20.08.2021).

245. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-99#Text> (дата звернення: 20.08.2021).

246. Рішення у справі «М.С.С. проти Бельгії та Греції» (M.S.S. v. Belgium and Greece) No 30696/09 від 21.01.2013 р. URL: <https://www.refworld.org.ru/docid/529f352d4.html> (дата звернення : 23.08.2021).

247. Рішення у справі «Серинг против Соединенного Королевства» від 08.07.1989 р. URL: <https://precedent.in.ua/2016/04/08/seryng-protyv-soedynennogo-korolevs/> (дата звернення: 24.08.2021).

248. Розвадовський В.І. Проблеми правового захисту й охорони честі та гідності людини в Україні. *Людська гідність як конституційна цінність* : матеріали Міжнар. наук.-практ. семінару, присвяченого пам'яті Л. Юзькова (м. Київ, 30 берез. 2018 р.). Київ, 2018. С. 79–85.

249. Руководство по прецедентной практике Европейского суда по правам человека по применению Конвенции о защите прав человека и основных свобод. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Mass_protests_RUS.pdf (дата звернення: 19.08.2021).

250. Садагар М. И. Основы мусульманского права / Ун-т дружбы народов им. Патриса Лумумбы. Москва, 1968. 153 с.

251. Саміло Г. О. «Мусульманське право» та «право мусульманських країн»: питання співвідношення понять. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 5. С. 40–42.

252. Саприкіна І. В. Захист честі, гідності, ділової репутації фізичної особи за законодавством України (за матеріалами судової практики) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2006. 21 с.

253. Свобода выражения мнений, законодательство о средствах массовой информации и диффамации: справочное и учеб. пособие для стран Европы / Международный институт прессы, Media Legal Defence Initiative. 2016. 78 с. URL: https://ipi.media/wp-content/uploads/2017/01/FoE-MediaLaw-Defamation-RUS_WEB.pdf (дата звернення: 28.08.2021).

254. Селіванов А. Людська гідність: пізнання змісту та способи її захисту в демократичній державі. *Людська гідність як конституційна цінність* : матеріали Міжнар. наук.-практ. семінару, присвяченого пам'яті Л. Юзькова (м. Київ, 30 берез. 2018 р.). Київ, 2018. С. 42–48.

255. Сенаторова О. В. Еволюція європейської системи захисту прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. Ужгород, 2017. Вип. 47. Т. 3. С. 170–176.

256. Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія / пер. з лат. А. Содомори. Київ : Основи, 1999. 603 с.

257. Симоненко Г. В. Поняття та значення суспільної моралі в адміністративно-правовому аспекті. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ* : зб. наук. праць / гол. ред. О. М. Бандурка. Харків: ХНУВС, 2011. № 1 (52). С. 245–252.

258. Сливка С. С. Природне та надприродне право : у 3 ч. Київ : Атіка, 2005. Ч. 1 : Природне право: історико-філософський погляд. 224 с.

259. Сліпченко С. О. Особисті немайнові правовідносини щодо обороноздатних об'єктів. Харків : Діса плюс. 2013. 552 с.

260. Смирнова К. В. Джерела права Європейського Союзу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2005. 20 с.

261. Собко Г. М. Кримінально-правові та кримінологічні основи протидії психологічному насильству : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2020. 568 с.

262. Совгиря О. Роль сучасного конституційного права у формуванні концептуальних основ поваги до гідності людини як базового та універсального аксіологічного параметру. *Людська гідність як конституційна цінність* : матеріали Міжнар. наук.-практ. семінару, присвяченого пам'яті Л. Юзькова (м. Київ, 30 берез. 2018 р.). Київ, 2018. С. 100–106.

263. Сорокин П. А. *Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет.* Москва : Наука, 1994. 540 с.

264. Статут ООН від 26.06.1945 р. *Международное право в документах* : учеб. пособие / сост.: Н. Т. Блатова, Г. М. Мелков. 3-е изд., перераб. и допол. Москва, 2000. 824 с.

265. Стефанчук Р. О. До питання про поняття та зміст права на гідність та честь. *Правова держава.* 2004. Вип. 15. С. 229–239.

266. Стефанчук Р. О. Цивільно-правовий захист честі гідності та репутації в цивільному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2000. 17 с.

267. Стефанчук Р. О. Цивільно-правовий захист честі гідності та репутації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2000. 222 с.

268. Стоїцизм: феноменологічно-правовий аналіз. *Науковий вісник Чернівецького університету* : збірник наук. праць. Вип. 644 : Правознавство. Чернівці : ЧНУ, 2013. С. 26–30.

269. Стрельцова О.В. Джерела права Європейського Союзу (теоретичні аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2008. 22 с.

270. Суха Ю. Становлення ліберальних засад у правовій системі Франції за «Декларацією прав людини та громадянина» 1789 р. URL: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.18.174341>

271. Сухонос В. В. Теорія держави і права : навч. посіб. Суми : ВТД Університетська книга, 2005. 536 с.

272. Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : компендіум / О. В. Сердюк, Ю. В. Щокін, І. В.

Яковюк та ін.; за заг. ред. О. В. Сердюка, І. В. Яковюка. Харків: Право, 2017. 374 с.

273. Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : компендіум / О. В. Сердюк, Ю. В. Щокін, І. В. Яковюк та ін.; за заг. ред. О. В. Сердюка, І. В. Яковюка. 2-ге вид., допов. Харків : Право, 2019. 404 с.

274. Тернавська В. М. Інститут прав людини як пріоритетний напрям конституційно-правової політики України. *Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави* : зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 19–20 жовт. 2018 р.). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2018. С. 328–332. URL: http://univer.km.ua/doc/zbirniki/Lyudska_gidnist_i_prava_lyudini_yak_osnova_konstitutsiynogo_ustroyu_derzhavi_19_20_zhovtnya_2018_roku.pdf (дата звернення: 10.08.2021).

275. Тімашов В. О., Мацейчук В. М. Адміністративна-правова протидія булінгу та дослідження неврегульованих законодавством форм насилля. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 2 (31). С. 125–129.

276. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право : монографія. Київ : Атіка, 2010. 284 с.

277. Троїцька Т. С. Право і свобода в антропологічних складових освіти. *ПостМетодика*. 2002. № 7–8 (45–46). С. 29–32.

278. Туряниця В. В. Постсоціалістична Словаччина: трансформація у демократичну державу, забезпечення прав і свобод людини і громадянина : навч. посіб. Ужгород : Говерла, 2012. 99 с.

279. Федеральний конституційний закон Австрії. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/austria.pdf> (дата звернення: 15.01.2020).

280. Федіна Н. В. Сучасне розуміння справедливості в діяльності органів внутрішніх справ: теоретико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2019. 203 с.

281. Федорика Д. Онтологічний та екзистенційний виміри людської гідності. *Досвід людської особи: нариси з філософської антропології*. Львів : Свічадо, 2000. С. 123–151.

282. Феномен людини. Здоровий спосіб життя : зб. наук. праць / за ред. Ю. М. Панишка. Львів, 2017. Вип. 70 (136). 68 с.

283. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. ред.). Київ : Абрис, 2002. 742 с.

284. Фрейд З. Будущность одной иллюзии / Ницше Ф., Фрейд З., Фромм Э., Камю А., Сартр Ж. П. Сумерки богов. Москва : Политиздат, 1990. 403 с.

285. Фролов И. Т. Перспективы человека: Опыт комплексной постановки проблемы, дискуссии, обобщения. 2-е изд., перераб. и допол. Москва : Политиздат, 1983. 350 с.

286. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя : науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид., випр., допов. Київ, 2015. 208 с.

287. Хартія основних прав Європейського Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text (дата звернення: 25.12.2019).

288. Харьковская школа цивилистики: объекты гражданских прав : монография / И. В. Спасибо-Фатеева, В. И. Крат, О. П. Печеный и др.; под общ. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право. 2015. 720 с.

289. Храмов О. М. Про співвідношення злочину, передбаченого статтею 182 КК України, і інституту дифамації як суспільно небезпечного діяння проти честі та гідності людини. *Право і Безпека*. 2004. Т. 3. № 1. С. 174–177.

290. Храмов О. М. Честь та гідність особи як об'єкт кримінально-правової охорони. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 25. С. 186–191.

291. Храмов О. М. Щодо кримінально-правової охорони честі та гідності особи в Україні. *Розвиток державності та права в Україні: реалії*

та перспективи: зб. наук. праць І Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Сімферополь, 24 квіт. 2009 р.). Сімферополь : КРП Вид-во Кримучпедгіз, 2009. С. 492–495.

292. Хрестоматия по истории Древнего мира : в 3-х т. / под ред. В. В. Струве. Москва : Учпедгиз, 1953. Т. 3 : Рим. 275 с.

293. Цебрій І. В. Ідейно-художні напрями в культурному житті країн Західної Європи в добу Середньовіччя : посіб. для студентів істор. факультетів та вчителів історії. Полтава : ПДПУ, 2014, 38 с.

294. Церковна А. О. Гідність і честь у цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2003. 20 с.

295. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 27.09.2021).

296. Цицерон М. Т. Об обязанностях. *О старости. О дружбе. Об обязанностях* / под. ред. С. Утченко. Москва : Наука, 1975. С. 58–158.

297. Червяцова А. О. Право на життя та заборона катувань у рішеннях Європейського суду з прав людини: аналіз судової практики за статтями 2 і 3 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : навч. посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 308 с.

298. Чернышева С. А. Защита чести и достоинства граждан. Москва : Московский рабочий, 1974. 96 с.

299. Черниш О. М. Політичні теорії світу: історія та сучасність : курс лекцій для студентів вузів. Одеса : Астропринт, 2005. 300 с.

300. Чечило М. В. Історичний генезис прав людини. *Держава і право. Серія: «Юридичні і політичні науки»* : зб. наук. праць. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. Вип. 43. С. 106–110.

301. Шаповал В. Конституційна категорія соціальної держави. *Право України*. 2004. № 5. С. 14–19.

302. Шаповал В. М. Антропологічні виміри розвитку філософії права в Україні. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. I. С. 129–135.

303. Шибаніц Д. М. Діяльність Ліги Націй у сфері підтримання міжнародного миру та безпеки: історико-правовий аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету* : Серія : Право. 2014. Вип. 24. Т. 1. С. 121–124.

304. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник. Київ : Вентурі, 1997. 304 с.

305. Шевчук С. Людська гідність у системі конституційних цінностей. *Людська гідність як конституційна цінність* : матеріали Міжнар. наук.-практ. семінару, присвяченого пам'яті Л. Юзькова (м. Київ, 30 берез. 2018 р.). Київ, 2018. С. 15–22.

306. Шевчук С. Людська гідність у системі конституційних цінностей. *Право України*. 2018. № 9. С. 29–40.

307. Шевчук С. Шлях інтеграції в Європейський Союз: основні вимоги до членства, етапи приєднання та інституційні механізми / Шевчук С., Кравчук І. *Ницький договір та розширення Європейського Союзу*. Київ : Логос, 2001. 195 с.

308. Шелер М. Положение человека в космосе. *Проблема человека в западной философии*. Москва : Прогресс, 1988. С. 31–95.

309. Тараненко Г. Г. Межі людської духовності: філософсько-освітня рефлексія / Г. Г. Тараненко // Актуальні проблеми філософії та соціології: Науково-практичний журнал / Голов. ред. Д. В. Яковлев; відпов. секретар І. В. Шамша; Міністерство освіти і науки України; Національний університет "Одеська юридична академія". - Одеса, 2018. - Вип. 21. - С. 117-120

310. Шиллер Ф. О грации и достоинстве. *Собрание сочинений* : в 7 т. Москва, 1957. Т. 6. 791 с.

311. Шишкіна Е. Людська гідність в контексті конституційного судочинства. *Вісник Конституційного Суду України*. 2014. № 1. С. 105–111.

312. Шишкіна Е. Розуміння людської гідності як ціннісно-правової категорії в рішеннях Європейського суду з прав людини. *Український часопис міжнародного права*. 2012. № 1. С. 63–68.

313. Шишкіна Е. Розуміння людської гідності: виклики сучасних українських реалій. *Людська гідність у праві Німеччини, Польщі та України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. семінару (м. Київ, 10–11 жовтня 2016 р.) / відп. ред. Б. Шлоер. Харків : В деле, 2017. С. 17–26.

314. Шишкіна Е. В. Основні положення концепції заборони неналежного поводження з людиною в практиці Європейського суду з прав людини. *Вісник Львівського університету. Серія: «Міжнародні відносини»*. 2011. Вип. 28. С. 139–148.

315. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 464 с.

316. Шуп'яна М. Ю. Наклеп та образа як кримінально карані діяння в законодавствах України й Польщі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. Одеса, 2020. № 43. С. 140–144.

317. Шутак І. Д., Онищук І. І. Юридична техніка : навч. посібник для вищих навч. закладів. Івано-Франківськ : Коло, 2013. 496 с.

318. Юзьков Л. Від Декларації про державний суверенітет України до Концепції нової Конституції України. *Конституція незалежної України* : у 3 кн. / за заг. ред. С. Головатого. Київ : Право, 1995. Кн. 1 : Документи, коментарі, статті. Київ, 1995. 398 с.

319. Юзьков Л. П. Загальний огляд проекту Конституції України. *Антологія української юридичної думки* : в 10 т. Київ : Юрид. книга, 2004. Т. 9 : Юридична наука радянської доби. 848 с.

320. Юлдашев О. Природно-правова цінність категорії «гідність людини» як підґрунтя будь-якого реформування (до проблеми принципів державотворення). *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 1 (28). С. 92–99.

321. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 1 : А–Г. 672 с.

322. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3 : К–М. 792 с.

323. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. Т. 4 : Н–П. 720 с.

324. Юровська Г., Жданкіна Д. Людська гідність і гендерна рівність: конституційні метаморфози. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 1. С. 106–120.

325. Янковець І. В. Дискримінація та інституційний механізм її подолання в Україні : дис. ... д-ра філос. наук (спеціальність «081» – Право, галузь «08» – Право). Одеса, 2020. 300 с.

326. Ярош О. А. Космологічні ідеї в суфізмі: сучасні інтерпретації. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2015. № 5–6. С. 32–42. <https://doi.org/10.35423/2078->

327. Яценко С. С. Гідність людини має захищатися належно. *Право і громадянське суспільство*. 2013. № 2. URL: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-3-2013/item/110-hidnist-liudyny-maie-zakhyshchatysia-nalezhno-yatsenko-s-s> (дата звернення: 20.12.2019).

328. Andorno R. Four paradoxes of human dignity. *Joerden, Jan. Menschenwürde und moderne Medizintechnik*. Baden-Baden : Nomos, 2011. P. 131–140.

329. Arab Charter on Human Rights. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/loas2005.html?msource=UNWDEC19001&tr=y&auid=3337655> (дата звернення: 15.07.2021).

330. Azim A. Nanji. The Muslim almanac. A reference work on the history, faith, culture and peoples of islam. Detroit : An internatinal Thomson Publishing company, 1966. 581 p.

331. Baderin Mashood A. Modern Muslim states between Islamic law and international human rights law. PhD thesis, University of Nottingham. 2001. URL: <http://eprints.nottingham.ac.uk/10964/1/391368.pdf>

332. Brian Barry. The Liberal Theory of Justice: A Critical Examination of the Principal Doctrines in A Theory of Justice by John Rawls, Clarendon Press, Oxford University Press, London, 1973. 169 p.

333. Burgers H. J. The Road to San-Francisco: The revival of the Human Rights Idea in Twentieth Century / Human Rights Quarterly. 1992. Vol. 14. P. 447–477.

334. Buturugă v. Romania (application no. 56867/15). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{"itemid":\["003-6635916-8811383"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{) (дата звернення: 11.09.2021).

335. Case of Costello-Roberts v. The United Kingdom. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/tur#{"itemid":\["001-57804"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/tur#{) (дата звернення: 05.09.2021).

336. Case of Ireland v. The United Kingdom (18 January 1978). URL: <https://www.law.umich.edu/facultyhome/drwcasebook/Documents/Documents/Republic%20of%20Ireland%20v.%20United%20Kingdom.pdf> (дата звернення: 06.09.2021).

337. Case of Mătășaru v. Republic of Moldova (Applications nos. 69714/16 and 71685/16). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-189169"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{) (дата звернення: 06.09.2021).

338. Case of Necdet Bulut v. Turkey (application no. 77092/01). URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjympKnef3AhXul4sKHdebDPQQFnoECAIQAQ&url=http%3A%2F%2Fhudoc.echr.coe.int%2Fapp%2Fconversion%2Fpdf%2F%3Flibrary%3DECHR%26id%3D001-83384%26filename%3D001-83384.pdf%26TID%3Dthkbhnilzk&usg=AOvVaw1zsHmmsW0LhV1akQKuEydF> (дата звернення: 05.09.2021).

339. COMPLAINT No. 14/2003 By the International Federation of Human Rights Leagues (FIDH) v. France. URL: <https://www.refworld.org/pdfid/4fe9d0352.pdf> (дата звернення: 07.09.2021).

340. Constitution of Ireland. URL: <http://www.irishstatutebook.ie/eli/cons/en/html> (дата звернення: 18.01.2020).

341. Council of Europe. Collected Edition of the Travaux Preparatoires. 1975. P. XXII.

342. Duby G. France in the Middle Ages 987-1460: From Hugh Capet to Joan of Arc Reprint Edition. Trans.by J. Vale. Oxford, UK; Cambridge, USA : B. Blackwell. 1991. 320 p.

343. East African Asians (British protected persons) v. the United Kingdom. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-74111"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{) (дата звернення: 07.09.2021).

344. Hacket L. Cyberbullying and Its Implications for Human Rights. URL: <https://www.un.org/en/chronicle/article/cyberbullying-and-its-implications-human-rights> (дата звернення: 08.09.2021).

345. Jacques Maritain and the Many Ways of Knowing / Douglas A. Ollivant (ed.); George Anastaplo (introduction). The Catholic University of American Press Washington, D.C. 20064. 2004. 330 p.

346. Jon. E. Lewis. (ed.). A Documentary History of Human Rights. New York : Carroll & Graf Publishers, 2003. 418 p.

347. Khadduri M. Nature and Source of the Sharia. *George Washington Law Review*. Vol. 22, pt. IV. Wash., 1953. P. 206–211.

348. Lemmens P. The Relation between the Charter of Fundamental Rights of the European Union and the European Convention on Human Rights – Substantive Aspects. *Maastricht Journal of European and Comparative Law*. 2001. Vol. 8. Issue 1. P. 49–67. URL: <https://doi.org/10.1177/1023263X0100800104> (дата звернення: 21.01.2020).

349. Lock Geoffrey. The 1689 Bill of Rights. *Political Studies*. 1989. Vol. 37(4). P. 540–561.

350. Lukman Harees. The Mirage of Dignity on the Highways of Human 'Progress': the Bystanders' Perspective. 2012. P. 780.

351. Mejer M. J. Idea godnosci u Kanta a wspolczesna mysl polityczna. *Godnosz czlowieka jako kategoria prawa (opracowania i materialy)* / pod red. K. Complaka. Wroclaw, 2001. 365 s.

352. Moore B. Cruel and Unusual Punishment in the Roman Empire and Dynastic China. *International Journal of Politics, Culture, and Society* . 2001. №14. P. 729–772. <https://doi.org/10.1023/A:1011118906363>

353. Newman F., Weissbrodt D. International Human Rights. 1990. P. 61–190.

354. Popelier P., Lemmers K. The Constitution of Belgium: A Contextual Analysis. 1st edition, kindle edition. Oxford; Portland, Oregon : Hart Publishing, 2015. 269 p.

355. Rex D. Glensy. The Right to Dignity. *Columbia Human Rights Law Review*. 2011. № 43. P. 65–142.

356. Salem Azzam. Universal Islamic declaration of human rights. *The International Journal of Human Rights*. Vol. 2, Iss. 3. 1998. P. 102–112.

357. Schelle K., Schelleová I., Tauchen J. The Czech Republic Constitutional System. Ediz. italiana e inglese. Libreria Ledi Srl. 2011. 182 p. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=XXiwsjYdgC&pg=PA75&dq=constitution+of+czech+republic&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwjzvuyrrbztAhUvCRAIHTrH Ak8Q6AEwBnoECAgQAg#v=onepage&q=constitution%20of%20czech%20republic&f=false> (дата звернення: 26.01.2020).

358. Schonecker D., Schmidt E. E. Kant's Ground-Thesis. On Dignity and Value in the Groundwork. *The Journal of Value Inquiry*. 2018. № 1. P. 81–95.

359. Schwartz B. The Great Rights of Mankind: A History of the American Bill of Rights (expanded ed.). Madison : Madison House, 1992.

360. Spain's Constitution of 1978 with Amendments through 2011. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Spain_2011.pdf?lang=en (дата звернення: 27.01.2020).

361. The Greek Case, Judgment of 13 November, 1969. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-167795"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{) (дата звернення: 10.09.2021).

362. The Massachusetts Body of Liberties (1641). URL: <https://history.hanover.edu/texts/masslib.html>

363. Universal Islamic Declaration of Human Rights. URL: <http://www.alhewar.com/ISLAMDECL.html> (дата звернення: 25.07.2021).

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Марченко М. А. Нормативно-правове закріплення права на повагу до людської гідності в українській та європейській правових системах (порівняльно-правовий аспект). *Альманах права*. 2019. Вип. 10. С. 180–184.
2. Марченко М. А. Формування та розвиток ідеї прав людини в історико-правовій думці. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2019. № 2. С. 42–47.
3. Марченко М. А. Методологічні основи дослідження юридичної категорії «людська гідність». *Альманах права*. 2020. Вип. 11. С. 155–161.
4. Марченко М. А. Розуміння юридичної категорії «гідність» у правових підходах країн ісламського світу. *Альманах права*. 2021. № 12. С. 186–190.
5. Марченко М. А. Захист гідності людини в законодавстві Європейського Союзу (конкретизація окремих прав). *ScienceRise: Juridical Science: Journal*. 2020. Вип. 1 (11). С. 11–18.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Марченко М. А. Захист гідності людини та забезпечення інформаційної безпеки. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави* : зб. тез наук. доповідей XI Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 15.05. 2020 р.). Київ, 2020. С. 141–143. (очна).
8. Марченко М. Дотримання прав і свобод, честі і гідності особи правоохоронними органами України в умовах воєнного стану. *Питання дискреційних повноважень у функціонуванні органів публічної влади* : матеріали Наук.-практ. конф. (м. Київ, 20 травня 2021 р.) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, ВГО «Асоціація українських правників». Київ : «Видавництво Людмила», 2021. С. 275–279. (заочна).